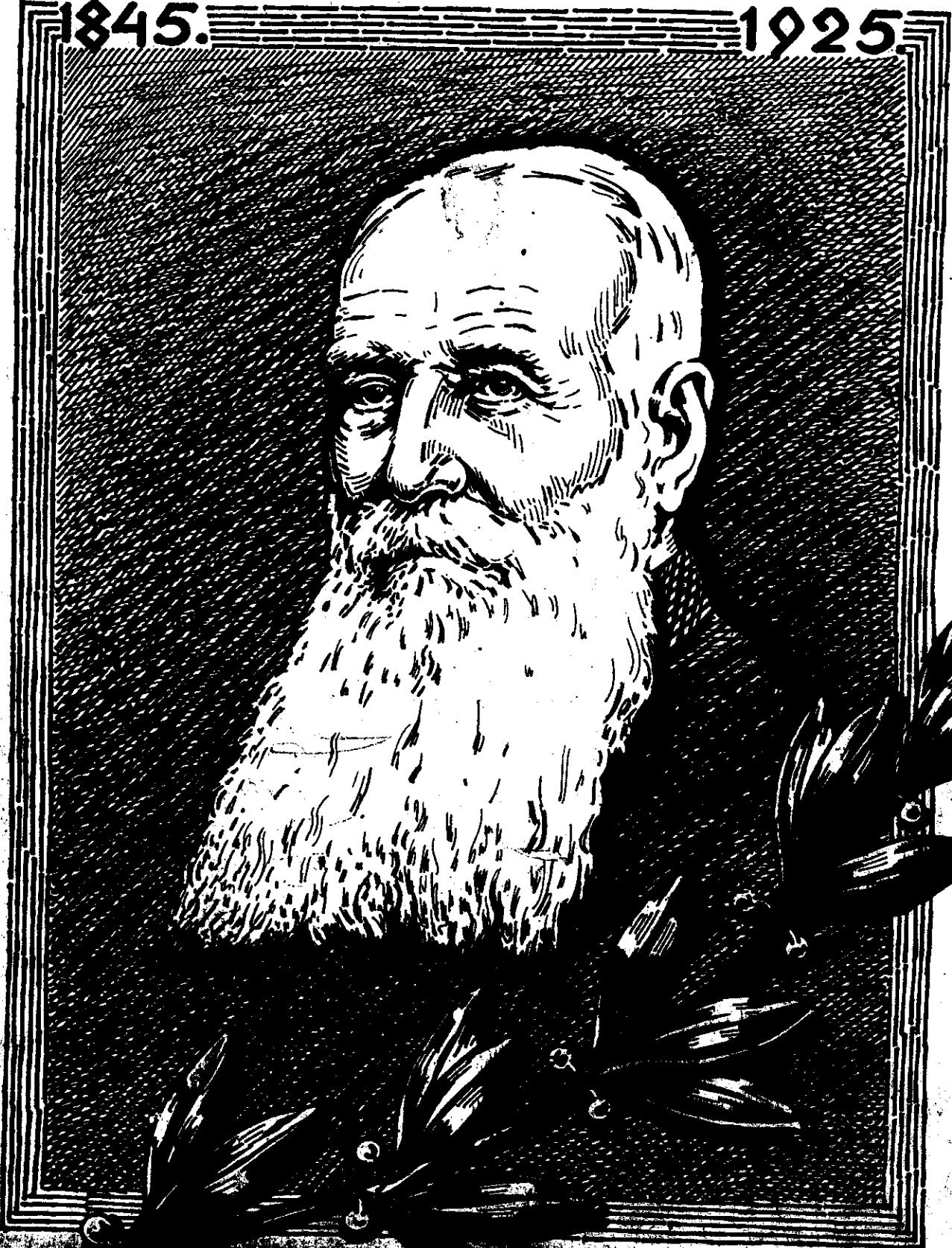

СПОЛЖЕНИЦА

НИКОЛАЕ П. ПАШИЋА

1845.

1925.

СПОМЕНИЦА
НИКОЛЕ Г. ПАШИЋА

1845 – 1925

Чељашни Сабор за прославу осамдесетогодишњица Жиколе П. Пашића, ао' облашћењу Јавног Сабора Народне Радикалне Странке, припремио је поред освештолог и обу „Споменицу“, како би она пружила сбакоме прилику да се што боље упозна са животом и радом седог слављеника. Сабор само жали што „Споменица“ није онако одсежна како се у почетшку замишљала, јер су многи обећани и очекивани прилоги и радоби спровели доцкан, употребишећи пошто је „Споменица“ већ била у штампи.

У име Извршног Одбора
Уредник „Споменице“,
скупкашин Живојин Ђубишић

Nik. N. Tamm.

СПОМЕНИЦА

НИКОЛЕ П. ПАШИЋА

1845—1925

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА ПАВЛОВИЋ И КОМП., ГОСПОДАР-ЈОВАНОВА УЛИЦА 41.
1926

Мој је први пут уврт десн:

- „радити с народом за народ“

- „Ради и иди и сидрије, али
уврт сам сијујем и пјесам“

- „Бореје и побијади за смодогу
свога народа, ту османа и његов појд“

Nurk. Ј. Панчић.

Никола П. Пашић није обична личност, ни као човек ни као државник. Као човек, би представља праву реткост уопште а напосе код нас, на Балкану, где се, за наша поимања и наше прилике, живи брзо и где готово све снаге посустају после педесете године. Он је живео и радио под необичним приликама и на необичним пословима. Он је чинио највеће напоре и постигао највеће успехе за свој народ баш у доба које је за све друге доба пуне старачке изнемогlostи и потпуне заморености, како телесне тако и духовне. Он је неисцрпна енергија, чија се животност с годинама чак повећавала, уместо да је падала. Пашић је, у физичком погледу, може се рећи порекао старост. Он јој је допустио да му обели власи, али јој није дао да му додирне дух. У појним годинама свога живота, и у најцрње доба наше народне историје, Пашић је примио на своја плећа бреме од кога је друге хватала несвестица. И свима, који су се плашили да он не посрне под претешким теретом, Пашић је на крају успео да покаже таква дела, која носе обележје великог духа, великог човека.

Као политичар, Пашић је, са Светим Савом, наш највећи државник. Било је потребно да се Пашић роди и да живи у времену, када је наш национални геније, прошавши кроз једну мрачну и нимало славну епоху, од 1878 до 1903. године, имао да нађе свој пуни израз, па да наше генерације постану „покољење за пјесму створено“.

Пашић државник, то је цела његова бурна и мучна прошлост. То је пророчка моћ, визионарство; то су снови, моћ предвиђања; то је предосећање догађаја, трпљење, надање; то је тренутно попуштање за доцнији изненадни скок унапред; то је једна велика и непрекидна мисао која ври и која десетине година чека на потпун изражај; то је лагани и смишљени рад на нечем великим; то је подношење увреда, подсмеха и покуда, гвожђа на ногама и везивања за колац; то је, најзад, све оно што велики људи могу да приме на себе, а да не посрну.

Сва снага и величина Николе Пашића је у томе, да се није давао недаћама и да није знао шта је то колебати се. Само велики духови, само воље несаломљиве, иду увек једним путем који прво прокрчи визионарска машта, да после дође хладно и присебно рачунање са свима чињеницама. И ако је сваки сан нешто у облацима, Никола Пашић је увек знао у коме тренутку треба да се спусти на земљу и да размахне рукама око себе. За њега се с правом може рећи, да је често био спор али увек достижен.

Такво идење циљу, непоколебљиво и полагано, и спасло је нашу државу, и за време балканских ратова као и за време светског рата. Овим истицањем Пашића и његове акције у националним ратовима, ми не мислимо да умањимо заслуге и напоре других. Свима нека је хвала. Сви уложише и животе и способности своје. Сви се жртвоваше великолушно. Изгибоше најбољи синови ове земље, а нарочито њена безбројна младеж у пуном цвету, сви занети великим идејама унутрашње и спољашње слободе наше. Али први одговорни саветник Круне, који је држао крму државног брода у тим катастрофалним

данима нашега народа, био је наш седи слављеник, Никола П. Пашић. И после неумрлог, Великог Краља Петра и Његовог Јуначког Сина, два најродољубивија владара наша, — на прво место долази Никола Пашић, кад је реч о раду на припремању и извођењу ослобођења и уједињења све подјармљене браће наше.

Да, била је еминентна потреба за нашу земљу да се он роди, као што је, исто тако, Немачкој био потребан Бизмарк; Италији Кавур; Француској у најтеже доба рата, Клемансо.

Осамдесет година је прошло од рођења Николе П. Пашића. Скоро читав век! Кроз какве је све мене пролазио Пашић у животу, то се најбоље може видети из наше историје од 1874. године па на овамо. Јер живот Николе Пашића, то је наша прошлост и жива народна повесница, од које не може да се одвоји његово име. Он је уплео себе најпре у народни покрет ка демократизму, а дошлије у епохалне ратне подвиге народне, који су крунисани најлепшим лаворикама. Он је са радикалном странком извојевао све што данас имамо слободе и што нам данас изгледа тако обично, јер је дуго уживамо и јер мало ко од нас памти она времена када се за слободу ишло у казамат или на колац. Тада се није разумевала она велика истина, да се без задовољна и слободна народа не може ни помишљати на уједињење са осталом браћом. Он је ту истину код нас први прозрео и њој одано служио све до остварења најлепших народних снова.

Прослава осамдесетогодишњице Николе П. Пашића долази сама собом, без поруке, као израз захвалности и признања данашње генерације, која не може и не сме да заборави величину и заслуге овога државника. Ми му ово признање дuguјемо сви без разлике и без обзира на партиске подвојености, јер је Никола Пашић радио и живео увек за сваки народ и дао му целога себе.

За то и заслужује, да му се још за живота ода пуна захвалност читавог нашег уједињеног народа. Наш народ то жељи, јер му је позната она бесмртна реч, да народ који не одаје признање својим великанима, и не заслужује да их има.

Секретар,
Члан Извршног Одбора,
Скупашин Живошин

Председник Извршног Одбора
за прославу осамдесетогодишњице Николе П. Пашића,
2-р делибар С. Ђанковић

ЧЛНОВИ:
2-р Василије У. Ђовановић, Ђован П. Марковић, Димитрије Соколовић, Милутин 2раговић,
2-р Данило Кашић, Михајло Лукаревић, 2-р Живан М. Лукић.

I

БИОГРАФИЈА

ЖИВОТ и РАД НИКОЛЕ П. ПАШИЋА

I

ДЕТИЊСТВО И МЛАДОСТ

Никола П. Пашић родио се на Св. Николу, 6/19. децембра 1845. године, у Зајечару, у угледном дому Петра Пашића, зајечарског трговца. Отац Пашићев био је из фамилије која се пре 300 година доселила из Македоније у Србију и образовала насеље Звездан у близини Зајечара. Никола Пашић је свршио основну школу у месту рођења, прва два разреда гимназије у Неготину, а трећи и четврти у Зајечару. Како у Београду није могао да продужи због немира изазваних бомбардовањем од стране Турака, био је принуђен да пети и шести разред сврши у Крагујевцу. Одмах потом, отпочео је на београдској Великој Школи да студира технику, одакле, је, као одличан ђак, послат од државе 1868. године да продужи студије у Цириху. Ту се Никола Пашић нашао са осталим омладинцима који су тамо студирали и, упознавши се са њима, имао је доцније у неколицини њих најискреније сараднике.

У бурно доба Маџарске Буне, Пашић је било тек три године. Маса српских добровољаца полетила је, тада, у помоћ браћи преко Саве и Дунава. О тим догађајима говорило се и расправљало по свим српским кућама, па и у кући Пашићевих родитеља, те је он, још у најранијем детињству својем, осетио важност и озбиљност јачих народних покрета.

Педесетих година XIX века Србија је још била мала, васална кнежевина, којом је владао Кнез Александар Карађорђевић, отац пок. Краља Петра, човек тих и скроман, под чијом се владавином водила оштра политичка борба између чиновника и министара. Тада је Никола Пашић био још дечко, али је још онда осетио дах политичке борбе.

У доба Кримскога Рата, Србија, и ако је, са својим осећајима и расположењима, била уз Русију, није била кадра ступити у рат уз Русију.

Тај рат, ипак, врло је повољно деловао на њену трговину. Српски трговци лиферовали су храну и друге ратне намирнице зарађеним странама, те је то знатно подигло ступањ народнога богаства. У аграрној држави као што је тада била Србија (она је тада дефинитивно прелазила из режима пастирске привреде у режим земљорадничке привреде), било је свега у изобиљу. Шуме су се секле на све стране, и крчила поља за зирачење. Као из земље, почела су ницати села и градови. Стварао се ред грађана, предузимљивих, вредних и интелигентних, који су почели долазити у додир са Западом, који су били прожети духом жаркога родољубља и који су отпочели водити народне послове по угледу на западну буржоазију. Тој младој српској буржоазији припадала је и кућа Николе Пашића, која, и ако осредњег материјалног стања, ипак је уживала у околини врло леп углед...

Године 1858 састала се у Београду позната Светоандрејска Скупштина, у којој су пресудну улогу играли млади људи, школовани у Немачкој и Француској. Они су хтели да за ноћ преобрете Србију, од зависне Кнежевине, у самосталну државу, по типу земаља које су видели у Европи. У исто време, сањали су о уједињењу свих Срба. Желели су државу по европском типу, са сталним Парламентом и другим консеквенцијама уставности. Сматрали су да је мала Србија, унутра задовољна и богата, кадра постати Пијемонт Балкана. Време је било веома бурно. По жељи Парламента, кнез Александар је напустио земљу; на престо су враћени Обреновићи. На управу државну враћен је Кнез Милош Обреновић I, један старац из 1813. године, који, исто као и Бурбони, у изгнанству, ништа не беше заборавио, и ништа ново научио. Владао је самовољно две године, до 1860, када је умро, оставивши разочаране баш one који су га вратили на престо, и са којима је сарађивао. Као шеф једне династије, оштро је прогонио Карађорђевце, завео окрутни режим

унутрашње сигурности и реда, зауздао распасану бирократију. Да би либералима ипак дао неку сатисфакцију, он је, у спољашњој политици одобравао њихове тежње. Врло вешт демагог у самој земљи, он је био врло велики дипломата. Кад је умро, исто се толико радовала Висока Порта, колико и српски либерали, који су били у опозицији. Али, да не би било забуне, потребно је рећи да Србија, у то време, још није имала организованих политичких странака, и да су се оне јавиле тек касније, седамдесетих година, са увођењем парламентарног режима.

По Милошевој смрти, на престо је дошао, трагична спомена, његов син Михаило Обреновић III (Обреновић II био је његов старији брат Милан, који је владао свега 25 дана, и који је раније умро). Човек са много већом културом него интелигенцијом, са мишљењима и манирима једнога аристократе, мецен за књижевност и уметност — Михаило је био тип просвећене деспота. Често су га упоређивали са Петром Великим, Јосифом II и Фридрихом Великим. У историји Србије, одиста, он је и играо такву улогу. Врло велики формалиста, по нарави врло затворен и ћутљив, он је владао аутократски, самодржавно, као Луј XIV. Од Србије, створио је полицијску државу, разорио општинску самоуправу, етатизовао у њој све што се могло етатизовати. Парламенат је саслушавао, али није волео сарађивати с њиме. Разним уставним законима изменио је Устав онако, како је то одговарало његовом личном укусу. Како је то био Устав, који је васалној Србији дала Порта, долазио је у уставне сукобе и са Портом, и са српским народом...

Ипак је Михаило био један од првих српских владаоца, који је широко и јасно скватио политичку улогу Србије на Балкану, дипломатска историја из његова времена врло је занимљива и научна. Михаило је сарађивао са Пруском, Пијемонтом, Грчком, Црном Гором и Румунијом. Имао је занимљиве односе са Портом, Русијом, Аустријом и Француском. Одржавао је и развијао везе са неослобођеним Србима, Бугарима и Албанцима у Отоманској Царевини. Спољашњи углед Србије био је дигао на велику висину. Европа је разговарала с њиме, и он је говорио с њоме у име целог Балкана, а не само у име Србије. Што је нарочито импоновало у режиму Михаилову, с поља и изнутра, то је била његова војска. Он је имао најбољу војску на Балкану и умео да је стави на равну ногу са европским војскама тих времена. Модерно наоружана и модерно обучена, та војска била је главна нада свих балканских неослобођених Хришћана. Михаило је помагао

чак и наоружање Црне Горе, а живо подстицао бунтовне смерове још неослобођених Бугара. Све су то докази, колико је његова дипломатија била озбиљна и снажна. Његов министар војни био је француски царски пуковник Монден; команданти су били већином официри, који су се већ били одликовали 1848 године у Угарској...

Али, Кнез Микаило није имао среће са омладином, ни са либералима. Сва интелигенција била је, према њему, у опозицији. Како у Србији није било ни слободне штампе, ни слободе збора и договора, у Аустрији и Швајцарској појавише се српски опозициони листови. Ти су листови грмили противу Кнеза, и рушили његову популарност. На дан 29. маја 1868. године, Кнез Михаило убијен је у парку Кошутњаку, код Београда. Пао је као глава једног омрзнутог, компликованог и несавршеног режима. Политички положај био је врло озбиљан. Тражене су реформе, и те су се реформе народу морале дати.

У то време Николи Пашићу било је двадесет и две и по године, и био је политички обавештен, и оријентиран у правцу слободоумног покрета. Као марљив и одличан ћак, он је, учећи туђу децу, олакшавао родитељу трошкове око својег школовања. Како после навршene трећи године технике није било професора на Великој Школи за завршна предавања, Пашић је као одличан ћак, конкурсом био изабран за државног питомца, и послат на довршење техничких студија у Цирих. По чудној случајности, то је било 1868. године. Ако је Србија, те године, преживела један преокрет, г. Пашић је преживео два. Тај његов лични, други преокрет, то је било његово борављење у Цириху.

Лако је представити себи како је изгледала Швајцарска 1868. године, и шта је све млади Пашић, долазећи из Србије, могао у то време научити у Цириху. Мора се истаћи, да он у Швајцарској, није проучавао само технику; као дубок мислилац и предестиниран политичар, он је проучавао и политичке институције у Швајцарској, њен демократски режим, њено на далеко чувено слободоумље и самоуправу. Та су проучавања имала пресудан утицај на цео његов живот. У Швајцарској, он је дефинитивно постао демократа, и спремио се за вођу модерне, српске демократије.

Кад је дошао у Цирих, Пашић је ту наишао на једну малу, српску, студентску колонију. Ти млади људи одушевљавали су се марксизмом и Хервеовим стиховима, па су одржавали везе са политичким емигрантима из целе Европе, којих је Швајцарска у то време била препуна. Најтешњи

контакт, Пашић и његови другови, одржавали су са Русима, којима је на челу стајао анархиста Бакуњин. Извесна словенска солидарност владала је између једних и других. Бакуњин је био идол свију.

Бакуњин и Пашић били су, за дуже времена, пријатељи, али су се по том разишли. Бакуњин је једном одушевљено говорио о револуцији. Пашић га је тада запитао, уз ироничан осмех: „Шта треба да се ради после револуције?...“ То их је питање раздвојило, али се, са поузданых страна, тврди, да је Бакуњин рекао: „У овоме Пашићу лежи револуционар већи од свих нас“. И Бакуњин се није преварио: Пашић је био практичан револуционар, човек који није волео маштања и фразеологију, и који је увек имао пред очима јасно одређени циљ. Његова ужа револуционарна идеологија била је у овоме: *шреба изазваши националну револуцију, ослободиши све Србе испод шурског и аустријског јарма и ујединиши у једну државу. По том, у духу демократском, реорганизоваш српско друштво.*

Први део тога програма, Пашић је извршио дефинитивно крајем 1918. године. На другом делу, то јест на демократизацији Србије, почeo је радити чим је ступио у јавни живот, јер у њој гледао неизоставну погодбу за економско, морално и политичко развијање народа, и потребну припрему за извршење великог националног дела. Извршење тога другога дела својег политичког програма, он неуморно наставља и у нашој новој држави... У политици, и ако се служио малим револуцијама, ипак радије ради еволуционистички.

Српски либерали, из времена Кнеза Михаила, имали су једну своју штампарiju у Женеви. Пашић и његови другови откупе ту штампарiju и пренесу је у Цирих. Од својих скромних, стипендијских средстава, нису могли плаћати слагаче. За то су Пашић и другови му сами изучили слагачки занат, и почеше сами слагати своје публикације. Сам тај случај показује практичан таленат и експедитивни дух Николе Пашића.

По смрти Михаиловој, на престо Србије дошао је Милан, рођак Михаилов, Обреновић IV, каснији Краљ Милан. За његова малојетства, уз њега је било једно реакционерно намесништво. Омладинци, по повратку са Запада, били су у сталном сукобу за тим назадњачким режимом. Идејни шеф омладинске опозиције био је млади Светозар Марковић, отац српског социјализма, друг и пријатељ Николе Пашића.

Када се, 1873. године, вратио у Србију, Пашић је, заједно са Марковићем, ушао у политичку борбу. Као изабрани кандидат за професора

Техничког Факултета на београдској Великој Школи, он је, по неповерењу тадашње владе и владаоца, одбијен од професорске катедре и чисте науке, да не би, као професор, деловао на политичка схватања својих слушаоца. Тако је, по погрешци Кнеза и његове владе, Пашић натеран на боље практичне, борбене политичке. Како за њега није било места у државној служби, отишао је за општинског инжињера у Пожаревац. Ту је био у сталном додиру и живој измени мисли са свим слободоумним омладинцима у земљи.

Од тога времена започиње се конкретни политички рад Николе Пашића, његов непосредни додир са народом који се политички буди, и који тражи да се и он пита о државним пословима. Пашић, у то време, почиње задобивати глас доброг публицисте и организатора партије. Смрђу Марковићевом, он постаје њен шеф, јер га је сам Марковић, идол омладине као револуционар и писац, неком врстом својег политичког тестамента, одредио за то место. То је, наравно, било место пуно части, али и пуно непријатности и тешких сукоба са, тада свемоћном полицијом.

II

ПРВИ ДЕО ПОЛИТИЧКОГ РАДА НИКОЛЕ ПАШИЋА

Први пут је ушао Никола Пашић у Парламенат 1878. године, и долази одмах у сукоб са конзервативцима, који су били на влади и који су, после ратова које је Србија водила с Турском и после Берлинскога Конгреса, (који је Србији донео независност, али који није задовољио све њене аспирације), губили терен у народу. У тим ратовима је и Никола Пашић, као националиста, (као редов а после као инжињерски капетан), и сам узео учешћа. Он је са свим добро познавао ратне и поратне жеље народа, и био је врло речит њихов тумач. Из тога времена, остао је један његов проглас бирачима, који има историјску вредност. По њега је Скупштина била распуштена, Пашић је наставио свој политички рад изван Парламента...

На новим изборима, Пашићева политичка група добила је преко 40 мандата. Парламент, са 134 гласа (од 141) избере Пашића за свога Председника. Кнез Милан не хтеде да одобри тај избор. Он је лично био нерасположен према Пашићу, па је, по својем темпераменту, долазио до непотребних сукоба с њиме,

Већ 1880. године, Никола Пашић имао је уза се једну велику политичку странку, којој је само

требало дати и спољашњу, дефинитивну форму. Те су се године образовали први партијски клубови у Скупштини, и Пашић постаје Председник Радикалног Клуба. Партија је добила и свој лист „Самоуправу“, а, после знаменитог збора у Крагујевцу, и свој детаљно израђен, политички програм, своје статуте, и свој Главни Одбор, коме је био Председник Никола Пашић.

Организација нове, Радикалне Странке, почела се изводити живо и доследно, уз одушевљен пријем од стране маса народних...

Кнез Милан је инстиктивно осећао, да се примиће крај његовој самовољи. Нерадо је гледао на радикални покрет, желео је некако да га угуши, омете у његовом рапидном ширењу. На томе је радио, у главноме, полицијским мерама, приликом избора. Али је здрава и чврста организација Радикалне Странке — дело, у главноме, Николе Пашића — одољевала свим тим мерама. Од 1880 до 1882. г. избори су три пута расписивани. Резултат гласања, у пркос свим сметњама власти, увек је остајао исти. Радикали су, чак, бројно, и напредовали. Најзад, у источној Србији, у родноме крају Николе Пашића, дође до сукоба између народа и власти. Морала је да интервенише и војска, и нереди узеше велики мах. Главни Одбор Радикалне Странке буде ухапшен, и отпоче да ради крвави и страшни, преки суд...

На сам дан апшења чланова Главнога Одбора Радикалне Странке, 25. октобра 1883. године, Никола Пашић пређе у Земун, а одатле, железницом, крене за Оршаву, где сазна да је народни покрет угашен, и да су неки од вођа тога, чланови главног одбора радикалне странке, који су остали у Београду похапшени.

Противници Николе Пашића тумаче тај његов корак као бегство од одговорности за његов политички рад. Међутим тај корак је дошао по одлуци Главног Одбора Радикалне Странке, кад су отпочели сукоби између војске и народа, и проглашено опсадно стање, да сви чланови Главног Одбора оду у народ, и узму управу покрета у своје руке. Догађаји су се, међутим, развијали неочекиваном брзином, и Никола Пашић, кад је стигао у Оршаву, био је обавештен, да је народни покрет угашен, да је проглашено ванредно стање и преки суд. У исто време, видео је у Оршави српске полицајце, који су имали да га ухвате чим ступи на српско земљиште, и да га упуне преком Суду...

Са свим је разумљиво, према томе, што је Никола Пашић продужио, после тога, свој пут железницом до Крајева и одатле колима до Кала-

фата и лађом преко Дунава прешао у Видину, у Бугарској. Начин суђења „бунтовницима“, на преком суду у Зајечару, и бездушност, са којом су на томе суду, откидане радикалне главе, у потпуној мери правдају тај корак Николе Пашића... Он је, in contumatio, осуђен био на смрт. Да би очувао свој живот, он је морао остати у иностранству, и подносити свакојаке патње. То је, можда, најзанимљивији период његова живота.

И ако изван земље, Никола Пашић, ипак је живео само за своју земљу. И ако прогнан и одсутан, његове идеје су остале у Србији; њих нико није могао пребацити преко границе. Узалуд је Кнез Милан, наслањајући се на Аустро-Угарску, желео да у земљи створи политички положај какав је био за владавине Кнеза Михаила. Нови дух био је обузео широке народне масе, које су у прогнаноме Пашићу, гледале свога вођу, и слушале сваку његову поруку. Пашић је живео у Бугарској. Румунији и Русији, али је диктовао шта се има радити у Србији, и руководио слободоумним, народним покретом.

Под тешком депресијом због изгубљеног рата са Бугарском, напуштан, мало по мало од свих својих ранијих пријатеља, нервозан, неповерљив а напрасит, Кнез Милан могао је да констатује, да га, чак, више, ни краљица не разуме. Опуштавајући Краљицу, која је била Рускиња, да је и она у договору са радикалима, који нису крили своје русофилство, и да раде на томе, да постане регенткиња. То је био повод његовој мржњи на Русију, и његову разилажењу са русофилима. Он закључи једну тајну конвенцију са Аустријом, скоро предавши своју земљу и себе Хабзбурзима. У то време је јавно избио његов брачни спор са Краљицом. Кабинети су се често мењали један за другим. Унутрашњи потреси били су тако чести, да су већ и сами Срби почели губити веру у своју пијемонтску мисију. Кнез је јавно говорио: „У Србији ми нико није пријатељ; чак ни мој син, Александар. Једини ми је пријатељ мој пас Виго, па и њега кад погледам у очи, чини ми се да ме се више боји, него што ме воли“... Поремећено душевно стање краљево још су погоршавале његове страсти. Волео је лов, коње, карте, жене; био је и страстан пушач...

У таквом душевном стању, а у жељи да изигра радикале и Краљицу Наталију, дао је земљи најслободоумнији Устав. Он је, сам, лично, председавао Одбору који је радио пројекат тога Устава, па је често узимао и реч у дебати. Никада једна Скупштина није имала бриљантнијег председника, ни достојанственије дебате... Јер, то ваља признати, Милан је био човек изванредно лепе спо-

љашности, а уз то је располагао и интелигенцијом и речитошћу првога реда...

Кад је Устав био дат, и земља дахнула душом, Краљ направи још једно изненађење. На дан своје славе, одржавши спремљени говор пред дипломатима и другим отменим званицама, Краљ Милан прочита акт о својој абдикацији.

Тaj је акт изазвао велику сензацију и у земљи и на страни, јер је држан у тајности до последњега часа, и, јер је дошао неочекивано. На страни, за то је знало само неколико владајачких Дворова, а у земљи, само неколико људи.

У намесништву, које је Краљ одредио својему сину, није било дато ни једно место Краљици Наталији. Према Миланову плану, ози су обое имали да напусте Двор и да иду у иностранство. У слепој мржњи према Краљици, он је, тим поступком, мислио да је за навек одваја од себе. Ту жељу његову, црквени поглавари никако нису одобрили, јер је Наталија била примерна жена.

Краљ Милан је рачунао да ће ново политичко стање у земљи довести до хаоса; да је нови Устав, практички, неизводљив. Веровао је да ће нереди, последица великих уставних слобода, у брзо захватити све гране државне управе, а да ће њихове тешке последице најјаче осетити сељачки народ. Чврсто је веровао да ће, у брзо, расуло бити тако велико, да ће га народ молити да се врати у земљу, и да ће Европа апеловати на њега да успостави ред у Србији. У томе часу — како је он рачунао, — његов ће положај бити изванредно повољан: он ће се политички рехабилитовати, а радикали ће потпуно изгубити ослонац у народу. Међу тим, од свих тих нада, ништа се није остварило...

Један од првих аката Намесништва, било је помиловање Николе Пашића, и овај се враћа 1889 године у Србију, у пуном тријумфу. Огромне масе народа, на стотине хиљада, поздрављале су свога вођа кад је прешао границу и вратио се у Отаџбину. Те масе су га пратиле преко река и планина, обасипале га цвећем и клицале му као пророку и стварном својем главару. Када су расписани нови избори, радикали су добили већину, каква се тешко добива: од 117 мандата, колико их је свёга било у Скупштини, добили су 108 мандата. Пашић постаје Председник Парламента, и тада су донесени најслободојмнији закони, о штампи, о окружној и општинској самоуправи, о смањењу бирачког ценза, о укидању смртне казне за све политичке кривице, итд.

Године 1891., Пашић је образовао први свој кабинет.

Политичка теза кабинета била је у томе, да се Србија ослободи аустријског утицаја, и да се приближи Русији. Пашић је, са малолетним Краљем, учинио походу царском руском Двору, и цар Александар III узе под своју заштиту своје кумче. Краљу Милану буде забрањен повратак у земљу, и тада се живо настало око конструктивног рада у Влади и Парламенту...

Па ипак ствари још нису могле поћи својим нормалним током. Кабинет Пашићев пао је са власти 9. августа 1892. године захваљујући закулисним интригама Краља Милана. Насилно спроведени избори донели су либералима већину од једнога гласа. Међутим, млади Краљ, и сам заражен интригама које су се око њега развијале, поче показивати abnormalне поступке. На дан 1. априла 1893. године, он позва у Двор, на вечеру, Краљевске намеснике и чланове Владе, и устаде, са чашом у руци, да им „наздрави“. Тада им саопшти, да их је све поапсио, и да себе, пре времена, проглашава за пунолетна. Чета наоружаних гардија уђе у дворницу. Краљ остави запрепашћене своје госте, па изађе!... У тој мелодрамској прилици, један либерални министар избацио је крилатицу: „Једна предрасуда мање, једно лукавство више“. Та се крилатица показала као са свим тачна, јер су либерали, који су 1858. године вратили Обреновиће на престо Србије, 1903 године, дакле само на десет година после априлске вечере, дали неколико најактивнијих повериеника за уклањање Обреновића са престола...

Избори буду по ново расписани, и они опет донеше већину радикалима. Ускоро потом, Пашић оде, за Министра Србије, у Петроград. Већ 4. марта 1894. године, Пашић бива разрешен од те дужности на наваљивање Краља Милана, који се, и поред задане члансне речи да се неће враћати у земљу, и поред одлуке Народне Скупштине, ипак био вратио...

Србија је тада имала два Краља. Ни до данас, још није објашњен психолошки однос међу њима. Између њих беше се испречила једна жена, Краљица Наталија, која је једноме била мати, а другоме растављена супруга, и мати његовог јединог сина. Често су оба Краља председавала Министарским Саветом. Прејашњи Краљ Милан носио је службено титулу врховног Команданта војске, и он је на томе положају одиста имао успеха, али какав је однос био између њега и сина, између та два велика детета, амбициозна и самовољна, то историја још није објаснила.

Последица те биархије, био је тешки неред у унутрашњој и спољној политици. У финансијама државним, и у свим гранама државне управе, осећао се несрећни утицај двеју воља. Све је то изазивало огромно незадовољство у земљи. Најзад, један бирократски кабинет је водио државне послове полицијски, али се никде није осећало да држава живи својим природним током. Њен организам функционисао је тачно, али аутоматски, без икаквог животног напретка, без виталног полета. Слободе почеле да се сужавају; аустрофили дигоше главу. У место Србије, Црна Гора давала је утисак да је постала Пијемонат Српства. Кнез Нилола је тиме отворено парадирао, вероватно подстакнут с неке стране. Краљ Милан је јавно говорио: „Због руског Цара Николе, црногорског Кнеза Николе, и Пашића Николе, омрзну сам и своје крсно име, Св Николу“... То доба у историји Србије названо је Владановићином по Министру Председнику др. Владану Ђорђевићу, који је имао у себи да уједини вољу оба Краља, и да у њихово име влада Србијом, као неки мали Метерних или Бизмарк. У то доба, народни покрет почeo је узимати антидинастички обрт. Сит сангвиничних и напраситих Обреновића, народ је почeo шапутати о Карађорђевићима. Њихова звезда дизала се над женевским језером и сјала тако високо, да су је Срби видели и преко Алпа...

У то време, (почетком 1899. године), изгледа да је Краљ Александар Обреновић V жеleo и сам да се ослободи туторства свога оца. Године 1899 буде инсцениран атентат, познати под именом: „Ивандањски атентат“, за који се говорило да је био припремљен са знањем Краља Сина. Краљ Милан није пао као жртва тог атентата, али је он искористио ту прилику да на његов рачун добије неке компензације. У Београду буде проглашено ванредно стање и противу воље председника др. Владана, и преки Суд опет отпоче свој посао. Никола Пашић, који, нешто пре тога, тек беше пуштен из Казненог Завода, у коме је издржао затвор од девет месеци за увреду нанесену Краљу Милану, буде на ново ухапшен. На оштру интервенцију Русије и других Сила, једва му је спасен живот, и осуђен је на пет година робије. Ускоро, буде амнистиран но стим, да иде у добровољно изгнанство, у туђину...

После овога, догађаји се ређају филмском брзином.

Краљ Милан и одани му др. Владан седе једнога јутра у Карлсбаду, и договорају се да, за Краља сина, испросе једну немачку принцезу.

Лакеј им доноси депешу из Београда, у којој прочитају: „Краљ је верио г-ђу Драгу Машић од славног рода Војводе Луњевице, бившу дворску даму своје мајке...“ Др. Владан одмах даје оставку; Краљ Милан такође демисионира на положај Врховнога Команданта. У Србији настаје један неред, који је љуто заболео све њене синове, као и њене пријатеље на страни. Ни ранији социјални положај г-ђе Машић, ни њено порекло, ни њен ранији морал, нису је квалификовали за краљицу... Да би се обезбедио од евентуалног гнева свога оца, Краља, да би се дефинитивно ослободио његова утицаја, Александар је издао наредбу да се на Милана пуца ако огледа да пређе границу Србије...

Одсуство Миланово створило је за Пашића могућност, да се сдмах врати у Србију.

Краљ Александар укиде Устав од 1888 године, и даде сам земљи један нов Устав са дводомним системом. Никола Пашић, приликом нових избора, уђе, избором, у Сенат — Горњи Дом новог Парламента. Већ у то време он је имао тако велики политички углед да је могао утицати на државне послове и са скромног, сенаторског места, Али, Краљу Александру није било до сурадње чак ни са најпаметнијим људима. Он је, по сваку цену, хтео да буде диктатор. У ту сврху, он изврши још један државни удар. суспендова свој властити Устав, за тим даје други, који је вредио само једну ноћ, па трећи... Афере су се низале јадна за другом, све скандалозније од скандалознијих. Он се посвађа и са мајком; отац му умре у Бечу, без помирења с њиме. Краљица Драга направи се да је у другом стању, али се њена трудноћа обелодани као лажна, што је народ страховито револтовало...

29. маја 1903 године, Краљ Александар и Краљица Драга падоше као жртва једне официрске завере, у којој су узели активна удела и неки либералски политичари. Народна Скупштина, изабрана непосредно пред тај догађај, путем полицијског насиља и ујдурми, није се никако ни састајала. Револуционарна Влада врати слободоумни Устав из 1888 године и сазва Парламенат који је био распуштен. У Парламенту је извршен избор Принца Петра Карађорђевића, женевског и швајцарског грађанина, за Краља Србије. У Србији, од тога часа, нестало је династичке подвојености, јер више није било Обреновића. Никола Пашић и Радикална Странка могли су се, од тада, свом снагом, предати извршењу својег политичког програма. Деветнаести век започет, за Србију, револуцијом противу Турске 1804 године,

завршио се револуцијом противу последњег Обреновића 1903 године. Настало је нови, XX век, којим се започиње други период у животу Радикалне Странке. Први је, догађајем од 29. маја 1903. године, завршен потпуним успехом борбе Радикалне Странке за слободу и политичка права српскога народа. Други период отвара еру плодног, конструктивног рада Радикалне Странке...

III

ДРУГИ ДЕО ПОЛИТИЧКОГ РАДА НИКОЛЕ ПАШИЋА.

Нестанком династије Обреновића, завршује се први, борбени део политичког рада Радикалне Странке и Николе Пашића, јер је, доласком Краља Петра Карађорђевића на престо Србије, запечаћена ера политичких слобода у Србији. По својем васпитању слободоуман, по жаркоме родољубљу својем пун безгранице вере у бодри дух и жарко родољубље својега народа, Краљ Петар је савесно поштовао вољу својега народа, и оставио јој пун мах да ради, слободно и несметано, на добру својем, и добру државе... У тим високим владаљачким врлинама пок. Краља Петра I Ослободиоца, извор је свим величким успесима којима се обесмртила његова владавина...

Стојећи увек код уверења, да је само слободан и економски здрав и напредан народ кадар да развије максимум снаге и напора, потребан за извршење његових великих, историјских задатака, и знајући чврсто и поуздано, да се ослобођење и уједињење српскога народа може постићи само по цену огромних напра и жртава, Никола Пашић, као шеф Радикалне Странке (и ако не у влади одмах после догађаја од 29. маја 1903. године), живо је подстицао своје другове у влади на рад у томе правцу...

Владавина Краља Петра примила је Србију страховито финансијски разорену, и политички потпуно дискредитовану у иностранству. Радикална Странка одмах је прегалачки приступила лечењу државе у оба та правца. Покидане дипломатске везе са другим државама она је у брзо обновила. Изванредним финансијским напором (прирез од 40% по динару), смишљеном финансијском управом, не само да су брзо попуњене све рупе у финансијама државним, него је и финансијски кредит земље уздигнут тако високо, да се тек тада могло озбиљно помишљати на

искоришћавање повољних кредита у иностранству. За девет година смишљена и поштена рада Радикалне Странке, од пропале и дискредитоване Србије, створена је Србија од 1912 године, *шуна као кошница меда!*... Било је пуно, и у кошу, и у амбару, и у тору, и у кеси. Златник је вредео 19.75 динара у новчаницама Народне Банке. Цела војска добила је нову опрему, ново, модерно наоружање, све техничке потребе. Официри су, на положајима, редовно примали своје плате за месец дана у напред. Сва храна у житу и стоци, узимана од народа, одмах је плаћена у готову новцу. Оба балканска рата, Србија је свршила са 150 милиона динара. Чак је стигла да и Књажевцу, на име одштете због бугарског упада, исплати одмах после рата, два милиона динара...

Из времена спремања Србије за догађаје који ће наступити, има једна епизода, која документарно утврђује велику политичку увиђавност Николе Пашића...

Третирајући питање о потреби закључења зајма за наоружање у иностранству, Пашић је тврдио да тај зајам треба што пре закључити, и наоружати војску, јер, рекао је тада Пашић „свакога часа могу дахнуши озбиљни и круни догађаји, који Србију не смеју затећи несавремну“...

На те тврђње Николе Пашића, одговорио је тада шеф самосталске странке, г. Љуба Стојановић, да је тврђња Пашићева о озбиљним и крупним догађајима „само један шрик Николе Пашића, и да нас нико на раш не може нашешташи, кад ми нећемо да рашујемо“...

Догађаји су, у најпотпунијој мери, оправдали предвиђања Николе Пашића, као што су оцртали као крајну политичку лакомисленост поменуте тврђње шефа самосталске странке, г. Стојановића.

У борби за зајмове око наоружања, Радикална Странка и њени прваци страховито су клеветани од несавесних противника. Некакав нитков отштампао је брошуру у којој је тврдио, за све радикалне министре и истакнуте прваке, да су, од зајма за наоружање, покрали милионе. За сваку оклеветану личност, наводиле су се огромне цифре, које су износиле на милионе и стотине хиљада. Тврдило се све то тако аподиктички, као да је писац те брошуре својим очима гледао како су крадени државни милиони... У самој Скупштини, у дворници одмах до оне у којој се гласало за зајам за наоружање, у тренутку кад је вршено то гласање, либерална опозиција, громким гласом, певала је мртвачко „Свјати Боже“. Србији!!!

Кад се започео балкански рат, противници радикала, либерали и напредњаци, прижељивали су пораз у рату, и тврдили како ће, после рата, и због рата, радикали пропасти у народу, као што су били пропали раније либерали и напредњаци. Међу тим, божанска Промисао друкчије је наредила. Добро опремљена, и сјајно припремљеним официрским кором вођена, наша војска, поуздана и у своје оружје и своје вође, ишла је из победе у победу. Добро политички припремљен, рат је донео златне плодове српских победа...

Други балкански рат, који је дошао по неразборитости Бугара, осим територијалног повећања, донео је једну огромну тековину, која се не даје израчунати, али чија је неизмерна вредност од огромне важности и значаја. *Државни прескиж Србије, као прве државе на Балкану, покоцкан од Краља Милана и напредњака у ратној авантури од 1885 године, враћен је и обасуј новим сјајем.* Пуних двадесет и седам година, од сливничке срамоте, Србија се, у својим међународним односима, на нос побијала. Сваки њен потез у правцу националних задатака, смртно је ломио сливнички пораз. *Та ћега, победама на Куманову, Битољу и Брегалници, поштую је скинуша са српског образа, и душу народну упутила новим надама, новоме поуздању, бољој и светлијој будућности...*

После свршених балканских ратова, избезумљени и дезоријентисани противници Радикалне Странке потрудили су се да створе формулу, којом би, на неки начин, оспорили неоспорне заслуге Радикалне Странке за срећне резултате балканских ратова. „Војска, народ; народ, војска“ — то су биле пароле, којима су противници Радикалне Странке огледали да украду њене несумњиве заслуге за срећан исход тих ратова!...

Без сваке сумње, народу припада главна заслуга за срећан исход рата, и народу иде све и од њега пошиче све. Исто тако, велика заслуга припада и храбром и родољубивом официрском кору, који је био потпуно на висини својих великих задатака.

Али су резултати балканских ратова тако неизмерно велики и важни, да се, код признавања заслуга за те резултате, има довољно места и за признање заслуга онима, који су те ратове спремили војнички и политички, и који су, рвући се очајнички са тегобама које су им у томе послу створили избезумљени и несавесни политички противници, успели да народ за ће ратове сјерме, како он, до тада, никада није био опремљен...

Да, да; радикали, воде и поштују свој народ, јер сматрају себе као нераздвојни део народне

целине. Они имају срца и искрених осећања за ће народ, па га нису извели на кланицу, као либерали 1876 године, наоружана топовима спредњацима и пушкама застарела типа, противу Турака, наоружаних Круповим топовима и Мартиновим острагушама. Нису они, као напредњаци 1885 године, повели народ у рат са грбаним топовима, и одевеним у платнено одело, са недовољно организованом интендантском и санитетском службом. Они су урадили све што је требало да би народ с поуздањем ушао у борбу за своје велико и свето дело, и са ујемченом сигурношћу, да ће плодови народних победа накнадити у довољној мери народне напоре и жртве...

Те заслуге Радикалне Странке, под војством мудрога Пашића, никаква људска љакосћ не може ни замрачиши, ни поштрши ни избрисаши...

* * *

Велики светски рат дошао је неочекивано, као гром из ведра неба. У два тешка рата ослабљена Србија, ниши га је желела, ниши га је штражила. Он је дошао по унапред угрђеном плану између Виљема II и Фрање Фердинанда, у мају 1914. године, у Конопишту. Сарајевски атентат, дело неколицине непромишљених, младих родољуба, послужило је само као изговор за извршење тога раније спремљене одлуке. Капитални интерес политike Централних Сила тражио је да се смрви Србија, да се поништи њен нагло повећани политички престиг на Балкану.

Српски је народ био страховито револтиран насиљем, које су према њему прегледе биле да изврше Аустро-Угарска и Немачка. Он је једнодушно скочио на отпор, осећајући сву судбоносну важност тренутака који су наступили.

Српски политичари, под војством Николе Пашића, умели су да унесу мале српске интресе у оквир великих, европских интреса. У рат је одмах ушла и Русија, а за њом Француска и Енглеска. Борба се имала водити, не у двоје, између Аустро-Угарске и Србије — како су то очекивали Немци — него између двеју група великих Сила, међу којима је Србија била, по речима песника, „сламка међу вихорове“. Али је та сламка, обилато потпомогнута у средствима за рат од стране великих и моћних савезника, а нарочито од братске, православне Русије, и од незаборављена и света спомена Цара Мученика, Николе II, успела да се обаспе бесмртном славом, да освоји искрено уважење свих великих и моћних савезника, и да зада: *„Изврши одлучни удар убојној снази велике и силне аустро-угарске монархије...“*

Тај успех, поред огромних моралних тековина, обезбедио је интегрално остварење свих политичких аспирација српскога народа...

Даљи ток рата, али не по погрешци или кривици Србије, него по погрешкама великих и моћних савезника, узео је несрећан обрт. Осећајући сву важност Србије за даљи ток ратних операција, Виљем II прихватио је сугестије Талат-паше, који је стално тврдио, да Србију ваља уништити. Половина немачких војника, уз опорављену војну снагу Аустро-Угарске, и најпосле, подмукли удар ножа у леђа, од стране балканскога Кајина, Бугарске, допринели су војном слому Србије...

Па ипак, Србија, ни тада није поклещнула.

Њена војска, вођена седим јој Владарем, прошла је кроз страховита искушења. Глад, зима, оскудица у свему и свачему, десетковали су њену војну снагу из дана у дан. Ипак, она је, примајући све жртве, избегла срам капитулације и ропства. Искрено прихваћена од великих и моћних савезника, она се, на Крфу и Солуну, опоравила од суворе судбине, коју је морала поднети по несрећном обрту рата. Њој су пристизали много бројни добровољци од Срба, Хрвата и Словенаца, и попуњавали њене, тешко проређене редове. Та војска, са солунскога фронта, задала је одлучан удар убојној снази централних Сила, и довела до њихова ратнога слома.

Слава, победа, ослобођење Јрагажене Отаџбине, то су били велики плодови, који су крунисали витешку храброст и легендарну верност српскога народа према драгим му савезницима.

У погледу те верности, Никола Пашић био је, у истини, прави син својега народа...

У мартау, 1915 године, по Нишу се беше пронео глас, да је Аустро-Угарска, преко представника једне неутралне државе, понудила Србији да закључи с њоме сепаратан мир, нудећи јој Босну и Херцеговину и већи део Срема... Заинтересован тиме, писац ових редова запитао је Пашића, да ли има што год истине у тим гласовима.

Никола Пашић, по своме свакдашњем обичају, не даде непосредни одговор на то питање, јер је сматрао ту ствар као велику државну тајну, али додаде:

„Баш и кад би постојала таква понуда требало би бити идиот, па је примиши у име Србије. Јер, у случају да у рату победе Аустро-Угарска и Немачка, оне би, без икаква снебивања, не само узеле натраг све што су дале, него би уништиле и самосталност Србије. У случају да победе наши савезници, којима је напад на Србију био повод да неспремни уђу у рат, они би страховито казнили Србију за ту издају, и наше на-

ционалне аспирације биле би бесповратно упропашћене... Мучно да и у самом Бечу рачунају на толику глупост код српских државника!...“

За време непријатељске окупације, радикали, у Србији, били су изложени најужаснијим гоњенима, од стране суворих и бездушних непријатеља. Они су вешани, убијани, затварани, глобљени и интернирани по ужасним аустријским лагерима, у којима је нашло мученичку и страшну, гладну смрт, неколико десетина хиљада Срба. Од тих мучења нису били поштеђене ни жене, ни деца, ни старци...

Либерали и напредњаци, не само да су били штетијени, него су им повераване и јавне дужности у корист окупатора!...

У иностранству, Никола Пашић развијао је неуморну акцију у корист народа и отаџбине. И ако већ обхрван годинама, он је скакао из воза у воз, из Лондона у Рим, Петроград и Париз, и, обасут неограниченом поверењем и уважењем великих савезника, неуморно се старао и о одржању преостале и реорганизоване убојне снаге народне, и о потпори и одржању народа у Отаџбини, у колико му се та потпора, у тадашњим приликама, могла пружити...

Најпосле, рат се свршио потпуном победом за нас и наше савезнике, и остварењем свих наших народних аспирација. Срећан је ујед Србије нарочито у томе, да је њено национално питање тада решено. Јер, да је његово решење изостало, готово је са свим сигурно, да се оно више никада не би могло решити, по што се културни свет окренуо од националних питања у опште, да би се сав предао старању око решавања социјалних питања. Главни задатак наше државе, данас мора бити у живом, свесном и искреном старању, да очувамо све велике и ск咽е народне тековине, и да, у погледу решавања социјалних питања, идемо у ногу са освајалим културним свештом, не претичући га, али и не заостајући далеко иза њега...

О томе задатку показала је и изразила пуну своју свест Радикална Странка приликом стварања садашњег Устава државног, коме ја главни творац био Никола Пашић...

* * *

По свршеном рату, и по повратку у Отаџбину, по тренутној забуни, Никола Пашић уклонјен је са управе државних послова. То време испуњено је радом, али и тешким погрешкама, које су још више отежавале и иначе претежак положај наше државе после рата. Замена крунских новчаница динарским, у сразмери која је

била далеко изнад праве вредности крунских новчаница, представља огроман терет, који је, без икакве потребе и нужде, набачен на народ и државу. Неодмерно штампање нових, непокривених новчаница, то јест лакомислено и непромишљено задуживање народа и државе, одвело је катастрофалном падању националне валуте, и претило економским сломом и народу и држави. Уз то су дошли и свакојаке унутрашње политичке трзавице и потреси, и наши непријатељи већ су почели били сладити извесну пропаст наше нове државе...

Долазак хомогеног радикалног Кабинета, са Николом Пашићем на челу, обележава одлучан преокрет у управљању државом. Доношење државног Устава, у коалицији са демократима, тражило је жив и интензиван рад на спровођењу у живот тога Устава. Трагична смрт незаборављеног Милорада Драшковића, који је у погледу спровођења уставних одредаба у живот, био, са демократске стране, најискренији помагач Николи Пашићу, донела је озбиљну промену у држању Демократске Странке. Шеф те странке г. Љуба Давидовић, и ако су његови другови седели у Влади са Пашићем, одлази у Загреб, улази у тајне преговоре са тадашним отвореним сепаратистима и противницима државнога Устава, и чини им, у погледу државног уређења, концесије, које несумњиво значе одустајање од Устава који је донесен уз садејство и његове странке...

Тада се растурила радикално-демократска коалиција, и на управу државну дошао је хомогени радикални Кабинет, под вођством Николе Пашића.

Тренутна политичка забуна код народа, по зловољи која је била плод поратних невоља, довела је била у парламент приличан број екстремних елемената, са врло диспаратним политичким погледима, и није Радикалној Влади дала у парламенту потребну бројну снагу, да би могла сама, успешно управљати земљом, и спроводили своје политичке погледе. У тој незгоди, Радикална Влада морала је тражити потпоре код мањих политичких група, да би се државни послови могли отправљати. Уз извесне концесије, та је подpora и нађена...

Али, и у тако незгодном политичком положају, Радикална Влада никако није губила из вида основну линију своје политичке: одржавање Устава државног, одржавање монархије и јединства државног...

Док су унутрашња трвења међу странкама у земљи вршила своје незгодно деловање за јавни живот земље и силно спутавала сваки рад на питањима спољне политике, екстремни елементи, противници јединства државног и монархије били

су толико почели дизати главу, да су скренули на себе најозбиљнију пажњу Радикалне Владе.

Тада је, у мају 1923. године, Радикална Влада повела врло оштру и врло енергичну борбу против сепаратиста. Писање главног ортака Радикалне Странке „Самоуправе“, поломило је, у иностранству, главне оптужбе г. Ст. Радића противу српске „хегемоније“ и „српског иперијализма“. У Енглеској, г. Радић потпуно губи политички терен, и приморан да оде из ње, он одлази у Беч, по том у Москву, и почиње јавне преговоре са совјетском владом, за рад противу наше државе...

У томе времену, шеф Демократске Странке, г. Љуба Давидовић, прави познати „Блок народног Споразума и Сељачке (људске) Демократије“, примивши у своје друштво све сепаратисте, аутономисте и т. д., у једном и искључивом циљу: ради обарања Радикалне Владе и довођења шако политички хешерогеног блока на управу државну.

Ту своју безумну политичку акцију правдао је г. Давидовић потребом о „споразуму“ између Хrvата и Срба.

Међу тим, у томе консијрашорском гешту противу Устава и јединства државног, од стране г. Давидовића, не само да није било никаквог споразума, него је, свим сепаратистичким групама у томе блоку, изреком остављено право, да остану код својих политичких програма, то јест код својих сепаратистичких и аутономистичких, политичких концепција... Уз то је првак Демократске Странке, г. Воја Маринковић, у својем нацрту о самоуправама, бранећи га и препоручујући га на збору, признао, да то и нису самоуправе, него аутономије!...

По неуморном интригантском раду представника тога блока, овај се, на опште запрепашћење, ујутру 1924. године, нашао на управу државној!...

Пре тога догађаја, г. Прибићевић и његова група, пред радом г. Давидовића, који је несумњиво значио најуштање линије државног Устава и јединства, и гажење најважнијих политичких одлука Конгреса Демократске Странке, издвојио се у засебну групу, образовао коалицију са радикалима, и ушао у Владу с њима, обележену од јавности као Влада Националног Блока.

Ту владу оборио је, путем закулисних интрига, г. Давидовићев „Блок Народног Споразума и Сељачке (људске) Демократије“...

Али блокашка влада није саставила на управи државној ни сто дана. А ипак је, и за тако кратко време, починила огромне штете народу и држави. Принуђена да чини личне концесије групама које су је подржавале, она је направила први дар-мар у чиновничкој хијерархији. У сао-

браћајној политици починила је тешке погрешке, које су се морале поправљати дугим и напорним радом. Принуђена да попушта и сепаратистичким тежњама својих спрежника, она је, самовољно, и мимо Скупштину која је била на окупу, обуставила започето извршивање правилно и уредно донесеног Закона о Административној Подели Државе. Није ни помишљала на решење много-брожних важних државних питања, чије је решење императивно тражио задатак сређивања државе.

Блокашка влада пада под тешким теретом немоћи, да ишта уради за народ и државу, док је главни шеф свих сепаратиста, г. Ст. Радић, нечуvenom дрскошћу кидисавао на саме темеље државне, излагао ружној дифамацији и Краља и Краљицу, клеветао војску и њене старешине, и дрско вређао све што се назива српским именом. Блокашка влада, против свега тога, *није смела ни писнити*. Поједини чланови њени чак су и глорификовали такав рад г. Радић!...

Таква влада морала је пасти, и пала је. На управи државној заменила ју је влада Националног Блока ...

* * *

Као први и најважнији задатак свој, Влада Националног Блока сматрала је да је дужна започети одлучну акцију у одбрану државе од сепаратиста и свих њених спољашњих непријатеља. У оба та праваца, она је почела радити живо и одлучно.

Противу г. Ст. Радића, и другова који су одобравали његов конспираторски рад у Москви, поведена је одлучна, али редовна полицијска и судска истрага. На основу прибраног доказног материјала, г. Радић и његових неколико другова, предати су на осуду редовном земаљском Суду. Уз то се врло озбиљна пажња почела поклањати и безбедности државних територија противу түчинских упада, као и реду и безбедности у земљи.

По свим гранама државне управе, настало је рад у правцу консолидовања државе. Донесени су извесни преко потребни закони, решена су неколико врло важна питања. И за инвалиде, и за војску, и за државно чиновништво, урађено је колико се, у даним приликама, може урадити.

Нови избори извршени у фебруару 1925 године, дали су Влади Националног Блока већину, потребну за рад у Парламенту.

Тада настаје један знаменити преокрет у унутрашњој политици. Посланци Хрватске Републиканске Сељачке Странке, г. г. Павле Радић и Бенијамин Шуперина, дају у Народној Скупштини,

на дан 27. марта, свечану декларацију, којом њихова странка, признајући Устав државни, јединство државно и Монархију, са народном Династијом Карађорђевића на челу, из основа мења свој *политички програм*, прилагођавајући се потпуно основним принципима државнога нам уређења.

После тога, Хрватска Сељачка Странка, преко својих представника у Парламенту, и пошто су њене партијске организације прихватиле дубоке промене у политичком програму, које су њихови прваци извршили, нуди Радикалној Странци *активну сарадњу на послу око сређивања државе, што јест коалицију у управи државној...*

Могло се свакојако судити о тој понуди. Могло се веровати у искреност њену, али се могло и не веровати. У том погледу, и у Радикалном Посланичком Клубу, мишљења су била подељена.

Међутим, узимајући у обзир огромне политичке интересе од те комбинације за народ и за државу, и, обзирући се бројну снагу странака које би имале ући у коалицију, и на могућност интензивнога рада у Парламенту и у Врховној Државној Управи на подизању и снажењу државе — Радикална Странка није могла, а први, одбити ту понуду, један позитиван политички факт, на основу претпоставке о неискрености намера у Хрватској Сељачкој Странци, јер факт остаје факт, а претпоставка остаје само — претпоставка.

После примљене понуде о сарадњи са Хрватском Сељачком Странком, у принципу, ушло се у преговоре око стварања конкретног *политичког споразума* између Хрватске Сељачке и Народне Радикалне Странке ...

Приликом тих преговора, на три састанка између делегата обеју страна (о којима су састављени, и не давно објављени, од свих делегата потписани записници) делегати Радикалне Странке, имајући у виду само опште интересе, одлучно су настојавали око тога, да и група г. Прибићевића, група самосталних демократа, узме удела у намеравану споразуму. Тада њихов захтев наишао је на такав отпор код друге стране преговарача, да се од њега морало одустати, да се не би довело у питање само дело споразума. И политички споразум, са јасно одређеним, конкретним политичким основима, између Хрватске Сељачке и Народне Радикалне Странке, закључен је у јуну 1925. године, по што је био постигнут потпун споразум на свим питањима, чије је споразumno решавање чинило суштину и програм закључена споразума. По том је образована Коалициона Влада између Хрватске Сељачке и Народне Радикалне Странке, са Пашићем на челу, а без г. Радића, који је још био под судском истрагом.

После помиловања, и г. Радић је ушао у Коалициону Владу, као Министар Просвете.

Нова Влада живо је била прегла на послове, и држава се почела видно подизати. Одјек закљученог споразума, био је повољан и у иностранству, и у народу. Политички кредит наше државе у иностранству почео се озбиљно консолидовати, и народ је, у сложном и хармоничном раду у Кабинету, почео гледати врло лепа обећања за заједничку будућност. Једино су темпераментни испади г. Радића по јавним зборовима, и извесне пренагљености у пословима његовог ресора, били почели изазивати извесне зебије. Али се то, како тако, отклањало, и, после изгласања буџета државног, очекивао се плодан и интензиван рад на интегралном извршењу програма споразума.

Међутим, на опште изненађење, г. Радић, под свакојаким сугестијама, и не водећи доволно озбиљно рачуна о великом задатку закључена споразума, на један пут, поставља ултимативан захтев, да се *погази скупштинска одлука о састанку Скупштине 5. маја ове године*, и ако је, и он и његова посланичка група, узео удела у томе решењу, правдајући тај свој захтев потребом, да се интерpellације о корупцији, поднесене од стране опозиције, у очигледној намери да се још непроверени и недоказани гласови о извесним поступцима сина господина Пашића, вежу за личност овога, и да се, тим путем зада морални удар и господину Пашићу и Радикалној Странци — што пре узму у претрес у Парламенту...

У даљем развоју догађаја, господин Пашић поднео је оставку свејега Кабинета, и састав нове владе поверен је господину Узуновићу. Занимљиво је, и важно, и потребно напоменути, да је Радић, заједно са својом странком — и поред писмене одлуке клуба Радићевих посланика, која се наводила као разлог због кога се не може одустати од захтева о састанку Народне Скупштине пре утврђеног рока — после те промене у Влади, *одустао од тога захтева!*... Очигледно је, дакле, да је онај захтев о ранијем сазиву Скупштине имао за циљ да се, уклањањем господина Пашића из Владе, зада *шешак морални и политички удар Радикалној Странци*. Кад је тај резултат постигнут, г. Радић и његова странка *ловлаче свој захтев о ранијем сазивању Народне Скупштине...*

Али се, очигледна неискреност и зловоља г. Радић апрема самом споразуму, показала у даљим, сталним, неоправданим и ничим неиззваним, бруталним нападима његовим на друге чланове Владе из Радикалне Странке. Ти напади довели су до осталих личних промена у влади, које су читао-

цима и онако добро познате, те о њима немамо потребу расправљати у појединостима...

Како ће се ствари даље развијати у нашој земљи, то само Бог може знати. Јер, према по-кушају који је учињен 1924 године, у месецу јулу, са Владом г. Давидовића, почиње узимати мало веровање, да се, у нас, почело нагињати комбинацијама које одговарају бројним односима снага политичких странака у Парламенту, и принципу већине. С друге стране, наговештаји г. Давидовића на демократском збору у Ђуприји, на дан 11. априла ове године, наговештаји по којима се тврдило са поузданјем, да ћемо, кроз неколико недеља, имати на управи државној демократској влади, показују да се, са разних страна, озбиљно помиšља на *найуштање основног политичког принципа на коме почива парламентарни режим, принципа већине*, и да се јавни живот земље мисли скренuti са тога принципа ка *личноме режиму...*

Ми, наравно, не можемо знати у овај мах, како ће се даље развијати ствари у јавном животу наше земље, и да ли ће се, из правог парламентарног живота, прећи на непоуздано и магловито поље личних режима, како је то, на демократском збору од 11. априла, прижељкивао г. Давидовић. У сваком случају, радикална ће странка, од сада као и увек до сада, лојално вршити своје дужности према народу и држави у духу нашега демократског Устава, остављајући одговорност за одступање од таквог правца, као и одговорност за последице од тога, онима, који буду радили да се изврши то скретање...

IV

ЕПИЛОГ.

Никола Пашић, чију осамдесетогодишњицу живота, данас, прославља наш народ, *широких концепција и далеких погледа*. Прве утиске о јавноме животу, и прве инспирације родољубља, добио је он, још као дечко, у животу политичком кретању народа из бурних времена 1848 године, у слици која се развијала у дому узорита му родитеља. Те клице родољубља, са развијањем физичке и моралне, и интелектуалне снаге његове, добиле су конкретне облике, у духу његовом, у облику јасног и прецизно одређеног политичког програма, с којим је Никола Пашић ушао у јавни живот. Гвоздена доследност и чврстина уверења Николе Пашића, уз сталну и искрену потпору народа, који је у њему умотрио правога својег великога сина, допринеле су да Никола Пашић на зајмку својег живота, дочека интегрално извршење тога програма,

Свестан и чврсто уверен, да само слободан и економски здрав народ може свесно примићи и храбро поднеши све потребне, огромне најоре и жртве за велико и своје дело народног ослобођења и уједињења, Никола Пашић, улазећи у јавни живот, настао је пре свега, да народ ослободи од бирократских кврга и окова, и да му, у животу државе, прибави улогу на коју он, по праву које му дају жртве које чини за државу, мора имати. После тога, он је неуморно настао око економског подизања народа, и у томе је постигао потпун и несумњив успех, јер је Србија, 1912. године, у економском погледу, била изванредно најредна, и изванредно срећна земља... Напоредо са тим послом, Радикална Странка живо је била настала око војних и дипломатских припрема за велике и бурне догађаје, у којима су Србија и српски народ онако бриљантно одиграли своју велику и славну, историјску улогу, и ударили чврсте темеље великој и славној будућности ове наше садашње нове државе...

Свим шим пословима президирао је велики, бодри, родољубив и луцидни дух Николе Пашића. Ослобођен, и економски уздигнут народ, дао је примере родољубива пожртвовања који су задивили свет, и донео резултате, које није могла очекивати ни најсмелија машта...

За Николу Пашића рекао је један од наших озбиљнијих државника, да је он најизразитији геније српскога народа, а други један тврдио је, да је Никола Пашић, од светога Саве на овамо, најјрупнија политичка фигура у историји нашега народа...

Обе те оцене садрже у себи велику, историјску истину.

Бизмарк је, ради извршења својег великог дела, имао за собом културан народ од 50 милијуна Немаца, и патриотски и смишљен рад највећих Хohenцолера од двеста година. Кавур је имао за

собом велики италијански народ од 30 милијуна, и убојну снагу Наполеонове Француске...

Никола Пашић имао је за собом мали народ од не пуна три милијуна, окован у бирократске менгеле и кврге, а економски исцеђен и посрнуо. Он га је ослободио бирократских окова, економски га уздигао, а војнички и дипломатски, спремио како треба за велика и славна дела. Он је оживио, и високо уздигао, клонули и умртвљени дух тога народа, вратио му већ изгубљене наде и створио огромно поуздање у се и у своју снагу, и повео га ка слави и бесмртности...

У нашој националној историји, без сваке сумње, има много светих имена, великих и заслужних људи, од чијег је рада изаткана историјска судбина нашега народа. Слава и бесмртност свим тим великим људима!...

Али, по величини извршеног дела, по огромним резултатима рада, и по мајушности средстава којима је могао располагати, Никола Пашић далеко је испредњачио испред свих њих људи. Величином и плодношћу својом, његово дело трајаће вековима, и осветљаваће стазе будућности нашему народу...

*

Николи Пашићу није изостало ни редовно и последње обележје праве и истинске величине: незахвалност његових сувременика. Преко те ругобе одлучно ће прећи, прегазити је, дубока и једнодушна захвалност свих поштених и рудољубивих синова нашега народа, као што ће и наша народна историја, на најлепшим странама својим, исписати његова велика и бесмртна дела, и његово, вечном и непропадљивом славом обасуто, велико име. Ова садашња свечаност Радикалне Странке има да буде, па ће и бити, велико свеђочанство племенитости, величине душе и праведног и правилног суђења нашега народа. За то је и ми поздрављамо усрдним поздравом:

Слава и бесмртност великому сину српскога народа, Николи Пашићу!...

II

ЧЛАНЦИ

НИКОЛА ПАШИЋ КАО ИЗГНАНИК

После тако несрећно почетог и свршеног рата с Бугарском (1885 год.) Краљ Милан се нашао у ћорсокаку и онда се сетио да му радикали, које је тек пре две године дао немилосрдно хапсити, окивати и убијати, могу бити од помоћи и једне зимске ноћи крајем те (1885. г.) Краљевско Височанство сишло је у мрачне казамате београдске тврђаве и пружило руку помирења осуђеноме на смрт Пери Тодоровићу, а одмах иза тога следовало је (почетком 1886) помиловање чланова Главнога Одбора Радикалне Странке и још око две стотине радикалаца, па онда разни покушаји да се радикална странка помири с политиком тада вођеном, док априла месеца (б-ог 1886) није дошло до споразума либералне и радикалне странке, а идуће године (1 јула 1887) до састава споразумне либерално-радикалне владе која је потрајала до 16 децембра те године када је тај кабинет, под председништвом Ј. Ристића, дао оставку, а после три дана, 19 децембра, дошао кабинет С. Грујића.

22 децембра Краљ Милан је упутио писмо председнику владе Грујићу (штампано у 285 броју Српских Новина) којим се објављује да је „чинећи великолично и сопственим својим побуђењем употребу Краљевскога права“ решио „помиловати и оне кривце за дело побуне 1883 који се налазе ван отаџбине“, и онда се додаје: „Љубав к њој и осећање дужности према њој налаже нам да од тога помиловања искључимо Николу Пашића због издајничке припреме против отаџбине и српске мисли у јесен 1883 године“.

Ово помиловање обухватило је готово само мене. Остали наши другови из емиграције већ су раније били помиловани и вратили се својим домовима, а Пашић је од тога помиловања био изузет, те по готову ја једини користио сам се овога пута наклоношћу и милошћу Краљевом.

Вест о помиловању застала ме је у Букурешту где се и Пашић тада налазио. Кад је затим стигао примерак Српских Новина са штампаним Краљевим писмом, били јсмо пренеражени кад смо га прочитали: „Пашић нарочито, био је по-

трешен и није био у стању прикрити мучно и тешко душевно расположење.“

— И то су ми другови, — рекао је мислећи на другове у влади који се нису довољно заузели да му ову непријатност и тешку увреду уштеде.

Краљ Милан је имао разлога да Пашића задржи ван земље још неко време, да има на влади обезглављену, растројену и пометену радикалну странку, која је пометеност настала у једном делу њеном после закљученога споразума с либералима. Налазио је да ће му бити лакше без њега него кад он буде у земљи. То је било разумљиво. Али се тај разлог желео покрити једним свесно нетачним мотивом, пошто је (Краљ) благовремено био обавештен да је емиграција обуставила сваку своју акцију пред припремама у Србији које су наговештавале рат.

На растанку нашем и мом поласку Пашић ми је предао незатворено писмо за С. Грујића.

— Ево ти ово писмо, предај га Сави и поздрави и њега и остale другове, премда то нису заслужили! Писмо није затворено да га и ти прочитааш а можеш по нешто из њега казати и другима.

Прочитао сам га успут и како ми је било до тога да још неко од другова буде о њему обавештен, показао сам га неколицини пријатеља, па сам га онда однео и предао С. Грујићу. Кад сам после два-три дана понова видео Грујића рекао ми је да је писмо прочитао и да га је и Краљ показао и рекао му ко је писмо донео.

На то је Краљ изјавио жељу да ме види, премда сам ја и без тога намеравао затражити аудијенцију да захваљим на Краљевој милости. И другога дана био сам у дугој аудијенцији, па је у току разговора Краљ поменуо и припреману нашу акцију 1883 године, и како је Пашић ту акцију припремао а ја је спречио. Захвалио сам на том признању али сам Краљу рекао да га морам делити с осталим друговима својим пошто је припрема и обустава њена заједничка ствар свију другова, дакле и Пашића. И чим је одлучена обустава и прелаз у Србију, Пашић је прешао из Видина где смо одлучили обуставу у Калафат и одатле обавестио

Ваше Величанство писмом, које Вам је упутио препоручено.

Краљ је то саслушао ћутећи. А пре тога говорио је неким нашим пријатељима, као да о том писму не зна ништа.

Само писмо гласило је:

Драги Саво *)

Читао сам у Српским Новинама писмо Његовога Величанства на тебе упућено којим се милостиво прашта мојим друговима кривица и којим се пуштају у жуђену отаџбину, својим давно за жењеним породицама. У колико је тај акт Краљеве милости изазвао моју благодарност и обрадовао ме што је скинут с душе моје један терет који сам по другарској солидарности себи натоварио, у толико ме је изненадила и до дна душе потресла нова Краљева осуда којом ме искључује из своје милости због „издајничке припреме противу отаџбине и српске мисли у јесен 1883 год.“

Та Краљевска осуда у тако свечаном и великојодушном акту гора је и дубље потресла живцемога бића, но да сте ме још једном невино на смрт осудили. Та ви бар добро знate да сам скоро 20 година посветио свој живот и рад срећни и величини отаџбине. Та молим вас, каквој другој идеји подчиних ја своју многољубљену фамилију, своје спокојство и уживање дарова мојих способности и моје спреме, те не једино и искључиво срећи своје отаџбине и успеху српске мисли? Јест, ви знate да сам немилостиво угушио у себи све друге мисли и тежње, све жеље и жудње, само да би се приближио идеалном патриоти који љуби, живи, ради и страда за своју отаџбину. Јест, ви ме знate и стога сам био у праву кад сам очекивао од вас, као својих другова, да ћете бити у стању и уживати толико поверење да олако скинете с мене љагу, коју су напредњаци толико година и у безброним приликама на мене набацали а међутим никад глас одбране није пред Краљем за мене подигнут био. Очекивао сам, да ако ништа више не учините, да нећете без повода позлеђивати старе ране у тим мучним и тешким данима кад је слога Србији најпотребнија.

Могао сам ћутати кад се Гарашанин пред Скупштином правдао за сливничку недаћу, јер ми је лакше било да ја будем крив но српски народ, а притом не само ја већ и остали свет помогли смо Гарашанина као дављеника, који се вата за сламку и који недаћу своје политичке приписује

једном мом писму, и то писму без вредности које сам ја сам обуставио и које је он добио после сливничке недаће на неколико месеци заједно с другим писмима о којима је он прећутао, јер су сасвим о противном сведочили. Но тешка ми је сада Краљева осуда, у тако свечаном акту који је упућен преко тебе кабинету и целом српском народу и којим се даје милост свима мојим друговима а нада мном се изриче нова, за ме најтежа осуда. Тешко ми је јер из тога акта видим да нисте довољно пратили мој рад у иностранству, јер да сте га пратили и да сте хтели потпуно одговорити својој дужности, не само спрам мене већ и спрам правде и истине ви би несумњиво изнели и непобитне доказе прибрали о следећим фактима:

1.) Да сам 18 септембра обуставио сваки рад који је био управљен против напредњачке владавине, да сам 19 септембра писао а 21 септембра из Калафата упутио Краљу писмо у Ниш које се започиње речима: „Љубав и дужност ка отаџбини“ и т. д. у коме се изрично каже: „уверавам се да је Краљ предузeo кораке да се том згодном приликом користи и изјављујем да ћemo не само обуставити сваку радњу... већ ћemo се по могућству старати да чинимо помоћ колико нам положај дозвољава буде“.

2.) Да сам одbio предлог Књаза Батенберга, који ми је после Сливнице слao свога најпоузданijeg ађутанта с понудом да ми ставља на расположење средства и своју војску да је употребим противу Краља и напредњачке владе са уверењем и гаранцијом да ништа више од Србије не тражи но да се Краљ Милан збаци.

3.) Да сам својеручно писмо написао а Станојевић преписао и са Ступаровићем га српском посланику у Букурешту предао у коме емиграција моли да јој се дозволи учешће у рату за одбрану отаџбине, ако се рат продужи. Том новом изјавом хтели смо дати доказа о лажности гласова који су из Софије пуштани с намером да плаше нашу владу српском емиграцијом ради изнуђења повољнијих услова за мир, и што скоријег прекинућа рата, јер су знали да се дух српски пробудио и пренуо на одбрану отаџбине, а с друге стране да охрабримо српску владу са изјавом да јој се стављамо на расположење за прве редове у борби ако се рат продужи и да охрабримо изасланника српског да не попушта у преговорима при склапању уговора о миру.

То су крупне чињенице на које се слободно може угледати сваки патриота, то су несумњива факта која за мене говоре пред тешком Краљевом осудом и која би без сумње изостала да сте

*) Ово писмо помиње С. Протић у својим Одломцима (1912, стр. 99, у чланку Права Коалициона Влада и Права Радикална Влада).

потпуно одговорили својој дужности и спрам мене и спрам правде.

Но Бог ми је сведок и моја дела која ће остати потомству и која су ми сада у тешким данима највећа утеша и која ће ми бити највећа награда у часу самртноге кад станем пречишћавати и најтајније рачуне савести с овим светом.

Примите ипак и при свем том и ви и сви остали моје искрено и братско поздравље.

О Св. Сави 1888 г.

Букурешт

Ваш

Ник. П. Пашић

Нешто више од године дана после овога писма (управо 22. фебруара 1889) Краљ Милан је абдикао, а 26 истог месеца упутио је Намесницима Краљевским овај акт:

Господо Краљевски Намесници,

„У акту своје абдикације, Ја сам оправдио онима, који су могли погрешити према Мени као Краљу за време моје владавине.

Тиме сам желео да се избрише последња успомена унутрашњих сукоба, и на Краљевском Намесништву оставио сам, да оно учини фор-

малну употребу од права амнестије, које земаљски устав даје владаоцу, те би тако једно од првих својих дела стекло младом Краљу оданих и благодарних поданика.

Данас и као отац и као Србин, а далеко и од помисли да се мешам посредно или непосредно у управу земаљских послова, служим се правом Уставом свакоме датом (члан 26.) и обраћам Вам се са молбом да издате, Господо Краљевски Намесници, амнестију Николи Пашићу. Нека би се његов глас придружио гласу целе земље: Живео Краљ Александар I.

У Београду

26. фебруара, 1889. г.

Краљевског Намесништва
поштовалац и пријатељ искрени

Милан с. р.

Из тога следовао је указ Намесника (27. истог месеца) којим се Николи Пашићу, који је за дело побуне 1883. године осуђен на смрт, оправша казна са свим и враћају му се сва права која је услед речене пресуде изгубио.

А. М. Шанојевић

ГОСПОДИН ПАШИЋ ДРЖАВНИК — ДИПЛОМАТ — ФИЛОСОФ

Ево већ четврт века како познајем г. Пашића. Био сам његов ученик и сарадник. Читав низ успомена ме везује за његову личност. Зимус сам почeo бележити и срећивати те успомене, с намером да покушам из њих извући што потпунију слику о г. Пашићу. Сад, на бразу руку и да бих одговорио колико-толико позиву *Одбора*, вадим из тих својих бележака неколико краћих одломака.

*

Бити објективан значи бити правичан. Људи, у опште, нису то никад у пуној мери. И с обзиром на тренутак у коме се овај напис појављује, нико ми искрено не може замерити на пристрасности, било у корист, било на штету г. Пашића. Једна историска епоха је завршена. О њој треба сад писати онако као што ће се писати и после сто година. У сваком случају, ја ћу покушати да пишем о г. Пашићу већ сад онако као што ће,

несумњиво, сви о њему писати, не после сто година, него одмах после његове смрти.

Моја би дужност била, да говорим поглавито о спољној политици г. Пашића. Међутим, тешко ми је задржати се строго на томе. У историји једнога народа не можете, без уштрба по целину излагања, растављати чињенице које неминовно утичу једна на другу. Тако исто, ни у историји једног великог државника не можете, а да се не огрешите о општи значај његове појаве, расправљати *ab abstracto* о његовој унутрашњој политики, његовој дипломацији, његовој политичкој психологији и философији.

*

У току своје државничке каријере, г. Пашић је имао два главна помоћника: *време* и *шампи*. Оба су му послужила подједнако.

Време је г. Пашићу увек ишло на руку. Док су други јавни радници умирали, а до смрти једва

стизали да сврше по неки историски посао — као, на пример, покојни Миловановић који је, под директивом г. Пашића, склопио балкански савез — дотле је г. Пашић надживљавао и људе и догађаје. И у том погледу, он је био веће среће и од пријатеља и од непријатеља.

Затим, време му је помагало да исправља погрешке и своје и туђе. Државнике и политичаре, у опште, можемо поделити на две категорије, не према величини њихових заслуга, него према природи њихових погрешака. Има их, који праве погрешке које се не могу исправити. Г. Пашић не спада у ту категорију.

*

Г. Пашић је издржао сву борбу, преживео све догађаје и доживео све успехе. Једном речи, њему је било дано оно што није било ни једном државнику пре њега. И дело се остварило онако како је људска машта могла само теориски да замисли. Можда су и други људи имали исте амбиције, исту памет, исте идеале, али им се није дало. Очевидно је, да је судбина догађаја била наменила г. Пашићу да доживи повратак Карађорђевих потомака на српски престо и да са њима и под њиховом заставом спроведе целокупно остварење наше народне и државне идеје. На томе му се може и честитати и завидети. Али се тај резултат не може порећи. Многи се могу вајкати, што њима та улога није пала у део. Али историски чин је свршен и већ укњижен у корист г. Пашића.

Приписивати славу г. Пашића искључиво његовој *срећи*, то је постала најобичнија ствар у разговорима код нас. Нарочито то чине критичари код не могу да оспоре успех, а желе да оспоре заслуге. Судећи по њима, срећа би била најпресуднији елеменат у историји догађаја. Родио се у срећан час, кажу они за г. Пашића. Може бити. Очевидно, много што шта у нашем животу зависи од времена у коме се појављујемо, и многи политичари могу се јадиковати на место које им је судбина у свом хронолошком току доделила. Али није довољно само родити се, него треба и умети — у сретан час. За судбину једног државника није све једно, да ли ће се родити четврт века раније или доцније и да ли ће живети десет година више или мање.

Догађаји се деле на периоде и на епохе. Историја бележи прве, а прославља само друге. Добра Ристића, Пироћанца и Гарашанина обележава периоде, а доба г. Пашића — епоху. И то најзначајнију епоху у историји Срба, Хрвата и Словенаца. Је ли то срећа или заслуга г. Пашића?

Ми одговарамо: и једно и друго. Граф Берхтолд је имао такође срећу, да живи и делује кад и г. Пашић, али је доживео епокалну катастрофу. Тако исто и г. Данев и г. Радославов у Бугарској.

*

Г. Пашић ће вероватно остати као највећа државничка фигура не само у нашој, него и у општој историји за последњих педесет година. Већи је и од Кавура и од Бизмарка. По чому? — Талијанско и немачко уједињење били су велики политички и војни догађаји, али не и епопеје. Ослобођење и уједињење нашега народа је највиша епопеја, не у само у нашој, него и у општој историји. У животу нашега народа врхунац те епопеје је напуштање отаџбине и повлачење ка Јадранском Мору за време великог светског рата, а у животу г. Пашића тај тренутак представља врхунац његове државничке мудрости, одлучности и моралне снаге. Ни Талијани, ни Немци нису имали да пређу такав пут у историји свога уједињења. И ко зна да ли, у противном случају, Кавур и Бизмарк не би застали на по пута?...

— Међу државницима великих и малих народа, рећи ће когод, г. Пашић би заиста био највећи, да није само имао извесних недостатака... Он није стварао догађаје. Он их је ишчекивао. Он није ништа чинио да их спречи, ако су неповољни по његове планове, или да их убрза, ако се поклањају са његовим рачунима. Он је увек *оклевао*. Да није био такав, резултати његовог рада били би још сјајнији. У сваком случају, уштедео би, и земљи и себи, многе горке часове, тешке губитке, мучне кризе и потресе. Да није имао тих мана...

— А ко их нема?... И те мане су као, на Рембрантовим портретима, она засенчена места која још силније истичу светле потезе. Доцнији историчар или психолог може временом наћи, да је оно што нама изгледа као мана код једног великог човека баш једна од његових врлина, којој он дuguје многи успех у остварењу свога дела... Волтер је рекао: да се о великом људима суди само по њиховим великим делима, а никако по њиховим погрешкама. А за г. Пашића се може још додати, да је један од оних ретких државника који су имали времена не само да учине погрешке, него да их исправе. Колико је, међутим, незавидна судбина оних политичара, којима време једино допушта да оставе за собом само трагове својих мана и погрешака!...

*

Стална и неоспорна надмоћност г. Пашића над свима његовим политичким супарницима, како у земљи тако и уван земље, отледала се не само

његовој срећи него и у његовој памети. Дубока анализа у моћи расуђивања и снажна синтеза у способности комбиновања биле су главне особине његовог политичког ума. У јасном распознавању главних циљева и истрајности напора за поступно достигнуће тих циљева лежала је основна црта његовог политичког карактера. Било да врши изборе и доноси законе, било да склапа савезе и води ратове, он је, као и сваки мисионар, имао стално пред очима крајњи циљ своје мисије. Народна власт, Устав, Србија, Црна Гора, били су за њега само главна средства, а циљ, његов најглавнији циљ, који није напуштао његову политичку машту ни у најкритичнијим тренуцима његова живота, био је у остварењу интегралног народног идеала.

Величина и истрајност његовог духа није била у његовим речима, него у његовим мислима и делима. Његова се мудрост огледала и у његовом начину рада, у његовим државничким методама. Обазривост и закопчаност биле су му урођене особине. У политици, нарочито спољној, он је корачао опрезно, *каоkad се гази џо трулој дасци*. Тако је он сам дефинисео своју прву аксиому у дипломацији. Друга му је била дискретност. О својим намерама и главним циљевима ретко је код говорио, а своју мисао ретко је коме до краја поверавао. Политичка тајна, као и верска, често пута је израз људског мистицизма. Код г. Пашића је можда било и тога. Али је његова опрезност и неповерљивост потицала нарочито из његовог дубоког познавања стварности, из његовог озбиљног схватања живота. Говорећи пред једним младим песником, приликом његовог ступања у дипломатску службу, о обазривости и дискретности, г. Пашић је тада учинио ово поређење:

— Дипломатски чиновник треба да чува државну тајну као девојка своју невиност.

Темперамент г. Пашића је пун хармоније и равнотеже. Увек хладан, одмерен и присебан, г. Пашић ипак није без живаца. И код њега, као и код сваког, срце може да се узбуди, али глава је увек мирна. Он дубоко осећа и бол и радост, али влада својим осећајима онако исто као и својим речима и својим поступцима. Један једини осећај је потпуно туђ његовој природи. То је мржња. На власти, није имао обичај да критикује погрешке својих противника. Он их је исправљао. У клубу своје странке, увек је сузбијао уношење личних момената у политичка расправљања:

— Политика не сме никад да служи као средство за партијска разрачунавања и прогањања.

Следи један отпор пашићевим званичним

Где се тако ради, говорио је он, ту не може бити добре политике.

Г. Пашић не мари за борбу ради борбе. Али и не бежи од ње, ако је она неизбежна. Догод су компромиси могући, правиће их. Али има извесна граница, од које он неће ни у ком случају одступити. И онда је он готов за борбу. Такав је био према пријатељима, такав и према противницима. Такав је био према Стојану Протићу, такав и према Степану Радићу. Такав је према свакоме ко покуша да стави у питање хомогеност државног бића.

Ни у борби није показивао мржње. Допуштао је, да политичар још може да ропће на људску глупост. Али му ништа није изгледало апсурдније, него љутити се на догађаје. Међу њима треба умети се наћи, са њима се носити, њих искоришћавати, или се бар од њих бранити. Сећам се огорчености, која је била захватила све наше политичаре за време анексионе кризе. Аустро-Угарска је повредила Берлински уговор, уздрмала мир у Европи, понизила наш народни понос, а нас је оптуживала да претимо њеном опстанку. Она је играла улогу вука, коме јагње мути воду...

— Ама знаш — рече ми тада г. Пашић, приликом једног разговора о нашим мукама — јесте, што кажеш, то је као она прича о јагњету и курјаку. Али не треба да се љугиш. То је увек тако било. Зато и постоји та прича. Ати има, знаш, и она друга, о лаву и лисици...

Ко није читao басне! Кome нису, још из детињства, остале у памети слике о улози и подвизима вука и јагњета, лисца и лава! Великим државницима никад неће служити за пример ни вук ни јагње. Макиавели је утврдио дефиницију потпуног државника. Његово дело о Владаоцу и дело г. Бартуа о Политичару чине једну целину. За оба су најбољи коментари: Езоп, Лафонтен, Доситије Обрадовић, Крилов... Басне су, заиста, права историја човечанства.

*

Рођен у доба демократије, г. Пашић је, сасвим природно, морао бити демократ. Као што би био и главни стуб апсолутизма, да је рођен у време Луја XIV. Волео је власт, не толико због саме власти, колико због онога што се помоћу ње може створити.

Противник личног режима и одлучни поборник уставне монархије, он је долазио на власт поверењем Владаоца, али на њој никад не би остајао без поверења народа. Такво схватање је, на првом месту, потицало из сентименталних раз-

лога, јер г. Пашић није могао изостати из општег демократског покрета у Европи, који је, испуњен љубављу према народу, оснивао на том осећају и своју неограничену веру у непогрешност народног политичког разума. Али, поред тих разлога било је и других чисто практичне природе, основаних на најдубљем психолошком познавању политике као вештине за владање и управљање народом. Г. Пашић је сматрао, да је и за Владаоца као и за њега самог најзгодније да се до пуне и дефинитивне власти долази само путем народног поверења. С тога је он увек био против диктатуре и личних режима.

Г. Пашић не би никад измислио *фашизам*. Зато је и паралела између г. Мусолинија и њега немогућна, као што је немогућна и између средина у којима и један и други оперишу. Циљеви им могу бити исти, али њихове методе су различне, као и њихове државничке тваралачке маште. Први је, у талијанској политичкој лирици, највећи песник после Дантеа; други је, у историји живе реализације нашег народног епоса, најгенијалнији следбеник Његоша и Вука Каракића... Истина, без народног поверења, ни г. Мусолини не би никад могао извршити свој „поход на Рим“. Фашизам, у ствари, није промена режима, него само промена методе.

Г. Пашић воли старе методе, као и старо вино. Он је увек гледао, да уставним путем, без потреса, долази до власти. Устав је, за њега, механизам, као и сваки други. Треба га одржавати, ако хоћете да правилно функционише. Г. Пашић је увек био уверен да он, његова странка и држава, могу само изгубити, ако се уставна машина помрети. Због тога он никад не би саветовао Владаоцу да какву неуставну радњу, нити би јој сам приступао. Очевидно, г. Пашић је из искуства знао, боље него ико, да ни парламентаризам није идеал, али је тако исто знао да се за сад ништа савршеније није нашло.

*

Револуционарне методе нису одговарале ни политичкој ни моралној природи г. Пашића, који је навикао да подвргава све хладном расуђивању. Револуцијама управљају страсти, а не разум. Власт разума је могућна само онда, кад влада ред. То није стална појава у политичкој историји народа. Ред се оснива на авторитету, и чим међу људима нестане авторитета, онда и ред престаје да влада међу њима, а разум уступа место страстима.

Већ и по својим патријархалним погледима на друштво и државу, г. Пашић је сматрао да у дну

политике морају бити два главна појма, два основна принципа: авторитет и ред. Ред се оснива на авторитету, а авторитет не мора да се оснива на диктатури. И социологија, или политика као наука, долази до истог закључка. Авторитет је по својој суштини увек апсолутан, па ма му извор био римски сенат или средњевековна монархија или модерни парламентаризам. И баш зато што је г. Пашић патријархалан, то јест, човек испуњен народним погледима и традицијама, његове наклоности су га упућивале парламентарном систему као најпоузданijem извору авторитета. Од старија је наш народ навикао, да о својој судбини расправља на својим већима.

*

Г. Пашић је стално прислушкивао душу народну. У унутарњој и спољној политици, он је брижљиво мотрио оно што народ хоће и жели. И никад се није варао. Томе су и он и његова странка обавезни за своје најбитније успехе. Народ, пре свега, инстиктивно погађа најбољи и најправилнији пут, и ако је сам или неспособан или неодлучан да пође тим путем. Државнику је дужност, да га тим путем води. У осталом, за државника ништа није лакше ни мање опасно, него ићи за оним чему народ тежи. И ако така политика успе, заслуга се приписује државнику и сва слава припада њему. А ако не успе, државник је покрiven и одговорност пада на народ, јер је он сам хтео да се тим путем иде. Ту лежи један знатан део политичке мудrosti г. Пашића.

За г. Пашића, избори су били онај главни моменат кад се психолошки одређују политика и њени правци уз учешће народа. Зато је он увек придавао пресудан значај изборима. Они су били непосредна веза између њега и народа. Они су му служили као најпоузданiji начин за узајамно обавештавање. Не треба мислити, да је он тако поступао из неког идолопоклонничког култа према народном суверенству. За њега је ова последња догма из романтичног доба западног либерализма представљала само једну методу, а не циљ. Његови циљеви су увек били *живот* народа и државе, и највиши изрази тога живота, а његово велико искуство и дубока мудрост јасно су му показивали да се покретна и бујна садржина живота не може збијати у непомичне калупе прошlosti, у круте формуле апстрактности. За г. Пашића је било од мањег значаја да народ остане суверен, него да тај суверен постане што већи и што моћнији.

Унутарња борба, избори, власт радикалне странке, све је то за г. Пашића било само једно

средство. Од његове најраније младости, његова је политика имала главни циљ — ослобођење свих делова нашег народа и уједињење свих наших земаља. За њега је унутарња политика била само претеча спољној. То показује и његова политичка каријера. Док је било потребно стварати услове у земљи за извођење спољних задатака, он се искључиво посвећује проблемима унутарње политике. То је први период његове политичке делатности. У другом, он стално, поред вођства у влади, задржава за себе лично и вођење спољне политике.

*

Две су главне одлике државничке вештине г. Пашића: генијалност комбинација у унутарњој политики и сталност правца у спољној.

На тај правац у спољној политици упућивао је сам народни институт. И г. Пашић је разумео и погодио оно што Краљ Милан није хтео или није умео. Српско-хрватски народ је био свестан свога положаја. Он је јасно увиђао, да му спаса нема у наслону на Аустрију. Решење свога проблема он је могао тражити и наћи само у заједници са осталим балканским народима и са Русијом. Кад се један пут та истина наметнула, све је остало дошло само собом као природна последица.

И у историји постоји известан детерминизам као и у механици. Има извесних историских процеса, који подлежу не само моралним него и физичким законима. Њихов ток се не може ни изменити ни спречити. Њиховом фаталном еволуцијом се врши и потврђује логика догађаја. У историји као и у природи, све што се не може прилагодити животу мора угинути. За г. Пашића, као и за сваког дубљег посматрача, било је очигледно да се политички анахронизми у Европи, као Турска и Аустро-Угарска, нису могли одржати.

Не може се рећи да је, на међународном пољу, г. Пашић у напред ковао планове и према потребама тих планова стварао догађаје. Не, он није изазвао ни један рат, ма да је водио најстрашније ратове. Он се, као реалан политичар и смотрен државник, за рат морао спремати, јер је предвиђао да се односи у Европи без рата не могу средити. Завере Берлина и Беча већ су се јасно оцртавале. Ради своје одбране, Србија је морала оружати се и правити савезе.

Г. Пашић је предвиђао догађаје, и његова предвиђања су се у свему остварила. Турска и Аустро-Угарска су саме узеле иницијативу за своју пропаст. Прву је Србија срушила у споразуму са осталим балканским хришћанским државама; а другу у друштву са великим силама. Г.

Пашић је знао да је тај историски процес неизбежан, и да се тако морао завршити због непомирљивих супротности између политичких метода и циљева Аустрије и Русије на Балкану. То је био главни психолошко-политички моменат у његовим спољним комбинацијама. У Петрограду се такође знало, да се може на г. Пашића у свакој евентуалности рачунати. Из искрене љубави према Русији и коректног скватања и српских и руских интереса, он је сматрао за основно правило да Београд треба да иде за Русијом, а не Петроград за Србијом. У Петрограду се знало, да се у том погледу може потпуно у г. Пашића поуздати, и да он неће учинити ништа што би било непромишљено и што би Русију, против њене воље, могло увући у међународне заплете. Ту је лежао главни ослонац његовог моћног утицаја и угледа у Русији. Лична вера руских царева и руских државника у државничку мудрост и политичку верност г. Пашића била је главни извор његовог ауторитета у спољној политици.

*

Политика је једно, морал је друго — говорио је г. Пашић. Он је одвајао прво од другога. Али из тога не треба изводити погрешан закључак. Двојство не мора значити и супротност. Дуализам није увек антагонизам. Морал се одређује према општем појму о добру и злу, а политика само према државном интересу. То не мора значити, да политика може бити и неморална. То само значи, да држава има своју етику, које се државник мора придржавати. Њен је објекат — интерес заједнице, а њена санкција — принудност појединачца. Политичар-доктринар (алtruист, толстојевац, утопист или дефетист), који одбацује ту етику и намеће држави своје личне етичке назоре, није никакав државник. У приватном моралу egoизам је мана, а у државном — врлина. Формула је, може бити, непотпуна. Али тако од прилике треба скватити границу, коју г. Пашић повлачи између политике и морала. Собом можете располагати како хоћете, али државом не.

И ако морал зна за врлине за које политика не зна, ипак политика и њени циљеви не могу се косити са моралом. То искључује и сам појам о модерној држави и њеној улози. За државника постоје извесна императивна правила, и то не само зато што то морал прописује, него што тако политика наређује. Кад држава прими на се једну обавезу, она је мора и испунити. Кад потпише какав уговор, она га мора и извршити. Државни интерес не допушта да се сваки уговор потпише, али државни интерес налаже да се

сваки потписани уговор изврши. И морал и политика могу опрости државнику глупост, али му ни морал ни политика не могу опрости не-лојалност.

Верност савезника се сматра, у међународном животу, као највиша врлина. По схватању г. Пашића, то је елементарна дужност за сваког државника који води рачуна о части и добру своје земље. Државник-варалица и државник-вероломник, газећи одредбе морала и политике, гази образ и интерес свог властитог народа.

У два велика историска момента, г. Пашић је и делом доказао правилност свога схватања о савезничкој верности. Он је, у 1913. г., све чинио да се одржи балкански савез, који је био толико потребан и балканским народима као и њиховим великим пријатељима. Он није изневерио савез чак ни онда, кад више на Бугарску није могао рачунати. До раскида савеза су довели Краљ Фердинанд и његов мучки напад на Брегалници. У 1915. г., ни најпримамљивије понуде наших не-пријатеља нису могле довести у искушење г. Пашића, поред свег трагичног положаја нашег народа и наше војске. Познато је, да су тада, приликом нашег повлачења, Немачка и Аустрија предлагале мир нашој Влади, с обећањем да ће нам вратити сву стару територију и уступити чак и Босну. Г. Пашић је одбио сваки разговор о томе, и продужио је пут кроз Албанију, знајући да ће му, поред очуваног образа, истрајност у савезничкој верности донети много више...

*

Велики светски рат био је најтежи период у животу г. Пашића. И он и земља могли су се тада срушити, као што су се скрхали толики други државници и државе... Срећа! рећиће критичари. Неминовна логика догађаја! одговориће историја. И та логика била је логика г. Пашића. У највећој историској борби, коју свет памти, човечанство је било подељено на два противничка стана, подједнако јака, подједнако одлучна, и морала је победити она страна на којој је, поред силе, било и право. Поред среће, што се, од самог почетка, на тој страни затекао г. Пашић је имао и памети да на њој и до краја остане.

Кад сам га, по свом повратку из Русије, у јуну 1919., срео у Паризу, он ми је говорио о будућим задацима, а рат није ни помињао, јер је сматрао да је то свршен посао око кога не треба више трошити речи.

— Два периода наше нове историје су завршени, рекао ми је тада. У првом је унутарње

срећивање Србије и њена припрема за настављање њене историске мисије; у другом је спољна борба за народно ослобођење и уједињење. Сад настаје трећи период — период рада на стварању народног и државног благостања. И у њему радикална странка има да испуни своју мисију до краја...

*

У политици, као и у уметности, само су она дела велика и трајна, где се мисао слива са ритмом стварности. Само се тако постизава хармонија, која је вечни закон лепота и у којој је сва тајна генијалних твораца.

Мисао г. Пашића није била утопија. Идеал, који му је вечно лебдео пред очима није био неостварив сан. Држава Срба-Хрвата-Словенаца, и по крвном сродству елемената из којих је састављена, и по заједници њихових и моралних и материјалних интереса, представља данас у Европи једну од најприроднијих и најлогичнијих политичких комбинација. Њени су темељи вечити, њена је будућност обезбеђена. Човек се само може питати, како се та комбинација још раније није остварила? Али историја је ту, и њој се треба обратити за објашњење...

*

Гледати на стварност онаку каква је, и не само то, него је и волети као што уметник воли материју из које ствара, то је најбољи знак снажног осећаја и ведре памети каква је потребна за живот.

Политички реализам г. Пашића је потицашао из његових здравих, скоро патријалних, погледа ва друштени, народни и државни живот. Испуњен неограниченом родољубљем према отаџбини, надахнут осећајем пијетета према народној прошлости и старим задужбинама, руковођен религиозним поштовањем према народним предањима и обичајима, он је био, у пуном смислу, народни човек.

Реалиста у политици, он је брзо запазио да се народним животом може успешно управљати, само ако се остаје у сталном додиру с њим. Он није марио за апстракције које ничега заједничког са животом немају. Он није трпео доктринарство ни под каквим видом. Зато ни њега доктринари нису марили. Он је правио разлику између доктрине и доктринарства. Доктрина има да послужи животу, а не живот њој. Међутим, доктринарство је синоним секташке идеологије и дефетизма. Г. Пашић није био ни секташ ни дефетист. Он, по својој природи, уопште није био доктринар.

*
Г. Пашић је више него политичар, више него државник, више него зналац. Он је мудрац. Политика је поље његове активности, а живот је предмет његовог посматрања и размишљања. Њега све интересује, он о свакему размишља. Кад има времена, он чита. Али, понајвише, као Платон — и то је много корисније — он сам испитује и, у својој глави, по тисућу пута преврће сваку ствар, сваки појам, док не дође до истине. Његов велики дух се задржавао и на најтежим загонеткама живота, које су у исто време и највиши проблеми философије. И као што су његове политичке истине биле у неколико простих закључака, тако се и његова философија састојала из неколико простих моралних и апстрактних суђења.

Једаред у његовом дому било се састало неколико ближих пријатеља. Разговор се водио о Богу. Повод је био некакав тежак злочин, који се тих дана у граду бејаше десио.

— Баш нема Бога, рече неко. Кад би га било, не би се дешавали злочини и било би више правде међу људима.

— Ех, ех, умеша се г. Пашић... А зашто Бог мора да буде чак и жандарм?...

Мисао достојна великог Паскала! Најчистији израз философског спиритуализма, пред којим би се и сам доброћудни Кант вероватно размислио, да ли, поред осталих атрибута, треба оптерећивати Бога и дужностима ноћног чувара у Кенигсбергу!...

Како треба живети? То је главно питање. И за г. Пашића је постојао само један одговор. Треба живети разумно. Тице се управљају по нагону, а људи по разуму. Наш закон је у нама самима. Ту га треба тражити. На то нас упућују и вера и философија.

На живот је г. Пашић гледао без илузија, али и без горчина. Знао је, да је у њему све пролазно. Срећа, успех, слава, и све оно чиме нас живот обмањује, њега није могло завести. Истина је тужна и сва је у болном узвику библиског песника: Ми смо намењени смрти и узалудна је сва људска таштина.

Д-р М. Сталајковић

СА Г. ПАШИЋЕМ КРОЗ АЛБАНИЈУ — ЈЕДНО СЕЋАЊЕ —

Приликом нашег повлачења, постао сам Министар Финансија 9. новембра 1915. у Призрену. Пре тога ми је било поручено да сачекам долазак г. Пашића који је имао да ми нешто саопшти. Та порука је била у томе да примим портфель министра финансија, који је остао непопуњен смрћу Др. Лазе Пачу. Између осталога, г. Пашић ми рече:

— Треба да се примиш, и Лазина је жеља била да га ти наследиш...

Те речи су ме дубоко потресле. Чиниле ми се да чујем поруку из гроба тога човека кога сам толико ценио, који је толико знао да окружи себе поштовањем свих који су са њим долазили у додир. Моја сарадња са њим била је у почетку врло скромна али увек искрена; ја сам имао често прилике да га видим на раду, да осетим велику вредност покојног Пачу-а. Необично високе интелигенције, ретко начитан и културан, Пачу је управо био један од најзначитанијих људи које

сам у животу срео. Био је пун здравог смисла у расуђивању и решавању и најтежих политичких, економских и финансискних проблема, претресајући их хладно, без заноса, али сигурно. У његовом говорничком дару било је толико самопоуздања, убедљивости и вере у себе, да је било врло тешко одупрети се у једној политичкој дискусији. Са свима јаким особинама: радљивошћу, моћи предвиђања и реалношћу човека који је осећао императивну потребу да има све чињенице пред собом, Лаза Пачу је представљао једну велику вредност и снагу за нашу земљу, и његов губитак, који сам ја можда најбоље осећао, збиља се није могао надокнадити. Зато су горње речи г. Пашића оставиле на мене утисак који ни десет проходилах година нису биле у стању да избришу из сећања.

Природно је да је моје примање дужности извршено под необичним околностима. Земља пропала, поробљена; непријатељ надира све ближе; Призрен, празних улица до пре три дана,

испуњен избеглицама у беди, без хране, без крова. Све то напустило домове и повлачи се за војском незнано куда. Време страшно. Зима немилосрдна. Вејавица засипа. И поред тога, улице испуњене светом који је надолазио са свију страна, тражећи заклона од непријатеља и од побеснелих елемената.

Био сам дакле министар без персонала. Никога од чиновника нисам имао уза се. Глајна Државна Благојна је ишла другим путем, Митровица—Пећ, и са њом је био остатак чиновника Министарства Финансија који још није био распуштен. Моја дужност у Призрену није дуго трајала. Два дана доцније, 11. новембра 1915. г., ваљало се кренути даље, иначе нам је свако повлачење могло бити угрожено. До Љум-Куле смо ишли аутомобилима; још је било пута. Ту их остависмо судбини и добисмо коње да тако продужимо кроз Албанију, у правцу Скадра.

И крену smo се... Влада Краљевине Србије је напустила земљиште Отаџбине 11. новембра 1915. Били smo сем г. Пашића још нас петорица члanova тадашње коалиционе Владе: Љ. Давидовић, Љ. Јовановић, М. Ђуричић, В. Маринковић и ја. (Покојни М. Драшковић и министар војни пук. Бојовић били су послати хитним послом у Солун. Драшковић је, по позиву Владином, убрзо за нама дошао у Скадар). Како је то био тежак моменат! Остављали smo за собом народ, за који smo знали да ће толико страдати под руком непријатеља. Блиска будућност свију нас је била неизвесна, али smo морали да спасавамо све оно што се могло спasti од државне управе, тврдо уверени да ћemo се ипак вратити...

То нас уверење подржавало и није нас никако остављало ни у најтежим приликама, а често пута smo били у тешким, врло тешким околностима. Тегобе су биле многоbroјне, а поред тога нас стално морила брига како ће и колико да се спасе од наше војске и шта ће бити са оним бедним народом који је морао да остане и да се стави под власт свирепог непријатеља.

Прва два дана повлачења, време се пролепша. Морали smo да идемо козјим стазама. Ноћи smo проводили којегде, у каквом привременом склоништу. Сећам се да на путу за Арсит-хан није било ни козје стазе; ишли smo коритом неке хучне речице. Стизали smo растурени један за другим, како је ко могао, а увек напред, пред свима нама, био је наш седи вођа, г. Никола Пашић, који је био решио да Влада иде овим преким, најкраћим путем за Скадар. Морали smo се журити: рачунали smo да у Скадру организујемо прихватање и снабдевање наше војске. Како

пут није могао бити унапред осигуран, сем у самом почетку, г. Пашић је вероватно рачунао да ћemo брзим проласком изненадити Арбанасе, који нам сви нису били пријатељски расположени.

Од Арсит-хана, трећег дана повлачења, време се мало промени. Отпоче да пада ситан и сув снег, праћен ветровима који су вејали сметове. Три пута smo полазили из Арсит-хана и враћали се. Од урагана се није могло кроћити ни корака. Па и поред свега тога, као и увек, г. Пашић пође први, неустрашиво, показујући свима осталима да нам није допуштено оклевати. Наш председник је имао доброг коња, и иначе врло дурашан према свима тегобама, он је увек био на челу, миран, стрпљив, без роптања. Како сам и ја случајно имао доброг коња целога се пута нисам одвајао од г. Пашића, хотећи да му се нађем при руци, за сваки случај. Пратити нашег председника у стопу, и ако је већ био прилично стар, није било лако; са њим се није било мерити у издржљивости. Врло често smo морали сјахати: терен је био опасан и клизав и за коње. Сећам се како smo се дуго морали пењати уз једно брдо, доста стрмо, стазе покривене сметовима, водећи коње за узде. Тај трећи дан пута је био страховит и врло тежак. Наш председник га прешао као у неком заносу, не опажајући тешкоће, мислећи само на оне који су остали иза нас.

Тога дана требало је стићи на конак у Пуку. Због кратких зимских дана, већ је био отпочео падати први мрак, кад угледасмо неколико разбацих кућица, за које нам објаснише да је то Пука. Били smo премрзли, управо укочени од хладноће, и сатрвени умором. Заваравали smo се, мислећи на одмор у каквој сувоти, где ћemo се грејати уз ватру и опружити мало претучене удове. Прилазећи тим кућицама, приметисмо неколико Арбанаса, који нам приђоше и кад чуше за нашу жељу, саопштише нам да је то немогућно, јер уопште немају дрва за огрев. Наша наваљивања нису ништа помогла. Били smo принуђени да идемо до Ђерети-а, камо smo, у ствари, имали да стигнемо тек сутра увече.

Требало је по хладноћи и мразу продужити и даље. Никакве стазе ни пута пред нама: снег је све био завејао. Напред је ишао наш седи председник, ћутљив, замишљен, без иједног знака клонулости. Послуга са стварима била је далеко заостала за нама. Били smo усамљени господин председник и ја. Пред нама је само ишао један Аrnaутин да нам покаже пут, боље речено правац, јер smo ишли све самим беспућем. Под дебелим слојем снега нису се виделе дубоке

јаруге, тако да смо често пута упадали у њих и с муком се извлачили, силазећи с коња. А то није било лако нама, онако премрзлим, са оделом које се било скаменило.

После силних мука по ноћи, иссрпени, стигосмо у Ђерети, може се замислiti у каквом стању. Ту нам неко показа на један хан, где је требало наћи склоништа, и то какво склониште! Може се рећи да је то била једна велика штала у којој је један мали простор био ограђен за људе; све остало је било остављено стоци. Кроз изваљена врата и прозоре, ветар је уносио снег унутра и засипао све пред собом. Није било ни стопе суве земље да се може сести. У оном бедном кутку, одређеном за људе, врата и прозори такође изваљени. На средини једна мала ватрица која се једва одржава и пишти под снегом и ветром који дува са свију страна. Па и ту толико блато, да смо с тешком муком успели да некако седнемо.

И та нада је дакле била пропала. Ни мислити на неко склониште, на огрев, на кратки сан. Није се могло ни седети у диму који је штипао очи, а камо ли да покушамо спавати. Седео сам крај господина председника. Ти први утисци по доласку били су врло тегобни. Очекивали смо топлу собу и суву постељу, а нашли на изваљену штalu, испуњену димом и смрадом, изложену ветровима и мећави, као да смо на отвореној пољани. Разочаран, скоро, клонуо, једва проша путах:

— Зар ћемо овде, господине председниче, провести ноћ?...

— Буди задовољан што смо и ово нашли!... одговори он кратко, без икаквог звука унутрашњег узбуђења.

Тек тада, најјаче за време тог тегобног пута и у великој духовној потиштености, указа ми се боље него икада цео човек, Никола Пашић у свој потпуности. Ја сам га пратио на путу. За све време био сам уз њега. Слушао сам његова кратка размишљања, изражени бол због пропasti,

његове бриге за земљу, његову наду коју ништа није могло поколебати, и у томе тренутку осетих да га боље поимам. Није било трпљења које је могло савладати ту свежу старост. Физичку отпорност је допуњавала снага духа, поверење у себе, вера у своју звезду, убеђење да из мученичког ореола нашега народа има да бљесне слава, дотле невиђена. Пролазио је Албанију и осећао да ће се вратити натраг. Његова јака природа није знала за слабост и колебања која потчињавају дух. У најтежим тренутцима био је без забуне, сталожен, као да се налази у својој канцеларији. Он је увек имао све пред собом; нико толико није умео да води рачуна о времену и о броју. Он није знао за лутање. Њему су људи били непознати само до првог сусрети; после је о њима стицао суд невероватно непоколебљив и сигуран. У тој чисто психолошкој моћи је можда било интуиције видовита човека.

И тога пута, у томе хану било је нечега свечаног и јаког у тој трпљивости, у томе подношењу стоика, у томе мирном гласу државника који је био уверен да ће проћи и та бура, исто као и толике друге. Можда је у тој катонској мирноћи било задовољства једног визионарског духа што је та патња, то трпљење целога народа, пала и на њега, да освешта ту целу епопеју, како би се после, кад страдања буду завршена, осетила сва радост стварања и остварења једног великог националног сна.

*

Два дана после тога, били смо у Скадру. Доцније смо сазнали да су арбански качаци били обавештени од неког да ће Српска Влада да преноћи у томе хану, и дошли једне ноћи раније да га нападну. Преварили су се за двадесет и четири сата. Не нашавши оне које су тражили, опљачкали су хан и оставили га опустошеног.

Друкчије није могло бити. Водила нас је необична срећа господина Пашића...

Д-р Момчило А. Нинчић

ЈЕДАН МОМЕНТАТ ИЗ ПРЕДРАТНОГ МИНИСТРОВАЊА

Кад је пок. Веснић дао оставку на положај Министра Правде и вратио се на свој посланички положај у Паризу, г. Пашић ме понудио да примим тај портфель. У почетку сам се мало бранио и молио га да ту почаст укаже коме од мојих старијих посланичких другова, помињући му пок. Мостића и пок. Борисављевића.

Он ми одговори да је на њих већ мислио и да

их је узео у своју комбинацију, али да му треба и мој пристанак, па ће он већ видети кога ће узети. „Али, додаде, треба да имаш на уму, да то није само почаст, но и велика дужност спрам народа и Краља; почаст можеш да не примиш а дужност не смеш да избегаваш“.

Дадох пристанак. После ручка добих од њега писмо, којим ми честита Краљево поверење, а

шef његова кабинета ми саопштава да у 5 сати истог дана будем у Двору, ради полагања заклетве. Заклех се Њ. В. Краљу Петру I. Великом Ослободиоцу и примих дужност.

* * *

Приликом претреса буџета Министарства Правде у Финансском Одбору, ја сам, као члан истог одбора, замерио Министру Правде што у буџет није унео једну суму за повећање броја судија и судског особља. Како се тадањи Министар Правде бранио да није могао успети код Министра Финансија, рекао сам му да би било врло лепо примљено у правничким редовима да је Министар од тога правио питање.

Поставши Министар Правде сматрао сам за дужност, да сам урадим што сам тражио од свога предходника. Знао сам да то неће ићи лако. Нов сам Министар, најмађи члан кабинета, а буџет већ прошао кроз финансијски одбор. Али, знајући да је велика и несумњива потреба да се број судија и судског особља повећа, изашао сам са својим предлогом пред Председника Владе г. Пашића, износећи му опширно образложение.

Он је одмах увидео умесност и оправданост предлога, сложио се са мном и обећао ми своју помоћ. Али ми је одмах скренуо пажњу, да ћу, врло вероватно, код Министра Финансија наћи на отпор, нарочито за то што је Финансијски Одбор већ примио буџет.

„Ти ћеш, пре но што изађеш пред Министарску Седницу, морати о томе разговарати са Лазом. Ти мораш њега, ако не баш убедити, јер он не воли да даје паре, а оно да га одобровољиш, да не буде баш одсудно противан, јер је он у стању да прави питање, а кад би он то урадио, ти би онда морао да одустанеш од свог предлога“.

„Али, мораћеш разговарати и са Стојаном, да и њега задобијеш. Ја мислим да ће Стојан примити твоје разлоге, само не знам како ће да гледа на то што ти тражиш измену примљеног буџета. Ту он може да запне. То му реци да си са мном разговарао и о томе да сам ја твој предлог усвојио. А кад свршиш са Стојаном ти онда гледај шта ћеш и како ћеш са Лазом“.

Па тако сам и радио. Покојни Стојан је признао да је предлог на свом месту, само је истакао да није баш најгодније да се од стране владе мења буџет. Одмах му рекох да је исту примедбу учинио и г. Пашић, али да је нашао да је потреба очевидна и да подмирење те потребе треба да буде јаче и претежније од замерака чисто формалне природе, које се могу чинити. Рекох му и то да ми је г. Пашић рекао, да са њим разго-

варам пре но са пок. Пачуом, и да му кажем, да он, г. Пашић, прима мој предлог. „Па добро, кад председник владе пристаје, пристајем и ја, само не знам како ћеш са Лазом проћи“.

„Мислим да ћу и са њим добро проћи. Рачунам $\frac{2}{3}$ посла свршио сам, остаје још једна трећина. Па ваљда ћу и то свршити“.

„А, ти рачунаш то што си са Николом и са мном свршио, да ти је то две трећине. Е, мој Марко ако затегне Лаза, неће ти то бити ни једна трећина а не две трећине“.

„Па, надам се да се г. Пачу неће много противити, и да ће бити попустљив. Ја сам са њим врло лепо“.

„Врло лепо, јер ниси тражио паре, а да те видим кад будеш тражио паре, шта ће ти рећи“.

Кад сам се овако споразумео са пок. Стојаном, отишао сам Министру Финансија, као најважнијем и најнадлежнијем чиниоцу за спровођање предлога о повећању судског персонала. Са пок. Пачуом доиста било ми је најтеже. Он у почетку готово није жтео ни да разговара. Чисто се чудио, шта ми је пало на памет да тражим. Он није жтео ни да улази у испитивање умесности и оправданости предлога. Он је непрестано стајао на томе да влада не сме да квари буџет који је Финансијски Одбор примио.

„Марко, немојте да кварате буџет и рад у влади. Што је у Одбору свршено, свршено Оставите Ви то лепо за идући буџет“.

У један мањ учини ми се, да од целог овог посла неће бити ништа, једино што ми је још остало наде, то је, што је непрестано био добре воље. Ја понова узех износити разлоге и наваљивати да прими предлог, који не износи велику суму, подмирује важну народну потребу а који ће бити врло лепо примљен од свију редова трајана.

Он се слатко насмеја и рече: „Ама, слушајте Марко, и да ја пристанем неће пристати Никола, а сигурно ни Стојан“.

Био сам мало у недоумици, да ли да му кажем да су они већ пристали. Не рекох му, но га замолих да само он не буде противан а ја ћу већ гледати да у Министарској Седници задобијем г. г. Пашића и Протића.

„Добро, нећу бити много противан, и ако сви министри пристану, нећу ни ја бити противан“.

Захвалих ми се и одох те известих г. Пашића шта сам и како сам свршио.

„Е, ти си то лакше свршио но што сам очекивао, а сад изнеси предлог на идућу седницу“.

Тако сам и урадио. Кад сам изнео предлог и колеге да га приме — пок. Пачу је оче-

кивао да ће пок. Стојан одмах узети реч и говорити против предлога, јер је пок. Стојан обично узимао први реч у седницама. Али Стојан је ћутао, Пашић исто тако.

Пачу, чини ми се мало изненађен, узе реч. Био је врло помирљив, осетио сам одмах да ће предлог проћи. Између осталога рекао је: „Изгледа ми да је ово већ свршена ствар и да ја имам само да дам формалан пристанак. Јер, и ако се овим предлогом, противно досадањем реду, речети буџет који је прошао кроз Финансијски Одбор, ипак ни Стојан а ни председник владе (то је нарочито подвуковао) не устају против овога предлога (Стојан се тада насмешио, Пашић је и даље остао озбиљан) — па лепо, нека тако буде, — само да знате у сличном случају бићу одсудно

противан и нећу дозволити да се стварају овакви и овоме слични преседани. Финансије, добре финансије, су основ здраве и напредне државе а све остало може да чека“.

Кад је у Народној Скупштини дошао на ред буџет Министарства Правде, ја сам саобразно одобрењу Министарског Савета, тражио повећање буџета за нових 12 судија, 30 писара и потребног броја практиканата.

Од стране скупштињске већине говорио је г. Н. Милетић за предлог; а од стране опозиције г. Ал. Нештић против а г. Драг. Јоксимовић у корист предлога — и Народна је Скупштина одобрila тражено повећање буџета.

Marko Triфковић

НИКОЛА ПАШИЋ

Несумњива је истина, да је Никола Пашић један редак човек. Пашић је човек, који не припада, као остали обични смртни, само својој породици или само својој партији. Он је одавна изашао из тога уског оквира и својом делатношћу подигао се на такву висину и заузео такав обим, да данас Пашић више не припада ни само нашем народу, ни само нашој држави, па ни само нашој данашњици.

Он је примеран отац породице.

Он је узор вођа и дика радикалне партије..

Он је оличење мучеништва и борбе за слободу нашег народа, али је у исти мах увек био и поуздање и нада његова. Данас је он прави легендарни вођа нашег целокупног народа.

Он је државник у пуном смислу те речи и то државник, каквог ни Србија, ни данашња уједињена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца нису имале нити ће га вероватно скоро имати. То најбоље доказује сам живот овог горостаса од човека.

Никола Пашић је надчовечанским напорима читавих деценија водио тешку борбу за народне слободе и народна права, све док није успео, да из основа поруши тврде бедеме аутократије и реакције, која се била зацарила код нас за време два последња Обреновића.

Пашић је стварни творац широке, примењене, демократије у Србији и њему се има највећим делом приписати у заслугу утврђивање парламентаризма у нашој држави, пре рата.

Он је кристалисао и високо уздигао народне

аспирације и идеале. Он је припремио, и економски и финансиски, и дипломатски и војнички, и уопште духовно, славне балканске ратове 1912 и 1913. године. Он је триумфално провео наш народ и државу, — без колебања и узмицања — и кроз велику светску кризу и катастрофу 1914—1918. године.

Увек велим он, јер је Пашић, за све то време, прво био главни бранилац народни, за време тираније и реакције у земљи, а после, за време ратова, главни и одговорни саветник Круне Србијине. Судбина је хтела, да он, са и под славном народном Династијом Карађорђевића, успе, да кроз велике и дуге ратове, спроведе ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну моћну и угледну државу на словенском југу. Зато њему с правом и припада епитет „Отац Отаџбине“.

Али својим државничким радом Никола Пашић премашио је далеко границе наше отаџбине и својих савременика, а то ће рећи границе читавог наше времена.

Он је данас једна крупна призната европска политичка личност и једна велика историска фигура. Његов дух не умире и не може умрети, јер ни његова дела не умиру, јер су бесмртна.

Он припада данас већ светској историји. Он представља прави метеор на политичком небу читавог света. Он је несумњиво „чедо века“. Таквом човеку, управо надчовеку, наш је народ већ подигао живи споменик, споменик, који он носи у души својој, споменик у знак благодар-

ности за његова велика, бесмртна, дела, споменик, који неће никад успети порушити нека ниска завист, мржња и злоба многих његових ситних и бедних савременика, оне читаве фаланге наших политичких пигмеја.

* * *

Ја бих био и сувише нескроман, кад бих и покушао, да пружим у овој споменици некакву опсежнију студију о г. Пашићу, као националном вођи, државнику и јавном раднику у опште. Ја у опште сматрам, да ће такву исцрпну и праву студију о њему, у целини, моћи дати тек доцнији нараштаји, који ће бити у стању, да из даљине и са слободног видика, боље умотре и виде сву величину овог ретког човека.

Зато сам се и одлучио, да у овој споменици изнесем пред читаоце, после предњих општих опажања о г. Пашићу — само неколико карактеристичнијих фрагмената из живота нашег слављеника, који ће, надам се, свакако нешто допринети, да боље илуструју поједине ретке особине његове.

Из тих ће се фрагмената моћи јасно видети, на пример, какав је Пашић у тешким моментима државе, кад треба подржати код политичара поуздање у „самог себе“; какав је Пашић у дубоким душевним кризама људи, који губе своју отаџбину и напослетку, какав је Пашић у јеку рата, под непријатељским топовима.

Ти су фрагменти следећи: 1) у Нишу; 2) у Албанији и 2) у Битољу.

1) У НИШУ.

Било је то оних мучних дана, када је започет велики светски рат 1914. год. — четрнаестог јула (по старом календару) у целој Србији настало је тешко, грозничаво стање, у коме се предосећала неизбежна катастрофа, после нашег достојанственог одговора на аустријски ултиматум, односно после прекида дипломатских односа Аустро-Угарске са нашом земљом.

Ко се не сећа оне готово очајне ситуације? У Босни због „маневара“ сконцентрисано око 250.000 царске војске, одлично опремљене, а мала Србија, изнурена после два узастопна балканских рата, остављена сама себи, треба немобилисана да дочека „казнену експедицију“ ћесареву! У таквој ситуацији радило се брзо.

Београд, престоница земље, евакуисава се, тако рећи, за ноћ и жртвује се, будући на самој граничној територији, у ватrenoј зони, одбани отаџбине, која се дубоко у позадини надчовечанским напорима

организује. Дубоко иза Београда, на југу, врше се две мобилизације, управо две концентрације. Једна војна, а друга политичка. По одлуци Генералштаба Крагујевац постаје седиште Врховне Команде, а по одлуци Владе, Ниш постаје престоница земље, политички стожер наше загрозжене државе. Тако су се у Нишу, за непуних двадесет и четири часа, инсталирали: Влада са свима Министарствима и важнијим надлежствима, цео дипломатски кор и већ раније -- распуштена Народна Скупштина.

У томе великом времену, на управи земље била је чиста, хомогена, радикална влада а на њеном челу, на срећу земље, историски горостас — *Никола Пашић*.

Озбиљан и хладан дочекивао је, он догађаје, који су муњевитом брзином јурили. Тако дванаестог јула примљен је ултиматум, 14. јула, у вече, аустријски посланик Гизел напушта земљу а већ 28. јула стиже нам (депешом!) објава рата од страна Аусто-Угарске.

После историске министарске седнице у Београду, 14. јула, којој је председавао тадањи регент, данашњи Краљ Александар, а на којој је спремљен и наш одговор на бечки ултиматум и проглас на народ, и наређена мобилизација војске као и евакуација Београда и све остало, што је требало, у први мах, за пријем наметнутог, нам рата — дошла је, одмах некако по уласку у Ниш и једна историска заједничка седница Владе и шефова група у Народној Скупштини. Њој су намењени ови редови, које објављујемо под горњим натписом.

Та је седница одржана у нишком парку, у оној малој неуједној згради тадањег нишког Официрског Дома, која је била намењена за заседања скупштинска. На тој историској седници, где је требало примити одговорности за догађаје, који су се десили и који наступају, били смо скупљени сви чланови Владе (Пашић, пок. Пачу, пок. Ст. Протић, Ј. Јовановић, Љ. Јовановић, М. Ђуричић, ја и генерал Д. Стефановић), Председник Народне Скупштине пок. А. Николић и сви шефови група. Од њих су била следећа господи: од радикала пок. Прота Ђурић, од самосталаца пок. Драшковић и Љ. Давидовић, од либерала (националаца) пок. Рибарац и Вељковић и од напредњака пок. Ст. Новаковић и пок. Паја Маринковић. Мислим, да су у главном сва ове поменута лица била на окупу, тога дана.

Неки поседаше, а неки се стојећи сакупише око великог, зеленом чојом, застрвеног стола. На свима лицима се читала забринутост и готово преплашеност.

У сред тајца, који нас је био све обхрао, као да смо били сакупљени око каквог мртваца, устаде Пашић и кратко и суво изложи, како је до ове мучне ситуације дошло и шта је све Влада у одбрану земље предузела. Своја излагања завршио је од прилике следећим речима: „Ми рат нисмо хтели, јер смо још и сувише заморени и изнурени од два прошла рата 1912. г. и 1913. године. Али смо принуђени примити га, у одбрани народне части и државног суверенства. И приватан човек, нападнут од некога, па било то и јачега, мора се бранити и борити, ако иоле има части и поноса. Надамо се, у осталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустро-Угарске; али било шта било, ми ћемо се, ма и сами остали, бранити, до последње капи крви“...

Затим је, апелујући на потпору и сарадњу осталих странака, замолио представнике њихове, да се отворено изјасне.

Говорили су сви шефови редом.

Самосталци су у главном истакли, да нас и њих у главном дели и раздваја 'само унутрашња политика. „У спољној политици“, говорили су, „ми смо једно“. „Рат се није могао избеги“, говорили су они али одговорност за даљи развој догађаја одбили су да приме, и ако су обећавали Влади сву моралну потпору — из опозиције.

И напредњаци су слично нешто изјавили, подвлачећи, да је њихова странка, доцније време, скренула са оне старе познате традиционалне линије, у спољној политици, и да се њихова странка све јаче ангажује за политику тројног споразума.

Либерали, односно националци, како су се они, у последње време у Србији називали, били су највише резервисани. Они су захтевали од г. Пашића највише обавештења, тражећи чак и детаље о предисторији фаталног ултиматума и даљем развоју конфликта.

Нарочито је г. Вељковић био нервозан, чак и арогантан. Пред крај дискусије, он је енергично настојавао, да му г. Пашић одговори, да ли Влада има што позитивније и конкретније у рукама, да ће се неко у Европи умешати у овај наш судбносни конфликт са Аустријом да би се он бар ублажио.

Г. Пашић је међутим давао, за цело време дискусије више, евазивне одговоре, упућујући само на наде и очекивања.

Међутим г. Вељковић је све више инсистирао, очевидно тежећи, да од г. Пашића добије изјаву о држању Русије.

„У се и у своје кљусе“, то је само позитивно, одвраћао је г. Пашић. „Да ли ће нас други помоћи — то се не зна, то само очекујемо“.

Напослетку је г. Вељковић, да би г. Пашића „истерао на чистину“ подигнутим гласом запитао г. Пашића: „Па добро, реците нам бар то, знате ли, да ли ћемо у овом оружаном конфлиktу бити ми сами или не?“

У томе часу већ дотле затегнута пажња достигла свој вркунац. Све су очи биле упрте у нашег седог историског старца.

А он — док су готово сви остали дрхтали од нервозе, стрепећи у себе од предстојеће катастрофе, — као и увек хладан и прибран, одговари само ово:

„Па овај ... кад баш питате: нећемо бити сами у овој неизбежној кланици ...“ Ова изјава учини, да се сви још више унесоше у његово пророчко, избраздано лице и готово сви гракнуше у глас:

„Па ко ће још бити?“

„Ми ... и ... Аустрија!? Гласио је лаконски одговор увек прибраног старца.

2) У АЛБАНИЈИ.

Концем 1915. године нестајало је Србије са карте Европе. Ни све херојство наших трупа није помогло. Земља се није дала одржати. Концентричном акцијом безбројних немачких, аустријских и бугарских трупа, са севера, запада, истока и југа, наша је војска била приморана или да се непријатељу преда на милост и немилост — што су извесна наша врло угледна војна и политичка лица и предлагала — или да се пробије кроз албанске гудуре, на још једино слободном југо-западном куту наше Отаџбине. И ово друго решење превладало је, на срећу, у одлуци српских хероја.

... То је била слика језовита и у историји ратова сасвим ретка појава. Топови, они фамозни топови наши, који су најлепше химне певали на Куманову, Брегалници, Церу и Руднику стрмоглавају се у хучни албански Дрим! Сав остали трен, који се није могао понети: аутомобили, профијанска кола, и т. д. — све се то спаљује и за трен ока уништава. А војници, с пушком и празном торбом на рамену тромо корачају, један за другим, у бескрајним редовима, стрмим стазама албанских гора, тражећи, блудећим погледом, далеке обале Јадранског Мора. С војницима помешао се и избегли народ: старци, жене и деца. Сви они спасавају голу душу пред избезумљеним варварским кордама.

Ту болну и горду слику наше „Голготе“ на челу које се налазио главом и сам покојни Краљ Петар Карађорђевић, „са своја четири вола“, како је то лепо и поетски целом свету приказао Едмон Ростан, — не сме и неће заборавити никад ни за један час ниједан родољуб ове земље.

Али има још једна слика из тих тренутака, коју многи не знају, а која такође не сме прећи у заборав народни. — У оној поворци војске и народа, корачао је тада, стазама албанским, пут нашег мора, нешто одвојен и замишљен, и тадањи Председник Србијин Никола Пашић. Уз њега су само још неки другови из Владе. Сви ћуте и стегнутих зуба подносе ударце немилосрдне судбине, носећи у души својој наду, да сунце слободе наше није вечито зашло. Дуго се није код околних сапутника знало, ко је тај замишљени старац. Свако је гледао само преда се. Али у један мах, при једном застоју, на одморишту једном, упознаше Пашића неки пролазници и брзо се затим пронесе глас, као муња, кроз редове избеглог света нашег и војске: „Пашић, тс је Пашић“.

У том моменту приђе Пашићу један непознат, погурен, сав проседео, сељак. Испречи се право испред њега, загледа га дубоко у лице, и са пуно гнева и бола, више јаукну, на што проговори тако гласно да су то и сви околни чули: „Ти ли си Пашић... Тешко нама... Проклет да си!“ „Због тебе изгубисмо земљу и домове своје“.

Наста живо комешање и права опасност, да масом, — чије је психолошко стање било у величини исто овако, као и у оног, гневом и болом опхваног старца, — не овлада прави револт.

Али мудри и увек присебни г. Пашић пресече све то својим кратким, колико мушким, толико и умирујућим одговором:

„Ћути, несрећни старче! Разумем твој бол и ја: али овако је, знаш, морало бити... Не мари, што ме ти данас проклињеш, јер знам, да ће ме сутра твоја деца благосиљати!“...

3) У БИТОЉУ.

Битољ!...

Прва сјајна тачка на хоризонту окупирани Србије, први прамичак слободе и први зрачак суворенства нашег, после вакрснућа наше херојске војске на солунском фронту! Он се зато с правом и рачуна најсрећнијим градом нашим. Та он је први, још 1917. г. слободно закликтао, док је у мраку и оковима, још задуго за тим стењала и јеџала сва остала отаџбина Србинова.

Под непрестаном ватром, коју су на Битољ бљували бугарски и немачки опсадни топови са Перистера и Облакова, он је мученички, али увек витешки, одолевао свима ратним тешкоћама тога времена. Али шта муке чине, кад је он доживео да се ту на његовој груди понова залепрша тројбока Србинова? Да, јер Битољ је први доживео ту част, да баш на његовој области, понова започне пана суверена политичка власт наше државе. У њему се 1917. г. после бесмртног Кајмакчалана, олет зачела наша администрација, коју је обновио, у име нашег Краља Ослободиоца, по нашим српским законима, први послератни окружни начелник наш, пок. Мих. Марјановић. Ту у Битољу је била у то доба васпостављена и прва наша послератна самоуправа, под председниковањем г. Лешњаревића у градској општини. А ту у Битољу имали смо и прву послератну команду места, на нашој територији, коју је чврсто држао у рукама наш познати херој са Бабуне пок. пуковник Душан Васић.

А грађани битољски? Какав је њихов положај тада био? Они су, без страха, неиспавани а често пута и гладни, јуначки проводили цело то несретно време, склоњени од топовске ватре, по подрумима, највећим делом под рушевинама својих дома, очекујући ту најрадије, на свом огњишту, повратак мира своме граду и слободу осталим деловима своје напађене отаџбине.

Ето под таквим приликама, одлучила је Влада, са пристанком г. Н. Пашића, у својој седници, на Крфу, једног летњег дана 1918. године., да посети корпоративно Битољ, наш једини слободни град, да однесе његовој сиротињи новчану помоћ, а граду и војсци поруке, да још мало истрају, јер се ближи час триумфа слободе и божије правде.

Са овом одлуком Влада ускоро би упознат и тадањи регент Џ. Височанство Александар, приликом доласка Владе у Солун. Регент је задовољно поздравио ову нашу одлуку, али је одмах изразио сумњу, да ће се она моћи и остварити, с обзиром на непријатељску канонаду, под којом Битољ дано-ноћи живи. Али г. Пашић је ипак настојавао, да се у Битољ иде. И тако, после дан два бављења у Солуну, читава се Влада крену аутомобилима за Битољ, где су све власти већ о томе доласку биле благовремено обавештене.

У Кеналима, првом граничном селу пред Битољем, сачекаше нас, званично, један француски џенерал, командант битољског сектора, затим наш командант места пок. пуковник Д. Васић и окружни начелник пок. Марјановић. Сви са ешарпама на својим униформама. Како нам се сјајна

чинила, у томе часу, наша стара полицијска униформа окружног началника!

Ту нам одмах, после уобичајних рапората, сва ова три висока функционера битољска предочише, да је апсолутно ризично улазити с овома поворком аутомобила у Битољ, јер то не пријатељској артиљерији, по дану, не може остати неопажено.

Сва наваљивања г. Пашића нису помогла. Нарочито се његовом уласку у Битољ одупро француски ќенерал, изјављајући да он, као надлежан савезнички војни старешина, не сме примити одговорност за евентуалну погибију уваженог српског премијера..

„Ако се којом несрећом деси“ рекао је узто он, озбиљно наглашавајући своје речи, „да г. Пашић овде погине, то би са гледишта моралне резистенције српског војника, значило, ни више ни мање но загрозити читав Солунски фронт“. Ви знаете оно „Има Пашића има хлеба, нема Пашића нема хлеба!“ додаде он затим нешто веселији, обраћајући се нама осталима, који смо стајали мало даље од г. Пашића. И то је помогло.

Пред овако одлучним ставом француског ќенерала, г. Пашић попусти. Али одмах, након тога, обрати се нама, осталим министрима овим речима:

„Па, овај, добро,... Кад ја, т. ј. сви ми, овако корпоративно, не можемо да уђемо у Битољ и поздравимо наш народ и војску, онда ја мислим, да то треба, у сваком случају, да учини неко од вас, бар један!“...

Сви нехотице заћутасмо. Мени се у томе моменту учини, да ми је дужност налагала, као најмајем по годинама у Влади да проговорим. И ја право да кажем, више од зазора него од воље, заустих: „Ево ја ћу; ја сам и иначе резервни официр.“ Одмах за мном изјави и Миша Трифуновић, да је и он готов да пође, јер је и он резервни официр, а уз то још није отац породице.

Г. Пашић наше понуде прихвати, само нам рече да треба одмах да кренемо и највећом брзином продужимо пут до Битоља, а они ће нас сачекати у Кеналима, до нашег повратка. Ми наредисмо одмах да нам се спреми један исправан „Форд“, али замодисмо г. Пашића да с нама пође и његов тадањи секретар г. Др. Драг. Којић, код кога је новац стајао. Г. Пашић нам то, смејући се, дозволи.

И тако се, после четврт сата, нас тројица нађосмо у једном Форду, на путу за Битољ. У ауту је, сем нас, заузето место код шофера и пок. Марјановић, пребацујући нам целим путем, уз put,

што правимо овакве глупости, јер то није јунаштво. Признајем отворено, да нам ова експедиција, под непријатељским топовима, није била ни мало пријатна. Сви смо ћутали и нехотице нетремице гледали на бугарске положаје више Битоља, очекујући да сваког часа платимо главом. Шофер је изгледа најбоље разумео ситуацију, јер је гонио ауто топовима преораним битољским друмом тако лудим трком, да смо више „енглезирали“, но што смо се возили, Али... бар се за најкраће време нађосмо у Битољу у улици Краља Петра.

Чим смо прешли најизложенији терен, мост на друму пред Битољем, одмах нам је некако лакнуло, а већ у граду, у улици Краља Петра осетили смо се као „спасени“. Али већ при првом погледу на град наше задовољство, што смо сретно у Битољ стигли, за час је нестало. Јер заиста жалосно је било тада видети Битољ! Развлупан, поцрнео, пуст... Из подрума провирју чупаве главе измучених битољаца, поздрављајући нас са осмехом на лицу, махањем мараница. Неко чудно осећање обузе нас: и радост и бол, и све у исти мах.

У том наш ауто стаде пред начелством. На вратима се указа српски државни грб а пред вратима спазисмо већу групу људи, на челу којих угледасмо председника општине са одборницима, свештенике, више наших и француских официра, грађане и неколико наших жандарма.

После првих поздрава уђосмо у начаљство, а то ће рећи сиђосмо доле у подрум дотичне зграде, где су биле смештене канцеларије началника и општине. Неко нас чудно осећање обузе. Осетијало се по свему да смо у пуној, ватrenoј, зони, на домаку топова непријатељских... У једној соби пружила се свечано постављена трпеза за ретке госте: за Краљевску Владу, коју је Битољ први пут после ослобођења свога хтео да угости. Али ручало се некако неугодно, јер пуцњава топова ни по чему није личила на „музику уз ручак“. Свршише се већ и званичне здравице, предадосмо и новац г. Лешњаревићу за сироте битољце и већ се почесмо спремати за полазак, мислећи једнако у себи како ћемо само из града изаћи.

Но у томе се часу деси нешто неочекивано. Кроз громљаву топова зачу се из далека некакво викање у масама, тако, да сви официри за трен ока поскакаше са стола и појурише унезверено к вратима.

Нама се свима и нехотице наметну помисао, да нас нешто није ко одао бугарима, да они можда то време врше јуриш на варош итд. итд. Неко у оној општој пометњи још узвикну „Заро-

биће нас све Бугари". И на мах се сви нађосмо на вратима улице, али пренеражени застадосмо сви ћутке, пред једном ретком и збиља незаборавном сликом.

Пашић, гологлав, импозантан као светац, са сребрном брадом, праћен осталим нашим колегама, Нинчићем, Ђенералом Терзићем, Ђуричићем и читавом рујом света, сишао из аута на сред улице Краља Петра па кораком кренуо ка начелству. Гомила око њега сва више расте, јер јој се придржују на сваком кораку нови манифестанти, излазећи из својих подрумских склоништа. Све се тискало око г. Пашића, уздигнута и ведра чела, и нико се, у томе часу, није ни осврћао на непрестану канонаду непријатељских топова. И велико и мало, јурило је око Пашића, осећајући у њему оца отаџбине. Спонтано се кликтало без прекида: „живео, Пашић, живео!..”

Пола сата доцније, пошто се нови гости у на-

чалству послужише, наши аутомобили су летели максималном брзином, један за другим, као оно на аутомобилским утакмицама — пут Кенала. Пашићев ауто напред, ми остали за њим. Гранате су падале, у изобиљу, све око наших кола, а читави облаци дима и прашине дизали су се друмом битољским. Сваки час смо очекивали несрећу. Са самртним страхом, заборављајући на себе, пратили смо сви нетремице његов ауто, око кога су праштале гранате, стално понављајући у себи, све до Кенала ону мудру примедбу француског генерала „ако се којом несрећом деси, да г. Пашић овде погине, то би...!”

*

Битољ је добио духовне и моралне хране да стојички сачека крај светског рата, да сачека — слом наших непријатеља.

Д-р Велизар Јанковић

НИКОЛА ПАШИЋ И ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ

Г. Никола Пашић поред других великих особина долази и као парламентарац у први ред међу нашим државницима. Говорити о једном политичару као парламентарцу може да изгледа и неobično и чудновато с обзиром на то да је данас парламентарни систем ушао у основне законе савремених држава, и да је то најсавршенија форма народнога учешћа у управи земљом. Истицати неког као парламентарца требало би, према томе, да значи наглашавање или његових нарочитих заслуга за увођење и учвршење парламентарног режима или пак његов посебан рад и нарочито заузимање за правилно функционисање парламентарног система. За г. Пашића може се тврдити и једно и друго. Ако је у нашој Краљевини, док је она била још Краљевина Србија, уведен парламентарни режим, најпре године 1889., и тада је трајало свега четири године, па онда 1903. године, — главна заслуга и потпуно неоспорна заслуга припада вођи Радикалне Странке, Николи Пашићу. Истина је да је целокупна Радикална Странка по своме програму, по своме васпитању и по менталитету својих вођа, била па је то и остала и до данас, једна изразито демократска странка која је заступала начело народнога суверенитета у уставној монахији и у складу са тим начелом парламентарни систем владавине. У том погледу модел и узор Радикал-

ној Странци било је енглеско уставно право, онакво какво је преко Белгије и Француске продрло у континенталне земље. Радикална Странка борећи се за један слабодоуман устав, за демократско уређење државе, тежила је увођењу парламентарног режима у наш систем управе, и ту своју тежњу после тешких борба и жртава Радикална Странка је остварила. Она је доживела то да буде носилац парламентаризма и да прва опроба на управи земље у нашој држави вредност парламентарне владавине и на делу. Таквим својим радом, Радикална Странка је добила неподељено и трајно поверење народа. Али је Радикалну Странку водио овим путем један човек који је живавом истрајношћу ишао овом линијом, верујући да је парламентаризам најздравији и најсолиднији систем управе. Тај човек био је Никола Пашић, вођа Радикалне Странке. Он је имао око себе изврсне помагаче, људе од велике вредности и од солидне спреме, и он се њиховом помоћу обилато користио дајући својом одмереношћу, својом трезвоношћу и својом разумном логиком правац општој политичкој активности Радикалне Странке. И зато је он стекао право да све те тековине сматра као своје дело. Говорити дакле о г. Пашићу као творцу парламентаризма у Србији није ни мало претерано, и кад би се хтело да излаже шта је све г. Пашић урадио

за увођење парламентарног система владавине у наш државни живот, морала би се исписати читава историја оне уставне борбе коју је водила Радикална Странка, док се није дошло до Устава од 1889., односно 1903. године.

Г. Никола Пашић, по својим схватањима из тога времена, био је један национални парламентарец. За њега парламентарни систем владавине није представљао само најбоље средство за организовање народне воље и народне управе у држави. Залажући се за слободоумно и демократско уређење земље, г. Пашић је циљао много даље у уверењу да се само непосредним учешћем народа у државној управи, увођењем народних представника у законодавне послове, може морално и национално да ојача и припреми српски народ за извршење своје велике историске националне мисије. Стварање парламентарног режима значило је за г. Пашића оспособљавање Србије за широку и активну националну спољну политику. Све док је Србија имала један полууставни, самовољни и чисто бирократски режим, који је био последица апсолутистичког и менталитета и карактера тадашњих владалаца из династије Обреновића, није било могуће мислити на неку активну националну политику која би могла загрејати најшире народне слојеве. Да би Србија у истини била први Пијемонт, неопходан је услов био да се она изнутра оснажи, прочисти од престарелих метода управе и препороди у праву искоришћења свих народних снага за народне послове. Србија под Обреновићима за владе либерала и напредњака, давала је врло мало услова за ма какву успешну националну политику, јер та Србија представљаше проприште сталне борбе између владара и народа. Земља у којој народ и владар нису у пуноме складу, пуноме поверењу и љубави један према другоме, није способна ни унутра успешно да се развија а камо ли споља да води какву одлучнију спољну политику. Никола Пашић је видео да је први и неопходан предуслов за ма какав озбиљан национални рад, унутрашњи препорођај у Србији, у правцу васпостављања нормалнога односа између Краља и народа, обезбеђење народних снага како за унутрашњу тако и за спољну пољитику.

Кад је парламентарни режим био уведен 1889. године, на основу одредаба Устава од те године, Радикална Странка је примила владу и понела је одговорност за управу земљом. Њен рад у томе правцу био је ускоро пресечен од стране Обреновића тиме што је укинут Устав од 1889. године и васпостављен конзервативни и назадњачки Устав од 1869. године. Радикална Странка са г.

Пашећем на челу преноси борбу из Парламента у народ од 1894. године до 1901 год., када престаје да судлује у доношењу и увођењу новога Устава од 1901.. год. у заједници са напредњацима, да би макар један део парламентарног система владавине био остварен. Видећи да је врло тешко потпуно остварити радикални политички програм, Радикална Странка је била готова да привремено одгodi један део својих захтева да би макар други део дошао до остварења. Ову мудру политику г. Пашића и његових другова нису одобрили извесни млађи радикали, одвојивши се од Радикалне Странке и створивши странку самосталних радикала, која поведе најодлучнију борбу противу г. Пашића и целе странке због њиховог тобожњег попуштања и излажења на сусрет жељама напредњака. Али догађаји су показивали да је споразум од 1901. године имао свој дубоки значај и да су се преварили сви они који су тада још покушавали да ослабе и онеспособе радикале за извођење њихове главне мисије. Устав од 1901.., поред свих својих мана, ипак је обезбедио бар најглавније народне и грађанске слободе. Најбољи доказ за тачност овога тврђења налази се у чињеници да је Александар Обреновић, кад је хтео да испољи своју апсолутистичку жељу за владањем, морао претходно да укине баш тај Устав од 1901. године. Али, у ствари, тек од 1903. године, од доласка Карађорђевића на престо Србије, парламентарни систем владавине постаје основни принцип нашег државног живота. Под режимом тога Устава, мала Србија је имала прилике, од 1903. до 1912. год., да са таквим системом владавине себе изнутра ојача, препороди и оспособи за велике националне задатке. Кад је 1918. године извршено уједињење, и кад је постала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Радикална Странка, радећи на доношењу Устава за уједињену Краљевину, истакла је у првоме члану новога Устава, да је наша Краљевина *парламентарна монархија*. Тиме је г. Пашић и желео да и велику и уједињену Краљевину упути солидним и сигурним правцем парламентаризма. Ма какве унутрашње тешкоће да са појаве у животу наше Краљевине, ма какав сукоб и спор да раздели политичке људе и политичне партије, једини добар правац и једини добар пут којим се може доћи до излаза из највећих тешкоћа јесте, парламентаризам и парламентарна средства. У томе уверењу г. Пашић је настојао па и данас настоји да се сва унутарња политичка питања решавају парламентарним принципима. Радећи тако, г. Пашић и Радикална Странка не раде посебно за своју партију, него

се заузимају да цела земља и све политичке групе добију у парламентаризму једну солидну базу за своју делатност. Парламентарни систем владавине данас је један уставни принцип, и без промене Устава не би се у нашој земљи могао увести какав други, непарламентарни режим. То је једна тековина радикалне странке и њенога вође г. Пашића.

II

Рад г. Пашића као парламентарца у самој Скупштини нарочито је интересантан у периоду од 1889 године, у времену када је г. Пашић, као опозиционар, под режимом конзервативног Устава од 1869. године, заступао идеје Радикалне Странке и и трудио се да под тим Уставом колико толико заштити народна права. Какве су онда биле прилике, и с каквим се тешкоћама морало борити ради обезбеђења најелементарнијих права, која данас изгледају по себи разумљива, може се оценити кад се прочитају ондашњи говори, г. Пашића. Да наведем један пример који врло рељефно оцртава тадање стање и који показује у исто време каква је била активност г. Пашића и целе Радикалне Странке. На једној скупштинској седници расправљало се о предлогу министра унутрашњих дела у томе смислу да кад једна интепелација дође на дневни ред, о тој интепелацији може да говори један посланик, и то онај посланик који је поднео интепелацију. Кад тај посланик заврши говор, Народна Скупштина има да одлучи да ли прелази на дневни ред или не т. ј. да ли је задовољна или није одговором министровим. Интепелације су, као што је познато, једно од главних средстава за контролу владе и владиног рада од стране Парламента. Скупштинска већина, по правилу, мора да буде задовољна министровим одговором, или из уверења или из партиске дисциплине, али Народна Скупштина, као целина и посланици као чланови, треба да бар имају могућности да говоре поводом једне интепелације. Међутим ондашњи министар унутрашњих дела, један познати либерал, доказивао је да по Уставу само један посланик може поднети интепелацију и да, према томе, само он има право да говори о питању које је покренуто интепелацијом. Поводом тог предлога узео је реч г. Никола Пашић и нарочито нагласио да кад у народу нема слобода, треба бар Народној Скупштини и народним посланицима обезбедити оно мало слободе што имају. Сваки народни посланик представља целу земљу, наводио је г. Пашић, и према томе, сваки има право да говори приликом интепелације. Али либералско-напредњачка већина није усвојила то гледиште,

већ је примила у суштини предлог министра унутрашњих дела.

У другој једној прилици г. Пашић се опет врло енергично заложио за поштовање права народних посланика. Скупштинска већина је желела да може увек да скрати једну дебату која би јој била неугодна. Говорници из те већине доказивали су да је право Скупштине јаче од права појединачног посланика, и да сваки народни посланик може да говори само у толико у колико му Скупштина као целина, а то ће рећи, скупштинска већина, то допусти. Тим поводом, г. Пашић је устао и доказивао је да је доиста право скупштинске већине да прекине дебату, али да се то право не може вршити апсолутно, него да бар они говорници, који су се већ пријавили за реч, имају право да говоре. Скупштинска већина је одбацила ово схватање и поступила је по чл. 59. ондашњег пословника, који је прописивао да скупштина може у свако доба решити да је довољно обавештена и да не жали никакав даљи претрес! Ова два примера довољна су да покажу са каквим је тешкоћама Радикална Странка имала да се бори под режимом либерала и напредњака, једним режимом који је био далеко од парламентаризма.

У своме парламентарном раду, г. Пашић је у овом периоду по неки пут ишао и у крајности, остављајући и екстремне захтеве за које је доцније свакојако и сам увиђао да су били претерани. Али је г. Пашић то чинио ради тога да би још јаче нагласио велико неповерење које је народ имао према ондашњем режиму, режиму мањине и режиму полуускривеног апсолутизма. Само тиме се даје објаснити што је г. Пашић чинио каткад и такве предлоге који носе карактер демагогије и за које је и он сам морао увидети да нису били оправдани. Али је активност Радикалне Странке и њена одлучност у обарању једног реакционарног режима била толика, да се ишло и у претераности, само да би се што лакше дошло до новог и слободоумног државногуређења. Изведећи право парламента до крајњих граница, у питању одобравања кредита, г. Пашић је, например, у овим првим данима своје парламентарне акције тражио да се потпуно укину за ванредне трошкове и достојније заступања државних интереса они кредити, који носе карактер повериљив и којима сваки министар спољних послова слободно располаже. У другој једној сличној прилици, г. Пашић је предлагао да се не одобри ондашњем председнику владе Јовану Ристићу специјалини додатак за положај председника министарског савета, али кад се ова два у главном усамљена примера изоставе, целокупна парламентарна акција г. Пашића

је носила обележје једног реалног и практичног политичара. Говори г. Пашић у Народној Скупштини били су увек стварни, без излишних фраза, концизни и задојени истинском жељом да се у државној управи заведе ред, и да се државне финансије доведу у положај који одговара и народној привреди и стварним државним потребама. У питањима чисто политичким, у колико су она била у вези са функцијом Парламента, г. Пашић је увек заступао мишљење једног искреног присталице парламентарног режима.

Кад је ступио на снагу Устав од 1889. године, и кад су спроведени нови избори, слободно и без притиска, Радикална Странка је добила велику већину и г. Пашић је изабран за председника Скупштине. Примајући ту дужност, он је изјавио да ће је вршити савесно, чувајући углед парламента и штитећи права и целе Скупштине и сваког посланика. Позвао је посланике да му помогну у томе, и доиста он се показао као умешан и позитиван председник Скупштине. Са тога положаја он одлази на положај Председника Владе, док га државни удар 1894. год. не баца поново опозицију, заједно са целом Радикалном Странком. Тек 1901. године, пристајући на Устав који је израђен у споразуму са напредњацима, г. Никола Пашић улази понова у Парламент, и то као сенатор, где остаје све до 1903. године. Од те године, од ступања на снагу Устава од 1889., са незнатним изменама под именом Устава од 1903. године, г. Пашић у складу са великим снагом Радикалне Странке, постаје главни унутарњи политички фактор и бива готово непрестано на положају председника владе.

За све време од 1903. године па до данас, г. Пашић се налази на положају човека који има стално да ради са Народном Скупштином. И бивши српски Устав и Устав уједињене Краљевине загарантовали су парламентарни режим као уставни режим који је обавезан за нашу земљу. То је подлога и база на којој се развија целокупни наш политички живот. Кад год су избијале кризе, г. Пашић је тражио да се оне развијају и решавају парламентарно, у духу и смислу Устава и истинског парламентаризма. За то јако греше противници г. Пашића кад му замерају што никада није пао пред парламентом, односно што су кризе решаване без непосреднога учешћа Парламента. Ко такве замерке чини, значи да не познаје суштину парламентарног механизма, који захтева да народ и Круна остану у хармонији, и да свака влада ужива поверење парламентарне већине. Једна влада може да постане и из скупштинске мањине; ако друкчије не иде, али таква влада

мора да консултује народ. Њен опстанак зависи од исхода избора.

Али, познато је да су се и у другим земљама, па и код нас, приликом примене парламентарног система владавине, појављивала у више прилика и спорна питања, да ли је једно решење кризе парламентарно или није парламентарно. При таквим споровима дешавало се често и то да је и само питање положаја Круне било додиривано и дискутовано, јер се кризе увек решавају и уз учешће Круне, које је неки пут формалне природе, али је опет у другим случајевима оно једино одлучујуће. Спорови о овим питањима, према томе, нису ни мало чудновати, јер парламентаризам значи борбу политичких странака, а развој политичких прилика у свакој држави може да узме такве облике, какви се никада нису појављивали у другим државама. Енглеско уставно право познаје многе случајеве у којима се са поуздањем може тврдити шта је у духу парламентаризма а шта није у духу парламентаризма. Али је и у Енглеској по нека ствар била спорна. Код нас је пак било спора нарочито с обзиром на схватање по положају Круне, у случајевима давања мандата за образовање Владе. При томе су извесни политичари полазили од гледишта да је Круна у скима својим акцијама везана извесним одређеним нормама, и да она има тако рећи аутоматски да решава политичка питања. Међутим, то није случај никаде у парламентарним земљама, па ни у самој Енглеској. Круна је један уставни фактор који има својих права и који располаже довољном снагом да та права искористи. У заплетеним и тешким унутрашњим стањима, Круна игра улогу врховнога модератора и самим тим њена права добивају врло јасне и врло одређене контуре. При сређеним парламентарним односима, када није потребна ниција интервенција за повољно функционисање парламентаризма, положај Круне много је повољнији, јер се не тражи њено истицање и њено ангажовање у политичким питањима. Али факат остаје да је поред законодавног тела Круна највиши политички фактор, и да се цела вештина управљања државом, по систему парламентаризма, састоји у правилном одмеравању свачијег утицаја и у нормалном регулисању односа између обадва законодавна чиниоца.

Има међутим питања у којима је Круна директно по Уставу позvana да их сама одлучи. При одлукама такве врсте, Круна се по Уставу покрива одговорношћу оног Министарског Савета који ту одлуку изводи, али је политички Круна слободна да донесе одлуку по своме нахођењу.

Такво једно питање врло важно и врло значајно јесте питање избора председника владе, као и питање давања владе једној одређеној политичкој групи. У вези са овим јесте и питање распуштања Скупштине на предлог једне одређене владе.

У пракси је г. Пашић имао случај 1905. год. да његов предлог за распуштање Скупштине није био примљен од пок. Краља Петра, па је том приликом много дискутовано да ли је решење кризе било парламентарно или не. Спор се појавио и 1906. године, када је Краљ Петар опет поверио Владу г. Пашићу и Радикалној Странци, који су у томе тренутку били у мањини. У времену после уједињења било је такође случајева у којима се од заинтересованих политичара или група осправљало да је решење криза изведено у духу и у смислу парламентарних правила и обичаја. Пок. Стојан Протић сматрао је да је у 1919. години, кад је он поднео оставку коалиционог кабинета, требало њему поверити да покуша формирање нове владе. Дискусије је било и приликом пада Давидовићевог кабинета 1924. године. Сви ови примери окрећу се око једне чињенице, а то је, да и у парламентарним монархијама, у створеним

ситуацијама, питање о томе коме ће се човеку или којој групи поверили формирање владе зависи од Круне. Круна по Уставу именује председника владе. Најтежи је и најделикатнији проблем о практичном регулисању овог права Круне, и о довођењу његовом у сагласност са вољом и расположењем народа. Ја у ово питање не могу овде да улазим, али имам да кажем, да би се разумео рад Николе Пашића као парламентарца, да је Пашић у целокупном свом раду увек водио рачуна о прерогативама Круне, и трудио се да потребна равнотежа између Краља и Народног Представништва не буде ни у једној прилици поремећена. Радикална Странка је једна монархична странка, и о тој чињеници је Никола Пашић водио рачуна. Његов политички и парламентарни рад кретао се у границама уставнога парламентаризма са подједнаким поштовањем сваких права. Тако је г. Пашић и у овоме погледу показао пут и правац којим треба да иде Радикална Странка, у чувању Устава и парламентаризма и у поштовању и оданости према Круни.

Д-р Лазар Марковић

НЕКОЛИКО СЕЋАЊА ИЗ ДЕЛАТНОСТИ Г. ПАШИЋА...

Био сам већ одрастао дечак када сам слушао како Краљ Милан није хтео помиловати Николу Пашића од смртне казне на коју га је био осудио преки суд због зајечарске буне, зато што је овај унапред био изјавио да помиловање неће примити. За године у којима сам онда био живот је имао нарочите чари, а онај који је више волео живети у туђини и бити осуђен на смрт, одбијајући помиловање које му нуђаше један Краљ, изгледао ми је необичан човек. У народу који је, после рата са Бугарима, био нарочито нерасположен према Краљу Милану, веровање у овакав став Пашићев учинило га је веома популарном личносту. И када га је Краљ Милан, пред своју абдикацију, ипак помиловао, Пашић је пошао у Србију, али у Србију у којој није владао Краљ Милан.

Масе света биле су пошли да га дочекају. Савско пристаниште било је закрчено одушевљеним народом. Знам да су, између толиких других, и ђаци V. разреда београдске реалке, у којој сам се тада учио, били напустили предавања да би видели Николу Пашића. То беше први пут да сам

га, више назрео него видео, кроз гомилу која се око њега тискала.

Нисам тада могао ни слутити од каквог ће значаја тај човек бити по националну политику нашега народа!

Све до појаве радикалне странке на власти, српски државници, обесхрабрени изгубљеним српско-бугарским ратом и унутарњим неприликама због којих је Србија била изгубила много од свог угледа на страни, сматрали су да добро смиљена политика захтева, да се Србија притали како би од себе одстријала сваку пажњу страног света чак и у погледу оружања своје војске које је својено на најнужнију меру. О каквој војничкој спреми, о каквом рату за ослобођење није било ни говора; рат би, по схваташњу тих државника, била „авантура“ и „немогућа ствар“ којом би се компромитовало и оно што нам је остало од старих.

Доласком радикалне странке на власт ствари се окрећу другим правцем. Никола Пашић, нај-

утицајнији члан њен, није се могао мирити са назорима тих, да их назовем, књишких, кабинетских државника. Ослобођење и уједињење нашега народа постаје мисао водиља целокупне политике његове. И сва борба радикалне странке око унутарњег уређења била је као нека припремна мера за извођење те политике. Сав пројект том идејом, Никола Пашић је спремао из далека, стрпељивошћу и истрајношћу која га карактерише, њено остварење. Срећом, народ га је разумео. Зато је и пошао за радикалном странком која је у главном била оличена у Пашићу. Тада осећај поверења није могла да помути ни ондашња опозиција која, изгледа, није схватила како су поступци Пашићеви били почетак једног великог, смелог, али и добро смишљеног замаха.

Појава Краља Петра на Србијин престо дала је новог подстрека целокупном државном и националном delaњу. Кроз духове је прострујала јача нада, рађала су се нова поуздања. Сваки се осећао сигурији и смелији. И када је Аустро-Угарска била огласила царински рат Србији, никада није било трага од пессимизма, све је дисало поверењем у победу. И први видни знаци националне политике Србије и њеног сталног јачања унутра и споља појавили су се за време владавине Петра Карађорђевића — Великог а после економског судара Србије и Аустро-Угарске, који је одважношћу Пашића донео Србији и пуну економску самосталност и нове трговинске излазе. У том судару мала је Краљевина успела да се ишчупа из положаја сличног ономе у коме се налази човек који западне у живо блато, где се поступно, једва осетно, али сигурно дави. Али је та победа учинила и то, да је Аустро-Угарска разумела да ће са Србијом имати да рачуна као са озбиљном сметњом у извођењу својих планова према Истоку. Отуда читав низ дипломатских потеза којима је она ишла за тим да паралише њене животне снаге. Прво је покушала са заокружавањем Србије, износећи предлог о децентрализацији Турске; за тим је својом жељезничком политиком хтела економски да изолише Србију, хотећи да веже босанске железнице за пругу Косово—Митровица, како би саобраћај између Запада и Истока, уместо преко Србије, кренуо преко Босне за Митровицу, Скопље и Солун. Ометена у овим покушајима турском револуцијом од јуна 1908. године, Аустро-Угарска хоће да извуче ма какву корист за себе, те проглашава анексију Босне и Херцеговине. Узбуђење које је овај догађај изазвао у Европи, било је велико. Српски народ сав је треперо, свака је честица држала у њему. И требало је особите

вештине код српских државника па да Аустро-Угарска не буде изазвана, можда и на какав војнички поход, а да код српског народа опет остане утисак као да је питање Босне и Херцеговине само одложено до бољих времена. Покојни Миловановић био је стекао великих заслуга у томе, али се и заслуге Николе Пашића морају ценити како ваља. О делању његовом у опште, као и оном за време анексионе кризе, дао је свој суд добро познати пријатељ српскога народа, Е. Деко, који је у то доба био француски посланик у Београду. Говорећи о раду оба ова државника, он је рекао: „Миловановић ради, али не смете губити из вида ни г. Пашићеве заслуге. Ви ни сами не знате вредност тога човека за националну политику вашега народа. Он предосећа догађаје, опрезан је, али кад треба уме да је и одлучан. Никола Пашић је најмаркантнија фигура у југословенском свету“.

*

Економска победа Србије над Аустро-Угарском подигла је морал у српском народу. Он је стекао поверење у себе и своју снагу. Покушај заокружавања Србије предлогом о децентрализацији Турске, жељезничка политика Аустро-Угарске, а нарочито анексија Босне и Херцеговине учинили су да је он био готов на све жртве како би се спасао зла које је постало очигледно. Националне организације које су се, нарочито од 1903. године почеле јављати, постојале су, после овог догађаја, живље. Четничка акција у Јужној Србији постаје интензивнија. У Београду се оснива француска слободно-видарска ложа на националној бази. Њено име „Уједињење“ речито казује њен програм. Ти покрети добијају често потстрека на дисcretan, једва приметан начин, у личности Николе Пашића. Он је осећао људе и изазивао иницијативе. Народне снаге знао је да каналише и упути једним правцем, увек једном циљу, увек, само и једино, ка ослобођењу и уједињењу нашега народа.

*

Једна од највећих заслуга његових пак у томе је, што је знао да заинтересује Русију за судбину Србије. Пашић је био начисто са тим да ће без ње национални подухвати Србије бити без сутрашњица. Зато је он, упоредо са духовном и материјалном спремом српскога народа за догађаје, које је предвиђао, својим везама утицао на руске управне кругове и радио на томе да их придобије за националне планове Србије. И без обзира на разочарења која је Србија била дожи-

вела после Сан-Стефанског Уговора и Берлинског Конгреса, Пашић је, њему својственом постојаношћу која је ишла до упорности, Русију мало по мало освајао, делујући да она напусти резервисано држање које је била заузела према Србији, док му најпосле, време и догађаји нису дошли у помоћ, доприносећи да се Русија врати на пут заштитника Словенства. Само тако преображена Русија могла је да се лати оружја, кад је Аустро-Угарска Србији огласила рат.

*

1917. године, када је Влада Краљевине Србије била на Крфу, а српски народ — у колико није остао у Србији или није био на фронту — растурен по савезничким земљама, будем позван од једног члана Владе ради договора око организовања пропаганде у извесним утицајним круговима у Француској. Та је пропаганда, између осталог, имала је да тежи ништењу тајног уговора склопљеног, без знања Србије, у Лондону априла 1915. године. Тим је уговором Италији, за њено ступање у рат, била обећана готово сва Далмација и без мало сва далматинска острва. За оно неколико дана проведених на Крфу, имао сам част бити примљен код Пашића. Разговор је вођен о рату, о тешкоћама у којима су се налазили наши савезници и о изгледима на исход рата. Пашић је штедео речи. У гласу је имао нечега суморног. Пред крај разговора поменуте су и тешкоће које потичу отуда што наши савезници нису били сложни у схватању важности

солунског фронта. Пашић је налазио да српска војска, ма како мала била, мора остати на Солунском фронту, како би могла бити прва да запоседне земљиште ослобођене Отаџбине. А он је био уверен да ће она бити ослобођена. Више него то: он је био уверен да ће границе наше Отаџбине обухватити све крајеве у којима живе Срби, Хрвати и Словенци. „Само, рекао је Пашић, мора се истрајати, не сме се клонути духом. Што се мене тиче, додао је он, ја ћу се борити до последње могућности“. Тада се, рукама подуприм о зелени сто, полако подигже. Поглед му је био миран и одлучан. Устадох и ја. „Борићу се до крајње могућности“, наставио је Пашић, и, после краће паузе, гласом нижим и као пригушеним: „до крајње могућности“... Видећи га како после ових речи стоји непомично, са погледом који је одједном добио израз туге, ја се, сав тронут, са неизмерним поштовањем, полако повукох из собе. И дуго сам слушао ове речи Пашића. Тога дана и доцније.

Да, борба до последње могућности беше постала мисао водиља целог нашег народа: и оног на фронту, и оног у поробљеној Србији, и оног у избеглиштву. Та борба до последње могућности беше постала мисао водиља и наших савезника. Само та борба до последње могућности коју је наговестио Никола Пашић могла је и донети савезницима победу, а нама ослобођење и уједињење.

Д-р Василије И. Јовановић

ЗА НИКОЛУ ПАШИЋА

Господин Никола П. Пашић је сам себи писао историју, јер ју је он стварао. За то нама, који смо у ближем познанству са г. Пашићем тек од неколико година, за његову прославу осамдесето годишњице треба да се позабавимо епизодама из његовог рада, колико су оне нама познате из онога саобраћаја с њиме, који није партијски, већ опште народни и опште политички.

Ми Хрвати познавасмо г. Пашића као радикала и вођу радикалне странке све до његовог преузимања државне наше управе од 1. јануара 1921. године тек по томе, што смо чули од других о њему и што је долазило у новине. Радикална странка, пак, била нам је позната по ономе, што смо имали код куће као радикале. А то је било

сасвим нешто друго него што су били радикали у дивној Краљевини Србији под вођством г. Пашића.

Први наши дотицаји у данашњој нашој држави сасвим су то потврђивали. Због нашега непознавања г. Пашића, он није могао бити 1918. године први предсједник владе у новој нашој заједничкој држави. Он је двије године био по страни, јер је утицај оних предрасуда, понесених о г. Пашићу још од прије рата, тражио, да се г. Пашић уклони од вођења државних послова. На томе смо ми Хрвати и настојали да покажемо као потребу наше нове државе, радећи у Привременом Народном Представништву на спровођењу свога програма, који нас и довео у прве дотицаје с радикалном странком, којој је био и 1918. и 1919.

и 1920. године фактично вођ г. Никола Пашић. Под нашим је утицајем бирало и прво предсједништво, а и од априла 1919. године, кад је испао из кабинета пок. Стојана Протића наш Министар, па све до оставке Стојана Протића у јулу — увек су претезала она мишљења о радикалној партији, с којима се ушло у нову државу и по којима се у њој радио доста дуго. Ми се нисмо много бринули за државно вођење политike, јер смо држали да су све српске странке и јаче и боље фундиране у народу од радикалне. Не смије се то толико ни замерити: ми, Хрвати, дошли смо из Хрватске као опозиција, што смо свакда били према Мађарима и према Аустрији, па имали у Загребу и бана, којега смо подупирали. Наше држање с опозицијом и у новом положају била је природна последица нашега живота и непознавања радикалне партије, а највише њенога вође г. Николе Пашића.

У 1919. години, од августа мјесеца, све су се више приближавали Хрвати радикалима, јер се увиђало да се без њих не може да влада. У фебруару 1920. године, дошло је до владе радикала, Хрвата и Словенаца као владе Парламентара и Заједнице. С Протићем дакако на челу, јер је Пашић још и тада био ван комбинација. Та је влада била спремила све за уговор са Италијом. Ни кривњом владе, која је у мају дала оставку, ни кривњом г. Пашића, десило се да унатачења с Нитијем нису потписана и да је онда морало доћи до Рапала, а и до Обзнате под Веснићем.

У ове двије године прилике су се толико промијениле, да је упознавање наше било јаче и да се код нас више није радикална странка држала оним, што смо о њој мислили прије. Ни г. Пашић није био више сматран оним државником, о којем се мислило, да се с њиме уопште не треба и не смије ни разговарати. Али до топлине није могло доћи. И рекао бих баш због личности г. Пашића, који је од 1921. године водио нашу политику. Мјесто приближавања, настајало је отуђивање и политички рад је тому, без сумње, много помагао. Ја лично на примјер све до 1924. године нисам никако ни хтео да с г. Пашићем и разговарам. И да није било једнога, готово само случајнога састанка с једним познаником, Министром, питање је да ли бих се и онда и послије с њиме састајао и нашао у заједничком политичком раду.

Да г. Пашић воли да се информише и да чује мишљење свакога, то је познато и то се сваким даном показује. Што он прима од тога, то је друго, и мислим да његов рад добива своју снагу баш одатле, што он чује много и онда те ком-

поненте знаде — колико прилике допуштају — учинити резултантом своје политike. Тако је било прије, тако је и данас.

Потпуно ми је разумљиво, да г. Пашић у време рата није могао, а после рата није доспио, да се упозна са животом у нас, који смо живели под другом влашћу, било у ратно доба, било онда и послије. Једно је несумњиво, да он слуша озбиљне приговоре, па тицале се и њега. Рекао бих, да он радо и напушта своје мишљење о једној ствари, ако нађе да је оно истинито и боље, што дође изван њега. Он сигурно воли да му се каже истина, па била и горка, него да му се нешто приказује лепим, кад ипак за кратко вријеме изађе истина на видјело. Неки назори г. Пашића о Хрватима били су још 1924. године прилично криви. Није узрок у томе, што би он то навлаш тако хтео да утврди, да је то нека претенциозност, већ помањкање исцрпне и исправне информације задржало је и онај неисправни суд и несигурни поглед, па и код крупних ствари. Али ако му се, па и као опозиција, покаже да има криво, он то своје мишљење исправи.

Ово се може тврдити посве сигурно и с погледом на политику, како ју је водио г. Пашић у ових пет година.

Познато је, да г. Пашић не даје много изјава. Он и у Парламенту не говори много. И баш ће за то моћи његов политички развој у ових пет година да се посматра у јасним размацима: он од политичара, који је још 1918. године имао скроз друге назоре на нову државу, још 1921. године много старога схватања држи. Још су ратне успомене живе. Он 1922. године већ има мало друкчије назирање на нашу нову државу. Хомогена радикалска влада, разговори с Хрватима у Загребу, опипавање жица политичких тамо, где је прије није хтјело ни дирнути ни погледати, показује како г. Пашић опрезно сондира, да ли је дошло вријеме и да ли су прилике зреле, да се од ратне политике приступи политици сређивања и сталожавања оних опрека, које су настављене још из ратних времена на обема странама. Да је течајем 1924. године, г. Пашић толико измијенио свој политички поглед и на државу и на народ, да је престао уопште мислити о потезима политике из ратних времена, — то је посве сигурно. Баш у 1924. години, он је напокон једнаком бригом обухватио све наше крајеве и он је, рекао бих, постао у то доба правим представником новијега програма радикалскога. Рекао бих, кад би био жив Стојан Протић, да би данас

и опет одано радио с г. Пашићем, јер по мојем познавању једнога и другога, њихови политички назори би се у опћенитости покривали.

Имао сам доста прилика да се увјерим о сигурности ове тврђње. Из искрених разговора о стању наше државе са г. Пашићем нешто преко годину дана посве сам се увјерио, да је г. Пашић у својим погледима на наш општи државни живот преживљавао промјене, које за његове године значе толико, да га постављају у прве редове државника. Не само чисте политичке ствари, већ и погледи на реалне потребе народа, г. Пашића су тако обухватили, да се може мирно рећи, да он у стварању темеља за нашу младу државу не познаје граница. Како он као шеф владе воли да буде и у ресорним пословима обавештаван, тако ће сваку добро смишљену ствар подупријети,

без обзира тко то доноси, без обзира на партијску припадност. У њему се може наћи свагда потпоре за оно, што је основано на закону и што може да ојача државне интересе. Неки случајеви, који су мени познати, веома су карактеристични за Пашићево вођење државне политике. Онај његов, провербијални мир и онај његов најбољи сарадник — а то је вријеме — изравњавају трзавице тако, да се г. Пашић и са својих осамдесет година живота има сматрати посве савршеним политичким вођем странке, у којој ради већ више генерација.

Пашићев живот с огромним искуством проучана и потпуна политичара даје гарантију за напредак свих нас Срба, Хрвата и Словенаца, како доказује и најновије доба.

Д-р Ђуро Шурмин

Г. НИКОЛА ПАШИЋ — МОМЕНТИ ИЗ СВЕТСКОГ РАТА —

Размишљајући о животу и раду г. Николе Пашића, ја сам се врло често питао: да ли је уопште могуће писати његову биографију? Изгледало ми је, да би његова биографија морала пре имати изглед историје нашега народа за последњих пет деценија, но што би садржавала опис живота једног народног великана. Јер, живот г. Николе Пашића толико је снажно везан за живот нашега народа у периоду од последњих педесет година, да их је немогуће раздвојити. Та два живота толико су остављали трагова један на другом; толико су утицали један на другог, да је немогуће описивати живот г. Николе Пашића, а не описивати истовремено и живот нашега народа од осамдесетих година прошлога века па до наших дана.

Споменица осамдесетогодишњице великог стајног человека имаће, према томе, више изглед збирке једног дела градива за израду наше новије политичке историје, но биографије г. Николе Пашића. Г. Пашић ће тако и кроз своју споменицу користити своме народу, јер ће се њоме моћи да послужи онај који се буде подухватио да изради историју једног најважнијег, најинтересантнијег и најхероичнијег периода из живота нашег народа.

Тој и таквој споменици г. Пашића дајем и ја неколико прилога, благодаран промисли и самом г. Пашићу, што сам до њих могао доћи. Они се

односе на рад г. Пашића у најтежим моментима, које је наш народ (и г. Пашић с њиме) преживљавао у Европском Рату, те се због тога надам да ће бити достојни споменице.

* * *

Никада ниједан народ није учинио толико душевних напора, колико је био случај са нашим народом у несрећној 1915. години. Није ни чудо што је у таквом једном душевном стању бивало случајева, да они, чији су нерви били слабији, долазе до несрећних закључака, које би здрав разум морао у нормалним приликама да одбаци као зличиначке или болесне.

Један од таквих закључака био је, да се у Скадру децембра месеца 1915. убије г. Никола Пашић, као виновник свију народних несрећа; закључак до чијег остварења, на срећу нашега народа, није дошло због тога, што је здрав разум, и ако у последњем тренутку, ипак победио.

Намеравано убиство г. Пашића било је, међутим, лако изводљиво под околностима, у којима се онда живело. Скадарске уске и прљаве улице биле су увек препуне изгладнелих војника и избеглица, Албанаца и Турака, аустријских шпијуна и т. д. Аустријски аероплани неколико пута дневно бацали су на Скадар своје бомбе, што је уносило још већи хаос у иначе хаотичну средину. Г. Па-

шић је (у чизмама и жакету) пролазио врло често скадарским улицама, делећи помоћ, забрињавајући болесне и рањене, храбрећи малодушне и т. д. Само један мали покрет ножем био је довољан, па да г. Пашића нестане.

Нас неколико млађих официра са пуно оправданих брига разговарали смо о томе, како да г. Пашићу помогнемо. Доконали смо да један од нас оде Председнику Владе, замоли га да се клони улице и да нам допусти, да га тајно ноћу чувамо на тај начин, што бисмо се увек налазили у близини зграде у којој је он станововао. Избор је пао на мене, као человека који је најближи г. Пашићу. И ја сам се те дужности ревносно примио. Отишао сам г. Пашићу, саопштио му све што је до нас долазило, замолио га да се улице што више клони, и да нам допусти, да тајно будемо његова гарда.

Ја нећу никада заборавити г. Пашића после саопштења које сам му учинио. Миран, благ и родитељски нежан, држећи ме за руку, казао ми је готово текстуелно ово:

„Моја је савест, Којићу, мирна. Политика којом сам повео наш народ, поред свих рђавих изгледа, данас мора победити. Победом њеном наш ће народ доћи до свога уједињења. Нема ниједне моћи која наш народ може спречити да не прођу ићи овим поузданим путем, који ће га одвести победи; нема још мање ни человека који би то могао учинити. Ако бих ја пао, пут је обележен, па ће се њиме даље продолжити. Али, мене неће убити, јер и они који ме не воле, у души осећају да водимо добру политику. И на крају, моји противници не желе да ме направе народним мучеником, а ја немам ништа против тога да и то постанем“, завршио је г. Пашић смешкајући се.

* * *

Враћали смо се са Међусавезне Конференције у Паризу крајем 1917. године. На малој поштанској лађици „Fauvette“ г. Пашић је са иконицом свога свеца, Св. Николе, на сточићу поред своје постеље, мирно спавао, док смо ми сви на броду изгледали по ноћним велом покривеној пучини појаву каквог сумарена. Као да је стари државник знао, да му суградан треба снаге за даљно и заморно ново путовање.

На Крфу је г. Пашића чекала депеша да одмах крене у Солун, где су се онда налазили Њ. Кр. Височанство Наследник Престола и сви остали чланови кабинета.

Одмах смо се преко Санти-Каранти аутомобилом кренули за Солун. У епирској касаби Леско-

вику застали смо око 2 часа по подне. Ту нам је један од италијанских официра предао депеше, које су садржавале резиме великих говора Лојда Џорџа и Вилсона о њиховим условима мира..

По мојој оцени ниједан догађај није носио више опасности за нашу националну ствар од тога догађаја. В. Британија и Америка, већа и јача половина нашега савеза, нудила је Централним Силама бели мир, који би за нас после жртава, које смо учинили, био фаталан.

Уплашен, посматрао сам испод ока г. Пашића, који је у аутомобилу на глас прочитавао по неколико пута текст примљених депеша.

Кад је са тим читањем био готов и после извесне дуже паузе, г. Пашић ми је и без мога питања казао од прилике ово:

„Од мира међу зараћеним странама под овим условима сада не може бити бојазни. Чак и када би сви остали наши савезници пристали на мир под оваквим условима, а ја на пример не верујем да га Француска може примити после страховитих жртава које је имала, — Немачка га не може примити. Њу је у рат поглавито бацала потреба њене и сада одвише велике популације, која сваког дана расте; потреба њене прекомерно развијене индустрије и нужда да ратним успесима оправда држање огромне војне снаге, која ју је страшно стајала. Поред тога, предлоге Вилсона и Лојда Џорџа, Немачка ће несумњиво схватити као знаке савезничке слабости и неслагања, а то ће је одлучити на још енергичније вођење рата“.

Слушајући разлагања г. Пашића, ја сам се толико био окупражио, да су ме готово зачудила забринута лица чланова Кабинета, који су изашли на сусрет своме председнику до Верије. Требало је само мало излагања г. Пашићевог, мало његове гвоздене логичне анализе политичкога стања, па да се лица свих разведре, и да се то подизање заљуљаног морала пренесе и на наш цео народ у емиграцији.

Британска Влада је почетком 1918. године, ако се добро сећам, гурала свима силама на укинуће солунског фронта. Њој су британске трупе на томе фронту биле потребне за њено војничко-политичке планове у Палестини и Месопотамији. И не чекајући на пристанак савезника, она је почела своје војнике пребацивати из Мађедоније у Азију.

У таквој једној за нас тешкој ситуацији, г. Пашић је развио сву своју дипломатску активност. Безбројне су његове ноте, упућиване савезничким канцеларијама са једном и вечитом поновљеном

тезом: Европски Рат је почeo на Балкану; он ћe сe на њему и свршиши.

Погледе г. Пашића на војнички значај солунског фронта прихватила је срећом за све савезнике прво Француска, односно њен Министар Иностраних Дела г. Бриан, а доцније и сама Велика Британија.

Покојни Д-р Веснић причао ми је доцније и као Председник Владе Краљевине Срба, Хrvата и Словенаца да га је г. Бриан, по закљученом примирју, потсећао на Пашићеве речи о томе, да ћe сe на Балкану Европски Рат завршити, називајући г. Пашића старим пророком:

„Mais, vous voyez que votre vieux prophète avait raison“. (Ето, видите да је ваш стари пророк имао право), говорио је он пок. Веснићу.

* * *

После срећно завршеног рата и закљученог примирја, „стари велики човек“ (Old big man), како је г. Пашића једном приликом за време рата назвао Лојд Џорџ, није био више на положају Председника Владе и Министра Иностраних Дела.

Влада г. Љубомира Давидовића од 1918. године оставила га је на челу наше Делегације на Кон-

гресу Мира, али са толико мало права, да сe он морао вечно надгласавати са г. г. Трумбићем, Жолгером, Андријом Радовићем и осталим делегатима; чак и онда када сe тицало ситнијих и мање значајнијих питања.

У питању наше западне границе и разграничења са Италијом и Арбанијом, г. Трумбић и г. Радовић са осталим својим колегама толико су потцењивали гледиште г. Пашића о том питању, да је г. Трумбић ишао толико далеко да сe није устручавао да ни пред нама чиновницима делегације напада мишљење г. Пашића.

После једне бурне седнице наших делегата, на којој је водио записник један од мојих секретарских колега, ја сам отишао г. Пашићу да од њега примим инструкције за израду једног pro memoria.

Нашао сам г. Пашића необично узбуђена и када сам га запитао шта је било на седници делегације од те вечери, одговорио ми је: „Изгубићемо и Скадар и Ријеку, ето шта је било на седници! Запиши то што сам ти рекао; можда ћe ти то једног дана требати“.

На жалост нашу, и у овом питању је г. Пашић готово пророчки имао право.

Д-р Драг. С. Којић

НИК. П. ПАШИЋ

Краљевина Срба, Хrvата и Словенаца прославља један од ретких дана у својој историји — осамдесетогодишњицу великога националнога вође, уваженог Премијера Ник. П. Пашића.

Она је горда овим својим великим сином и државником, којим сe не поносе само данашња поколења, већ чијом ћe сe успоменом поносити и сва она, која буду долазила после нас.

О необичној каријери и заслугама овог генијалнога човека може сe много писати. Моје су претензије у овој прилици далеко скромније. Жеља ми је само да у најкраћим потезама за „Споменицу“ Ник. П. Пашића одам признање и своје искрено поштовање човеку, под чијим сам шефством имао част да будем више од ддвадесет година.

Државничка мудрост и такт г. Пашића одлике су, које нису познате само нама, нашем народу, његовим земљаџима, већ су оне познате и ван наших граница, и преко океана. Може слободно да сe рече, да на Континенту нема државника за чије сe име у свету више зна но што сe зна за име нашега Седога Премијера. Он је једини ратни

Министар, који још влада и без којега сe — изгледа — не може. Његову државничку мудрост и патриотизам не могу да порекну ни његови противници, кад у својој оцени хоћe да буду строго објективни.

Наша земља је пролазила кроз веома тешке и критичне дане за време његове владе. Када је требало правити компромисе и бити помирљив, Ник. П. Пашић био је за једно и друго, али никада на штету своје Отаџбине. А када је ситуација захтевала борбеност, одважност и чврстину карактера, национални вођ наш није ни у томе оскудевао.

Од малене предратне Србије, која је са свију страна била окружена много јачим непријатељским суседима и која сe једва опорављала од петвековнога ропства турског. — Ник. П. Пашић, уз сарадњу наше храбре војске, нашег јуначког народа, а под заштитом прослављене народне Династије Карађорђевића, створио је данашњу Краљевину — моћну и силну.

Г. Пашић је ступио на политичку позорницу у најтежим временима нашега државнога живота.

Његовим ретким и великим способностима дипломате и државника дугује наш троимени народ своје национално уједињење. Овако уједињена, наша Краљевина није само један моћан фактор на Балкану, већ се њена моћ и њен престиж осећају и у Европи. Балкански Савез, огромно повећање територије малене предратне Србије, велика репутација коју Краљевина ужива у свету, плод су државничке далековидности и државничкога генија Ник. П. Пашића.

Коме није још свеже у успомени хладно и мудро држање Председника Владе и Министра Иностраних Дела г. Пашића у години 1914., после атентата у Сарајеву, када је наша земља имала да бира између повреде држavnога суверенитета и народнога унижења и рата. Помаган у својој патриотској политици од свију наших политичких стражака, наш Премијер изабрао је рат. Све је било изгубљено сем части и наде, која нас је држала и храбрила за све време наше народне трагедије. Са истрајношћу, каква је само њему својствена, а у тешким временима када нам је Отаџбина била поробљена, када се на Виду и Крфу умиralo у масама, — Ник. П. Пашић, непоколебљиво убеђен у бољу будућност и народно виско снаже, неуморно је радио и даљу и ноћу, а у споразуму са Великим Савезницима нашим, на ослобођењу наше Отаџбине и на стварању бољих услова за будући нови живот њен. И као што је од почетка предвиђао и све нас у то уверавао, национална трагедија завршила се, најзад, националним триумфом.

Својим тактом, оштроумношћу и богатим државничким искуством, Ник. П. Пашић, као наш Први Делегат на Конференцији Мира у Паризу, успео је да извођује и обезбеди новој Краљевини тековине, чији је један део био доведен у питање држањем извесних Савезника наших. И ако извесне наше националне претензије и аспирације нису остварене, ако се нешто морало и да жртвује, то се не може ни у коме случају да стави на тегет Првоме Делегату нашем, већ се тај губитак дугује како погрешкама других његових тадашњих сарадника, тако и неодољивоме стицју прилика и изукрштаним међусобним интересима наших Великих Савезника.

Свој дугогодишњи патриотски и национални рад, којему је посветио цео свој живот, Ник. П. Пашић крунисао је унутрашњем уређењем земље, решењем српско-хрватскога питања, које је, шта више, претило да компромитује и сам опстанак нашега националнога уједињења.

Пут је данас уравнат и благодарећи Ник. П. Пашићу, наша земља може се данас мирно пре-

дати своме економском и привредном развијању и јачању, гајећи најлепше наде у бољу и још сјајнију будућност своју.

Вољен и цењен у својој земљи, поштован на страни, Ник. П. Пашић остварио је своје политичке идеје и концепције на начин да ће му Отаџбина бити вазда благодарна, а Историја ће имати да му посвети своје најлепше странице.

За време свога шестогодишњег посланиковања на страни — у Белгији, Немачкој и Грчкој — ја сам имао много пута прилике да чујем како се меродавни политички и дипломатски кругови страних држава са дивљењем изражавају о политичкој мудrosti и истрајности овога реткога државника нашег. Један Министар Иностраних Дела земље, у којој сам био акредитован, рекао ми је приликом једног интимнијег и пријатељског разговора, да је г. Пашић највећи државник не само на Балкану већ и у Средњој Европи. Његова се величина, додао је био, не огледа само у савршеноме познавању политичких прилика у Јужној Европи, већ и у истрајности, са којом своје политичке замисли и планове изводи до краја.

Не могу а да на крају овога свога скромнога прилога за „Споменицу“ Ник. П. Пашића не забележим и један одломак из писма, које сам недавно добио од бившег францускога Посланика на нашем Двору и великога пријатеља нашега народа још са Солунскога фронта и Крфа, г. Виконта де Фонтнеја, а који се одломак односи на личност г. Пашића.

Г. Фонтнеј, између осталога, каже ми и ово: „понављам Вам и у овој прилици да ме је силно дирнуло сећање на сву ону дирљиву прошлост из бурног времена са Крфа. Како сте диван посао обавили у тим временима! Сјајно дело Вашега уваженога и великога државника г. Пашића, он продужује да остварује, тачку по тачку, програм целокупне своје политике, замишљене има већ више од четрдесет година. Ја не познајем у Историји државника и Министра, који је постигао сличне резултате.“

„Ви сте у доброј школи, али вам недостаје брада, која такође има свога значаја. Колико је тајансвености стекла она г. Пашићу, када он није хтео да одговара несрћним дипломатама, мојим колегама, који су узалудно чуљили и напрезали свој слух да од њега што докуче! Али, од коликога је опет интереса био сваки разговор са њиме, када је једном стекао поверење у некога...“

Јов. Т. Марковић
Министар Помоћник
Министра Иностраних Дела

НЕШТО О Т. ЗВ. ИВАЊДАНСКОМ АТЕНТАТУ

Један листак вадим из догађаја о. т. зв. ивањданском атентату. Тада се ишло за тим, да се уништи цела радикална странка и она у тадањој Краљевини Србији и она преко Саве и Дунава. Дакако у првом реду била је на нишану србијанска радикална странка. Позатвараше главне људе: Николу П. Пашића, Косту Таушановића, Веснића, Протића, Љ. Живковића и друге Задрхта васцела Србија. Прогласише преки суд, те изрекоше, да има да суди и о стварима, које су претходиле преком суду. У „Застави“ сам тада написао чланак против тога и доказивао незаконитост тога поступка, као што су и сад већ пок. Јаша Томић и други тамошњи радикали устајали против подметања т. зв. ивањданског атентата радикалима и против гоњења радикала. Кад су тадањи силници и власници у Србији видели, колико ми устајемо против њиховог зулума, покушали су, да и нас онемогуће у том раду, па су пре свега тражили, да се изведе преметачина у „Застави“. Ну Сел као тадањи нови председник угарске владе одбио је тај захтев. А покушали су, да нађу што и против д-р Ђуре Красојевића, мене и других наших радикала у Срему, како би нас спутали и спречили у нашем раду на доказивању, да је ивањдански атентат подметнут радикалима у Србији Доцније кад је држан претрес против г. Николе П. Пашића и осталих радикала, ишао је државни тужилац митровачки (Јевреј), да види, да ли има што кажњиво против сремских радикала, ну труд му би узалудан.

Међутим се из Србије покушавало још пре тога да нам се што подметне, и кривица набаци на нас. У Руми је живео као емигрант из Србије др. Ђура Кустудић. Он је био пореклом Црногорац, али је био у Србији пет година срески лекар и неко је време вршио дужности окружног лекара. Како је био гоњен од тадање силничке владе у Србији, он је Србију оставио, па је после дошао у Руму, где смо му израдили, да буде практични лекар. И том др. Кустудићу дође једнога дана у Руму по злу гласу познати Саво Ивановић, бив. црногорски официр, којег је др. Ђура познавао још из Црне Горе, а доцније и из Србије, а тај долазак дододио се 5—6 даћа пре атентата, те Саво стаде др. Ђури нудити, да дође у Србију обећавајући му у име највише власти, да ће бити награђен и усрећен само, што може бити.

Том му је приликом Саво читao неке ружне одломке из своје нове брошуре, у којој је најпогрдније нападао породицу тадањег Књаза Николе, те је рекао, да ће ускоро та књига изаћи, а то је она књига, коју је доцније и издао раскраль Милан. Кад је дошао исти Саво по други пут у Руму, а то је било 30. јунија (12. јулија) 1899., онда је др. Кустудићу говорио, да неће тражити, да напада Књаза Николу, већ да учини услугу Краљу Милану, па да је тога ради он, др. Ђура, шта више одликован преко саветника Р. Бадемлића поздравом Краља Милана, па тим Саво настави:

„Незгодно је, што је „Застава“ знала, да је атентат *намештен*, па је прека потреба да се то парагаши, па ако је икако могуће, наћи ма каква доказа, да се и „Застава“ и овдашњи (т. ј. војвођански) радикали увку у ту ствар. Ево ти прилике: Јаша Томић и још неки радикали били су 19. јунија на вечери код др. Жарка Миладиновића, овде у Руми; ти посведочи, т. ј. дај ми написмено, да је ту био Никола Пашић и Коста Таушановић, па ћеш бити у Србији примљен, како само желиш и нема тога места, сем Београда, које ће ти се одрећи. Кад би још хтео потпуно, да даш видљива доказа о верности према Обреновићима, па да одеш колико сутра у Нови Сад и потражиш макакав материјал по овој ствари! Јест, нама треба доказ, *ма како скован био*. Што бољи доказ, то ће боља и награда бити. „Ми већ имамо података“, тако је даље говорио Саво Ивановић, да је руски војни аташе Таубе имао у „Кијеву“ иза Топчидера састанке и договоре о атентату с Таушановићем, Блажом и једним попом а иза њих стоји Пашић. Ми знамо шта и Јаша Томић ради, али ако га икад у Београду ухватиш, проћи ће горе од Стамбола.“ Најпосле је Саво Ивановић рекао др. Кустудићу, да ће бити стрељани: *Никола Пашић, Коста Таушановић и Ђура Кнезевић*, а друге да неће стрељати, да не би Русију и сувише изазвали“.

Све ми је то одмах приповедао др. Кустудић, па о томе је и јавну изјаву дао, после чега сам и ја своју дао, где сам између осталога ово казао: „Истине је, да ми лебди свакад пред очима моје Српство, али поред великог и узвишеног мог начела и мнења српског, губи се незнатни и сићушни раскраль Милан, па с тога никад и не

помишљах на њега, а још мање на завере против њега, јер пријатељ таких нит'сам био, нит'ћу бити, ма да сматрам, да је раскраљ Милан Србију унесрећио и упропастио. Стоји и то, да смо се нас неколицина радикала из Новога Сада, Срем-Карловаца, Ст. Пазове, Руме и Земуна код мене састали, али при том није било никог из Србије, а преговарали смо о нашим партијским стварима. То све показује, колико је обестан поступак власника у Србији и како се *невини људи данас стрелају и штруну у казamatima — на правди Бога*. Таквих времена не дао Бог више Србији!“

Из свега овог се јасно види, да је ивањдански атентат силом наметнут србијанским радикалима и да су тај догађај хтели тадањи силници у Србији, да употребе, па укину главу Никоке Пашића, тога заслужног Србина и човека и знаменитог државника. И да није било Русије тадање, која је то спречила, то би се на ужас васцелог Српства и поштеног човечанства и — догодило. Али се, хвала Богу, није догодило, како су тадањи силници желели.

Д-р Жарко Миладиновић

НЕКОЛИКО УСПОМЕНА

Проучавање новије историје италијанског народа довело ме је до осведочења, да мора — у доследности извођења народностног начела — нама јужним Словенима пре или доцније доћи ослобођење и уједињење. Са свим жаром своје младе душе поставио сам себи ово осведочење за политичку дорму и заклео сам се управити све своје политичко деловање према овој дорми. Пошто се велике промене у свету не забивају никада без великих жртава, било ми је јасно, да и ми до остварења својих срдачних жеља и чезња нећемо доћи без њих.

Па и нешто друго било ми је јасно: да мора покрет доћи из нас самих и да треба да за овим покретом стоји фактор, који у савременом свету нешто значи. За нас аустријске Словене биле су околности у доба моје младости управо здвојне. Милитаристички добро уређена држава могла је сваки покушај ослобођења испод њеног јарма, ако не у клици угушити, барем — како је показвала ликвидација кривошијанског устанка — течајем времена савладати.

Није дакле чудо, да сам почeo размишљати, можемо ли се надати своме *Пијемонту* и своме *Кавуру*.

Како су се у оно доба проносиле вести о јунаштву и идеалном заносу црногорског књаза Николе и како су кружиле, жалибоже и превише основане црне вести о српском књазу Милану, веровао сам неко доба, да тај наш Пијемонт мора да буде јуначка Црна Гора. Зрелије доба донело ми је на основи реалног посматрања свију околности спознају, да Црна Гора ипак неће моћи, да врши задаћу, коју сам јој у младалачком одушевљењу приписивао. Па и за Србију сам сумњао. Али, ме је истрајна и жестока борба

Радикалне Странке против краља Милана и његове противсловенске политike све више и више загрејавала за њу.

Долазак на престо краља Петра по догађајима, који су јасно сведочили, да је у српском народу будна свест за самохрану, коначно ми је породио наду, да би нам од Београда, где сам међутим често упирао своје очи и који сам више пута посећивао, ипак могло синути сунце слободе.

Кад су пак дошли прве вести о битци код Куманова, узкликну сам, радосно узбуђен у кругу своје породице: „*Од данас унайред почиње борба за ослобођење и Србија ће бити наш Пијемонт*“.

Како сам државнички рад министарског председника Николе Пашића већ прије пратио са ванредним интересовањем, то се тада ово интересовање повећало. И сазрела ми је мисао, да ступим са тим великим мужем у лични додир. Извео сам ју после ускршњих празника 1913. године.

Тешко је написати какав је утисак направио на мене Никола Пашић, кад сам га први пут видео. Спремајући се к њему у зграду на углу улице краља Милана и садање Франкопанове, дрхтао сам од радозналости. Био сам радосно изненађен, кад сам после пријаве, и ако је у предсобљу чекало много лица, могао одмах ући. И ето ме лице у лице са мужем, чије су државничке вештине зачудиле сав свет и чије је име у оно доба у савету народа било једно међу најуваженијим. Кад је устао од свог писаћег стола те ми долазио у сусрет, да ми пружи руку у поздрав, чинио је са својом великом брадом и живим значајним погледом утисак *Мојсија* и мојим можђанима пролетела је као муња мисао: *ешо ши га, који и нас Словенце има довести из аустријског рођства у обећану земљу*.

И скренуо сам разговор у том правцу. Тако живо, ко да је то било јуче, сећам се, са каквом ми је одрешитошћу у гласу и очима, на моју припомњу, да краљевину Србију сматрам за наш Пијемонт и на молбу, нека одсада не води више само српску него југословенску политику, живахно одговорио: *хоћу!* И доиста од тог времена били смо Словенци важан елеменат у његовим државничким рачунима.

После свог повратка из Београда створио сам у Љубљани „Словенски клуб“, да сарађује у спремајућим се дogaђајима. *Николи Пашићу* пак сам преко српског посланства у Бечу послao споменицу о проширењу односа између српског и словеначког народа. Споменица је била од министарског савета прихваћена и почела се под егидом „Слованског клуба“ у Љубљани успостављати живља лична веза између Словеније и Србије, у којој је као преко ноћи ускрсла бројна словеначка емиграција.

*

Године 1914. било ми је јасно, да се спремају велики дogaђаји. У Петрограду сам у пријатељским круговима сазнао, да се цар Николај некада неопрезно изразио: „До 1917. године ја ратовати нећу!“ Да су за тај узвик знали у Берлину, видео сам по грозничавом немачком спремању рата, које је било и мање будним очима могуће опазити после оне цинички искрене изјаве канцелара Бетмана Холвега, да ће се будући рат водити за првенствено између Словена и Немаца. Зато сам у фебруару 1914. године осетио потребу, да говорим са *Николом Пашићем*. И одпутовао сам у Београд. На своје велико запрепашћење сазнао сам, да је министарски председник одпутовао у Петроград. Брзо одлучен, отпутовао сам за њим по претходној конференцији са послаником Хартвигом, и после политичке вечере, коју су ми у почаст приредили београдски пријатељи у хотелу „Руски цар“.

У Петрограду смо се састали у „Европејској Гостионици“ и *Никола Пашић* испословао ми је за сутрадан аудијенције код министарског председника Коковцева и Министра Иностраних Дела Сазонова. У оквир овога списка не спада шта се ту говорило и договорило; само толико нека кажем, да је *Никола Пашић* како код руске владе, тако и код самог цара у свој политички рачун узимао и нас Словенце. *Ешо: југословенског Кавура!* Као што онај није никад пропустио, да на аеропагу народа скреће пажњу на патње Италијана под аустријским господством, тако је тада *Никола Пашић* ишао његовим стонама;

изнашајући и наше јаде и чежње на најмеродавнијим местима. Да је у Петрограду започету акцију настављао пред свима форумима, на којима је било доцније говора о нашем удесу, позната је ствар. Жалибоже да су успехе нашег Кавура у слепоћи својој често ниподиштавали маљушни словеначки политичари без државничких способности и дипломатског искуства!

*

Године 1918. у децембру отправљала се већа делегација љубљанског „Народног Савета“ и загребачког „Народног Већа“ у Париз. Члан ове делегације био сам и ја. После управо аргонавског путовања преко Реке, Трста и Млетака и трагикомисичког разтезања свих чланова делегације на све стране, стигао сам у Милан. Ту сам сазнао, да баш истог дана путује *Никола Пашић* из Париза у Рим. Промених дакле хитно правац свога пута и стигох дан пре *Николе Пашића* у Рим.

Под вечер после његовог доласка састанасмо се у холу гранд хотела. Радосно узбуђен, са милим изразом лица, похрли ми у сусрет те ме загрли. „Ох, колико пута сам се побојао за Вашу главу!“ узкликне на то. И морао сам му исприповедати, како ми је ишло, одкако се невидосмо и што сам све доживео. Са већим интересом ме је слушао него што би то учинио рођени брат. Овај састанак нисам и нећу никад заборавити.

Сутрадан отпутовао сам у Бриндизи са брзим влаком, који је Србе враћао у њихову домовину. У Бриндизију нас је снашла силна бура. За мене — пошто сам био доста нахлађен — особито се побринуо *Никола Пашић*. На великим француским пароброду, који је био одређен, да нас превезе у Крф и оданде у Дубровник, дао ми је задржати лепу кабину. Код огромног броја путника, који је напунио брод, била је то особита пажња. За време путовања разправљали смо много о будућем уређењу наше државе и *Никола Пашић* усвојио је а и доцније извео много ствари, које сам му течајем нашег разговора препоручио.

Био сам сретан, да сам на путу од Дубровника у Београд био сведоком љубави и оданости, са којом је наш народ свуда примао највећег свог сина: *Мојсију*, који је са чудошврним својим штапом разгрнуо море предсудака и ненависти ше довео свој народ из рођства у слободу: Кавур који је знати искористиши сваку згоду, да шамо, где су кројили судбину народа, дигне уважени свој глас за свој народ и своју домовину, чији смо саславни део и ми Словенци.

Д-р Иван Хрибар

МОЋ ПРЕДВИЂАЊА

После 1. априла 1893., на изборима, потпуно слободним, Докићева Влада, састављена од радикала, добила је огромну већину. Укупна опозиција — либерали и напредњаци — није имала ни два десет посланика.

Тешке политичке грешке које је починила Влада г. Авакумовића, нису могле остати некажњене. Из Скупштине је потекао предлог да се Влада г. Авакумовића оптужи. Докићева Влада није се том предлогу противила Краљ Александар, који је био на јуриш освојио симпатије народне, у разговорима с појединим посланицима, — а готово су сви посланици, по позиву из двора, одлазили у двор — изјављивао је радост што је наилазио на једнодушност посланика радикала да се Влада оптужи. Додавао је, уз то: да је штета што Устав спречава да се и Краљевски Намесници повуку пред суд.

Оптужба је била снажна и документована. Нико није сумњао у осуду оптужених министра.

Знало се да је *први април* дело Краља Милана. Незадовољан намесницима, и ако су му они, по обавези, коју им је он наметнуо приликом абдикације, задовољавали тражења његова. Али су прохтеви његови, у току времена, расли, те их намесници нису могли увек испуњавати. Нарочито се то осетило по смрти намесника Ђенерала Косте Протића. Два заостала намесника (Ристић и Белимарковић) хтели су да се Протићево место попуни или њиховим кандидатима или компромисно каквим лицем малог ауторитета. Кандидат скупштинске већине за намесника био је г. Никола Пашић.

Сву снагу и сву вештину употребили су намесници да спрече избор г. Пашића. А кад су се уверили да то не могу постићи они су изазвали кризу Владе. Влада г. Пашића поднела је оставку. Противно жељи народној, противно духу Устава и парламентарном реду, намесници дају мандат за састав Владе вођи либерала, г. Јовану Авакумовићу, који није имао у Скупштини ни десет посланика. Деветог августа 1892., на опште изненађење, осванила је, за ноћ састављена Влада г. Авакумовића.

Довде су намесници, без сумње, радили у споразуму са Краљем Миланом. Може бити баш и по његовим наредбама. Страх, који је, раније био нахватао од радикалне странке, Краља Милана

још није био оставио. Да г. Никола Пашић, којега је Преки Суд, по наредби Краља Милана осудио био на смрт (1883. год.) сада постане Краљевски Намесник, то Краљ Милан није могао поднети. Нек иде и Влада и Народна Скупштина, нек се гази по Уставу — све нек буде, само да г. Пашић не буде намесник.

Гоњење радикала, гажење позитивних закона, земаљског Устава од стране либерелне Владе толерирали су Краљеви Намесници. Употребљена су сва средства, па и убијање у маси, да би се припремио терен за изборе. Све смицалице и најгрубље ујдурме на дан избора донеле су Влади г. Авакумовића равно половину посланика.

Влада нема већине, а власт јој се не испушта из руку. Све уздање њено положено је у састав Верификацијоног Одбора. Њему је био задатак да поништи известан број мандата радикалних те да Влада узмогадне радити са Скупштином.

Начин бирања Верификацијоног Одбора био је толико ординаран, да су сви посланици Радикалне Странке, а за њима и напредњаци (који су имали свега два посланика) напустили Скупштину. Реровало се да ће Краљевски Намесници стати на пут оваквом ординарном раду Владе и њених присталица у Народној Скупштини. Газило се и даље: Намесници су допустили да Влада ради са оним делом посланика који су остали у Скупштини.

Ни Краљ Милан није могао више одобравати овакву радњу Владе, коју су шtitили Краљеви Намесници. Извеђу три Краљева Намесника, које је наименовао при абдикацији, Краљ Милан је сматрао само Ђенерала Косту Протића као одана пријатеља. Он није пристајао да умрлога Протића замени г. Пашић, али тако исто му није било у вољи да поред Ристића и Белимарковића буде и трећи намесник из Либералне Странке. А кад Влада и Народну Скупштину сведе на либерални клуб, Краљ Милан пусти у извршење ранije припремљен план свој да обори и Краљевске Намеснике и Владу.

Председник нове Владе, Лаза Докић, човек неоспорне честитости, радикал по уверењу, добио је потпору целе Радикалне Странке. Избори народних посланика, извршени у мају, дали су Докићевој Влади велику већину,

Влада је са Скупштином наставила рад онде где је прекинут био деветог августа.

Још у току лета те године Докић се поболи, и оде ван Србије на лечење. У председничкој дужности замењивао га је министар војни, ђенерал Сава Грујић.

Крупни политички послови које је имала мала Србија са великим Русијом захтевали су да нашу Краљевину представља у Петрограду човек велике репутације. Нико за то место, по нахођењу Двора и Владе није био погодније од г. Николе Пашића. Такво објашњење дала је Влада Радикалном Клубу скупштинском. Са тога разлога г. Пашић би постављен за изванредног посланика и пуномоћног министра на Царском Двору у Петрограду.

Међу народним посланицима радикалима био је повелики број који су друкчије скватили ово наименовање г. Пашића: веровали су да Двор зазире од њега; да се Краљ Милан боји г. Пашића, ако би остао у Србији; било као Председник Народне Скупштине било као председник владе, да не доведе Краља Александра под утицај Радикалне Странке. Наћи изговор, уклонити га из Србије, само на тај начин може се учинити безопасним. Да Шеф странке, која има снажну већину у Скупштини, не учествује у раду Скупштине; да састав Владе није поверен шефу Радикалне Странке; да се он удаљује из Отаџбине, остављајући странку обезглављену: то је, по уверењу тих парламентараца било штетно за опште и за партијске интересе. Послове у Радикалној нико не може водити као, шеф њен. Само је ауторитет г. Пашића могао изгладити оно незадовољство које се појавило у Радикалном Клубу Скупштинском, од како је оболео Докић. Провизоријум у Влади слабио је њен положај још више.

Да се г. Пашић врати у Србију, да узме у своје руке и државне и партијске послове, то је све чешће понављано у клубу радикалном.

Кад се стекло несумњиво уверење да је Докићева болест без пребола, провизоријум у Влади је престао: ђенералу Сави Грујићу поверен је састав владе.

Они чланови радикалног клуба скупштинског који су налазили да је неоспорна потреба да г. Пашић буде у сталном и непосредном додиру с клубом и с партијом, нису могли бити задовољни саставом нове владе. Јасни изрази незадовољства чули су се врло често у клубу, а по некад и у Скупштини. На челу те групе стајао је г. К. Ташановић. С почетка бројно мала, ова је група брзо расла. И кад је број њен прешао половину

чланова клуба, очекивао се само моменат да се клуб отворено изјасни против Владе, или да се прецепи.

Г. Пашић је о свему обавештаван. Посланици су му, неки на своју руку, а други у име групе слали извештаје. Он је одговарао готово на свако писмо. Сачувао сам био два — три писма његова, којима је одговарао на моје извештаје, шиљане му у име групе. За време окупације непријатељска војска ми је опљачкала кућу, па су уништена (или однесена) и та писма г. Пашића.

И ако је био тако далеко од Србије, г. Пашић је боље скратио ситуацију него ли ми који смо били у Србији, у Скупштини, у непрекидном додиру с владом и у близини Двора. Он је опажао да Двор ускраћује поверење радикалној Влади и Скупштини. Знао је, или је само наслућивао, да Краљ Милан гура Краља Александра у наруџба противника радикала. Ми смо се бринули да добијемо Владу која ће имати јачу потпору у Радикалној Странци и чвршћи ослонац у клубу.*)

Г. Пашић је жељео да збије расуте редове радикалаца, како би се компактном снагом могли одупрети настапајима који ће почети у скоро будућности, чим Радикална Странка дође у опозицију.

Стављајући се на расположење својој странци г. Пашић изјављује да ће оставити свој положај у Русији, кад га странка позове. Признаје да су основане замерке које се чине Влади. Мисли да њене погрешке нису толике, да јој треба откazati поверење. Апелује на све своје пријатеље, позива све чланове Радикалне Странке да чувају њено јединство. Политичка права народна још нису обезбеђена, слободе за које смо се борили још су изложене нападима противника. Непријатељи наши покушаће поново да све политичке тековине Радикалне Странке поруше. Треба да смо приправни, да нас препади који ће ускоро наступити не изненаде. Борба наша за остварење програма Радикалне Странке није завршена. Међусобна трвења ослабила би нас за борбу која нам се намеће од њених противника. Та борба треба да нађе све чланове Радикалне Странке у једној линији. Док смо ми сложни, нема те сile која ће нас сломити. Наши се противници спремају; њихов ће напад бити изненадан и силен. На нашој је страни право; народ је с нама —

*) Никога у Клубу није било против г. Пашића, само су неки посланици држали, на основу извештаја Владиних, да је г. Пашић био врло потребан у Русији, и да би нам његов повратак отшетио 'крупне државне интересе' о којима се радило у Петрограду.

победа ће бити наша. Стога обуставимо сва међусобна разрачунавања, пређимо преко ситнијик погрешака, оставимо личне зајевице.

Те су мисли — наравно, не сећам се речи — провејавале кроз писма г. Пашића.

Нас је помало изненађивало овакво гледиште његово. Ми смо рачунали да смо довољно јаки и да нас никакав препад не би могао довести у забуну. И државна Влада, и Народна Скупштина, и окружне скупштине, и општине — све је у рукама радикала. Краљ Милан је био изван Србије, а по једном специјалном закону он се не може вратити у Србију. Сам Краљ Александар, који је већ давао повише доказа да се окреће противницима радикала, по нашем мишљењу, није могао бити опасан за режим који се ослања на поверење и на љубав народну. Чега ли се то боји г. Пашић? питали смо се ми. Млађи људи, који су га мање познавали, долазили су на мисао: да му је жао оставити положај који је имао, да га велики живот у богатој престоници Русије привезује, те не може да дође у Србију. Нешто је морало бити што ми нисмо опажали, кад нас он онако припрема.

Не би дugo, а влада нам, у клубу, саопштава: Краљ налази да је ситуација толико тешка и и тако озбиљна, да је он позвао оца, да се с њим посаветује. Краљ Милан је већ на путу: дозази у Београд.

Влада је, и сама, изненађена овим саопштењем Краљевим. У клубу сви запрепашћени.

„Долазак у Београд?! А закон који је донесен на основи изјава његових: да се одриче свију права члана Краљевског Дома; да се одриче држављанства српског; да се обавезује да никад не долази у Србију?... С каквим правом долази?!... Он не може доћи. Не сме, па ни на позив свога сина, Краља! Ни Краљ нема права да уништава законе земаљске“...

То су прве речи које су се чуле у клубу радикалном.

Групи, која се определила била за г. Пашића, сад тек беху јасне напомене његове. Он је предвиђао опасност, које ми нисмо били свесни. Он је зауставио своје пријатеље да не прецеpe клуб. Ми смо ишли за ситним интересима, а г. Пашић је имао пред очима само крупне интересе. Код нас је превлађивао лични моменат, а он је вешто прелазио преко тога. Из даљине он је владао нама. Пред опасношћу коју нам је он нагласио и која се оличавала у најљућем непријатељу Радикалне Странке. Краљу Милану, сви се радикали, по савету г. Пашића, збијају у редове. Радикални клуб скупштински заборавља све диференције, прелази преко свију личних питања. Радикална Странка стоји као најтврђи бедем, о који се ломе копље свију противника њених.

Моћ предвиђања — особина правих државника — није оставила г. Пашића ни на заранцима његова живота. Од наших државника ту је особину имао Илија Гараšанин и г. Никола Пашић.

Л. Лазаревић

НИКОЛА ПАШИЋ КАО ИЗРАЗ НАРОДНЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Одлика демократије била би у изједначењу и поравнавању друштвених разлика и у владавини најширих народних маса. Улога атинског демоса била је у том знаку, а Француска Револуција је исписала мађионичке речи слободе, једнакости и братства као привлачну снагу за оснивање једнога режима на којему се заснивају и данашње модерне државе. Али у том изједначењу демократија је открила и слабост своју.

У почетној фази када се заноси великим идеализмом човечанства и слободе, демократија показује јединство душе и полета. Ниједан режим не може да се понесе тако дубоким и свеопштим одушевљењем као демократија у својим првим почетцима, када њене тежње имају карактер и обим величанствених илузија. Али живот, у својим суровим сударима, помало разбија те основе и упућује на стварност, понеки пут разочарења и

преварене наде. Тада полако ишчезава оно скупо одушевљење и веровање у свеопште ваксирнуће свих који су трпели, и долази разједињавање и деоба на разне струје по интересима, задовољеним и нездовољеним. И тако, уколико је већи број оних који могу да утичу на управљање државом, у толико се више појављују разни погледи као резултати појединачних и класних интереса и струја!

Добро управљање државом у демократији зависи од тога у колико мери суврени народ уме да окупи своје погледе у једном правцу и омогући парламентарну владавину путем изабране већине својих представника. И ако свесна те потребе, демократија у фази своје зрелости показује све знаке дубоких разликовања у мишљењима и пружа опасну и тешку слику поцепаности, као јуче у Италији и данас у Француској,

да не говоримо о другим мањим примерима. И заплети, скоро безизлазни, нижу се у демократијама, које у свом ходу ка уравнавању убијају ауторитете, скидају их у блато да би им после смрти дизале споменике.

Уравнавајући разлике, демократија има, дакле, тенденцију да у истој мери разједињује снаге и утире пут хаосу, који лече крваве или бескрвне револуције, диктатуре или тираније. Једина препона цепкању снага и стварању хаоса је у великим странкама способним за владање. Енглеска демократија је у том погледу класичан пример. Њен дојучерашњи двопартијски систем, који ће се, сутра, уласком радничке партије и њеном превагом над либералима опет вратити, срећан је коректив разорних тенденција бескрајног цепкања какав је случај у латинским и нашим, новим, словенским демократијама.

Не испитујући дубље разлику између континенталне и енглеске демократије, треба констатовати да је један од узрока поцепаних снага на континенту и начин на који се долази до парламентарне владавине у Европи. Насупрот енглеском систему формирања парламента, у коме се не гледа толико да парламенат буде смањена слика расположења бирачких маса у даном тренутку, него да он буде способан да влада. континенталне демократије су са својим изборним законима ишли за тим да испитају и последњу вољу последњег бирача и да парламенат, у име пропорционалности, буде више праведан израз воље мањина него већине. Европа грамски испитује народну вољу и у праведности тако изражене воље види праву демократију, док Енглеска хоће да јој праламенат влада. Зато Енглези владају, а Европа филозофише.

Демократија у фази своје зрелости, уопште, представља разједињење снага. Тим општим правилима подлежи и наша демократија. Она је отишла још даље и од латинске демократије, јер Словени уопште имају јачу тенденцију ка индивидуализму, а као мање културни, они су лакше склони да се поводе за својим страстима него за унапред смишљеним интересима. Поред тих општих словенских особина, наша демократија има и специфичних који су од огромне и пре судне важности.

Наша нова држава је сплет разних националних традиција, вера и обичаја, а изнад свега она је састављена из разних режимских традиција. Србијанска демократија дубоко се разликова од аустријског аукарског бирократизма. Из свих тих разноликости створена је једна демократија, која би требало да влада.

Али у нашој уједињеној држави демократија нема одушевљене младости. Други, дубљи моменти лишавају је оног карактера који демократију може да запали за велика дела. Разне националне и верске традиције. Она у опште није демократија у правом смислу те речи, него режим општим изборним правом ослобођених маса које се групишу по својим националним и верским скupинама. Једино је Србија имала демократски карактер, и то у фази зрелости, са диференцирањем по интересима. Отуда Србија није никад ни могла да покаже тако искључиву јединственост као Хрвати са Ралићем, Словенци са Корошцем и Мусимани са Спахом.

Међутим, Србија је несумњиви стожер ове земље. Од њене воље зависило је да ће нова држава остати целина или низ аутономија или федерација са врло сумњивим изгледима у будућности. Требало је, дакле, србијанску демократију сачувати од распадања, јер је једино тако могла да утире пут правом уједињењу и осигура опстанак државе. Да би она остала компактна и способна да игра улогу вође потребно је било да има један ауторитет који би демократске снаге окупио, колико-толико, и деловао привлачно и на Србе ван Србије.

Тај ауторитет био је Никола Пашић. Он је једни чинилац који је умео да сачува од распадања србијанску демократију и да са радикалном странком створи једно језгро које је могло да привуче све прекосавске Србе у једно коло и спречи њихово опредељивање по покрајинским и личним моментима.

А Никола Пашић се уздигао до висине таквог једног ауторитета сведочанствима свога деловања кроз половину века, упорнога рада, испрекиданог тешким искушењима, болним ударима и гадним клеветама. Са стрпљењем једног каменог срца, са подношењем своје судбине исусовским угушивањем бола, он је издржао напоре невероватних обима и очеличио се кроз невоље за велика дела која су га све више потврђивала у историји и пред народом. Тако се Никола Пашић попео на пједестал стварне величине, на којој му није било премца. И са тога пједестала стварне величине, на његове позиве подвргавао је своју вољи добар део српског народа као неком тајанственом врачу, уверен да стављајући своју судбину у његове руке може сигурно да очекује бољу сутрашњицу.

Од револуционарног борца против једног режима који је народу порицаша способност за управљање собом, до данашњег чувара скупо стечење државе, добијене полетом демократије

коју је он стварао, Никола Пашић као епски јунак испуњује поља века чудесног стваралаштва једног малог словенског народа. Није случајна огромна улога српског народа у историји Балкана и света коју је испунио самопожртвовањем вечних обима. Млада и пуна нада, борбена са свима особинама једне немирне и свеже расе, српска демократија је у пркос свих мана које је јуче имала и природног дотрајавања коме је неминовно подложна као све што је жив организам, себе документовала делима по којима је њен приступ у велику историју осигуран. Та демократија је нужна и неопходна етапа кроз коју је морао да прође српски народ да би се оспособио за живот виших и трајнијих обима. Она је, иако подложна разједињавању снага, у часу животне опасности дала целокупном народу ону заједничку душу и истоветност тежња кроз које су жртве, које је скоро весело дао, једино биле могуће и прихватљиве. Никакав аутократа ни диктатор не би могао да нагна један цео народ на добровољно изгнанство и да му улије скоро безнадежне наде у успех када је гроб био већ тако дубоко отворен. И само демократија је могла својим општим, незавидљивим утицајем да спречи одвојену политичку акцију по жељи непријатеља у окупираој земљи.

За највећи, најгоростаснији подвиг српског народа носи свој огромни удео српска демократија коју је водио, којој се подвргавао када се ојачала, Никола Пашић. И када данас ауторитет Николе Пашића сенком својом засењује све остале, то је само природна последица једнога процеса, једне историје, која га је свечано и гласно потврдила и кроз коју је српски народ добио дубоко уверење да је он вођа народа и шеф, неприкосновени и неограничени, радикалне странке.

Никола Пашић није био само окупљач снага радикалне странке, он је посредно дејствовао и на сабирање осталих снага у оквиру других партија и тиме омогућавао да у Парламенат уђу елементи који, како-тако, могу да владају. Јер пред опасношћу за остале странке да се учврсти и сувише Радикална Странка, могли су противници Радикалне Странке убедљивије да окупе око себе све елементе који би се иначе распарчали у разне ситне странчице.

Али је улога Николе Пашића била нарочито од историског значаја у прибирању српских снага у новој држави, пред којима се у разним крајевима на разне начине био завитлао опасан барjak социјалних разлика и апетита. Талас большевизма

који су носили собом многобројни заробљеници из Русије могао је врло лако да запљусне наивне масе политички неупућеног света, који је у свом политичком ослобођењу гледао и економско ослобођење осветничких обима. Да није постојала, као хранитељска, фигура Николе Пашића поред ауреола Србије, са ивице на којој смо стајали, није требало много да се сурвамо у провалију. Двогодишње одсуство Николе Пашића из политичког живота, одмах после ослобођења, осетило се уосталом у неким крајевима, а нарочито у Босни и Херцеговини, где је почело већ оно врзино коло социјалних разрачунавања и лицитовања на више које је водило у пуно расуло.

Никола Пашић је био тај принцип на коме се зауставио скоро цео српски народ. Он је био и нада и очекивање народних маса, и само благодарећи његовом великим утицају могло је да се изведе оно груписање српских снага према већ створеним хрватским и словеначким фронтовима. У првом уређивању односа између Срба и Хрвата удео Николе Пашића био је пресудан. Нити олако кабинетски бачена лозинка југословенства, нити истицање споразума по сваку цену није могло да припреми атмосферу за икакве сношљиве односе између двају народа. На путу, на коме је био, вођа хрватског народа сигурно не би застao да се испред њега није испречила воља српског народа, оличена у Николи Пашићу, да очува ову земљу.

Никола Пашић је био израз народне дисциплине. Пред њим су падале разлике личне и социјалне, и само је он имао ту чаробну моћ да сачува земљу од оних неискрењивих криза које, како смо горе навели, одликују демократије уопште и нашу понаособ.

Никола Пашић је постао *миш*, израз очекивања великих маса које су кроз њега стварале себи слику будућег мира и државног уравнотежења. Он је онај велики и моћан фактор који у демократију, склону разједињењу, уноси и ствара дисциплину, окупља снаге и даје могућност да се уопште може владати. Он је највећи и најсигурнији ослонац монархије, јер кроз њега се добровољно стишавају подвојености и подносе разлике.

Из ових разлога, ако уопште у демократији налазимо најсходније решење за уређење државе, Никола Пашић и као израз народне дисциплине остава једна неопходност, једна потреба која излази из оквира радикалне странке. То је општа потреба коју треба продужавати и после физичког нестанка Николе Пашића. Он мора да живи

и после његове смрти, јер бразда коју је он уворао и ауторитет којим је прекрилио цео народ може једино да остане онај чинилац сигурности кроз који демократија не мора да се стропошта у понор необузданних подвојености и разједињавања.

Зато је интерес и државне и монархије да Никола Пашић остави за собом неокрњен ауерол једног ауторитета, јер је он израз дисциплине и окупљач снага демократије.

Д-р Љуба Поповић
Народни посланик

НИКОЛА П. ПАШИЋ

— КАО ТЕХНИЧАР У ПОЛИТИЦИ И ПРАКСИ —

Одбор за прославу удостојио ме је чашћу, да и ја дам свој прилог за *Споменицу*. Само, дати свој прилог за споменицу г. Николе П. Пашића, посао је, за једнога скромнога, савременог смртника, ма колико пријатан и ласкав, веома тежак, скоро неизвршив. Хтети ма што рећи о њему, значило би изложити се опасности да то буде непотпуно, несавршено, речено без довољног познавања и стручне компетентности и дужног пијетета према слављенику. Г. Пашић је горостас: и по својој личности и по индивидуалности, и по својим концепцијама и делима. Он високо надмашује врхове око себе и баца у засенак свој и садањи, млађи нараштај. Да би се правилно скватила, достојно оценила и увидела његова права слика и прилика у свој величанствености својој, потребно је да прође времена и, да се удајимо од горостаса. И мојих ово неколико редаката, с тога, нека буду за сада само један видни знак дубокога поштовања према свеуваженој седој старини, приликом прославе његове осамдесетогодишњице, и скромни прилог у грађу, да се он, горостас, боље види, упозна како он и његова дела заслужују, предано уважава, поштује и велича за сва наша поколења...

* *

Г. Никола П. Пашић је по своме школовању и занимању техничар, инжењер. Оно му је и дало основу и битни отпочетак у изградњи његовога бића, његовога карактера и све његове делатности. По природи својој здрав, интелигентан, проницљив, уравнотежен и срећен. Студија пак егзактних и примењених наука појачала је још више ове урођене особине његове, дала им један здрав, одређен смисао; развила му моћи, да све ствари реално схваћа, критички посматра, предвиђа, ствара планове, хладно расуђује и јасно

види почетак, развој и крај својих замисли, намера и радњи. Овом двогубом дејству, с једне стране његових индивидуалних особина и способности, а с друге стране услед изучавања егзактних и примењених наука и мешања са народом, из кога је поникао, г. Пашић, по нашем скромном мишљењу, можда има највише и да захвали за развитак својих моћи, да су оне нарасле до надчовечности, и, за своје успехе, да је постао не надмашан и легендаран, још за живота...

По природи је радљив, предузимљив и пун самопоуздања, са несравњивом јачином воље. Све своје сile и спрему желео је да стави на служби својој земљи и народу. Почиње са оним што је најскромније: по свршетку својих студија, на чувеној Политехничкој Школи у Цириху, у Швајцарској, постаје указом од 9. јуна 1873. подинжењер II. класе Министарства Грађевина. Узима и сам иницијативу и, одмах затим, поверава му се сарадња на трасирању железнице Београд—Алексинац, на чemu је провео више од осам месеци. 23. фебруара 1874. постаје подинжењер I. класе. С јесени исте године, изаслан је да проучи и терен Ниш—Пирот—Софија, тада још под Турском, за грађење железнице. 1. маја 1875. постављен је за окружног инжењера VI. класе, у Крушевцу. По повратку са поверене му мисије подноси оставку на свој положај. Надахнут патриотизмом и обузет жудњом за слободом наше подјармљене браће, желео је да има више слободе и времена, да би се што већма могао посветити пословима око босанско-херцеговачког устанка и ослобођења од Турака. Имао је и као изасланик редакције ондашњег радикалног листа, да однесе помоћ устаничком војводи Пеку Павловићу. У исто време кандидовао се и за народног посланика. На овим изборима није прошао. Доцније нешто, место му се оглашује за упраж-

њено. решењем тадањег Министра Грађевина од 4. новембра 1875., у место да се понова врати у државну службу. До овога раскршћавања са државном службом довела је, у неколико, и његова жеља и воља: да и духовно и политички послужи своме народу. Али, како су његове идеје, које је донео из слободне Швајцарске, биле у супротности са назорима и намерама тадашњих управљача земљом. Влада му је упразнила место, чим се утврдило, да није изабран за посланика. Дошло је до разлаза. Од тада почиње још већа његова активност на политичком пољу...

За време нашег првог рата са Турцима, 1976. год., г. Пашић је узео и личнога учешћа, као прост редов генерирске чете, са својом прописном спремом — пијуком и упртом на леђима. Ђенерал Черњајев сазнавши, да се у његовом одреду налази један млад, школован човек и стручан инжењер — г. Пашић, као прост војник, наредио је да га преведу у његову Врховну Команду. У Врховној Команди је употребљаван на утврђивању положаја на Целиграду и изради Шуматовачког пута. За ревностан рад и пожртвовање ђенерал Черњајев дао је г. Пашићу ранг инжењерског капетана, ма да он, из своје урођене скромности, никада није понео официрску униформу. У другом рату, био је корпусни инжењер у Тимочкој војсци, под командом ђенерала Хорватовића. Још док је био на овој војној дужности, професорски колегиум тадање Велике Школе у Београду, изабрао га је за професора геодезије, но, ондашња либералска влада ђенерала Ранка Алимпића, то није потврдила. Интересантно је, међутим, истаћи, да је та иста влада, ускоро затим, желела и чак хтела да г. Пашић пошто пото, постане професором Велике Школе. Наиме, г. Пашић се понова пријавио за професора Велике Школе, јула 1878. године и био изабран. У то време пали су и избори посланика за Народну Скупштину, и, г. Пашић је, кандидован, био такође изабран. Како је желео да има више слободног времена и да се активније посвети политици, претпоставио је да остане народни посланик. С тога, чим је од пријатеља добио обавештење о своме избору, похитao је и одмах повукао своју пријаву за професора Велике Школе. Али, сад је похитала и Влада, да га утврди за професора Велике Школе. Претпостављала је да га утврди и за професора Велике Школе, него да га има као агитатора, политичара и народног борца. Употребљене су чак и угледне личности и убеђивања надлежних, да га обрате, али без успеха. Г. Пашић остаје народни посланик и посвећује се све више политици. Године

1880. био је општински инжењер у Пожаревцу. Учествује и на грађењу великог железничког моста, преко реке Саве, код Београда, у друштву са поч. Томом Томашевићем, званим „Лицидер“ Настају затим тешки дани за радикалну странку, и, г. Пашић, емигрира. За време емиграције, 1884. год., умольен од бугарске владе, као признати стручњак, радио је на пријему и оцени железничке пруге Рушчук—Варна. После помиловања враћа се у Отаџбину. Изабран и утврђен за председника општине града Београда 31. децембра 1896. год., припрема опсежан програм техничких радова, а нарочито истиче радове трамвајског саобраћаја и варошког осветлења. Чине му се сметње, и, због тадањих политичких тешкоћа, подноси оставку 5. новембра 1897. Априла 17. године 1906. до 7. јула 1908. заступа и Министра Грађевина, поред положаја председника Министарског Савета и Министра Иностраних Дела. За време кризе услед анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, године 1908., био је, такође, Министар Грађевина, у кабинету поч. С. Новаковића, све до 18. октобра 1909., када преузима Председништво Министарског Савета...

Први пут је постао г. Пашић Председник Министарског Савета, Министар Иностраних Дела и Заступник Министра Финансија, указом од 11. фебруара 1891., као народни посланик радикалне странке и председник Народне Скупштине. Ранији и даљи ток његове чисто политичке каријере, остављамо, да други кажу... Ми смо овде само укратко порећали његове послове и ресоре као техничког радника, односно Министра Грађевина. Опширнији преглед и оцена овако многоbroјних, разноврсних и замашних радова, у једном тако дугом и плодном периоду, захтева простора и времена и оставља се за повољније, позније прилике, на чemu ће имати читави нараштај да сарађују...

* * *

Сваком приликом и на свима положајима, г. Пашић је, поред осталога, поклањао нарочиту пажњу економско-саобраћајним и техничким питањима и струци из које је изишао. Неке смо напред само набројали, а неколико случајева из осталог његовог рада истаћи ћемо нарочито. Она су од особитог политичког и национално-економског значаја и карактеристична за мој његове проницљивости, брзог схваћања замашности поједињих питања и изналажења најцелисходнијег начина решења...

Бивша Аустро-Угарска Монахија, пошто је анексирала нашу Босну и Херцеговину и у њима се силом одржавала, понова је, крајем прошлог и почетком овога века, енергично покренула и оживела питање из седамдесетих година прошлога столећа, о изградњи једне директне железнице Беч—Добрлин—Цариград, преко Босне, ради даљег продирања на исток (Drang nach Osten), опкољавања и коначног потчињавања наше земље. Г. Пашић је учинио узбуну у нашој јавности и у низу чланака, у ондашњем радикалном листу „Законитост“ (године 1900/1901), изнео је важност и замашај тога питања. Требало је тај план Аустро-Угарске осујетити или бар паралисати. Прво, било је могуће само енергичном дипломатском акцијом великих сила и дејством на јавно миље код нас и у Европи; а друго, изградњом једне железнице међународнога значаја, која би бар смањила дејство ове железничке пруге, како ју замишља Аустро-Угарска. Као последица акције, коју је покренуо г. Пашић, јавља се заинтересованост Русије, притисак на Турску, утицај на Аустро-Угарску и рађа се мисао о грађењу тако зване јадранске пруге, боље речено трансалбанске: Прахово на доњем Дунаву (српско-румунска граница) Ниш—Мердаре—Св. Јован од Медуе, на Јадранском Мору. Не треба заборавити, само, да је цела ова акција за одбрану од насталаја Аустро-Угарске била још раније припремљена. Требало ју је само оживети. Г. Пашић је још раније познавао ово питање и његов значај, и, као неком видовитошћу предвиђао могућност оваквог развоја. И, оно што је карактеристично за моћ предвиђања г. Пашића, он је, још и пре ове потоње акције Аустро-Угарске, као изасланик наше владе, ћенерала С. Грујића, да код Руског Цара моли за помоћ, у опште, а нарочито за наоружање, покренуо и ово питање. Предложио је и руском Министру Војном и Руском Цару, да се сагради ова јадранска железница, као препрека Аустро-Угарској. Предлог је био одмах прихваћен и Цар је наредио, те се дао један милијон динара за њено трасирање... Замисао о остварењу ове наше јадранске железнице, није напуштана. Када нам је, после Балканских Ратова за ослобођење, 1912/13. год., онемогућен вековни сан, одузета наступна потреба и отргнути, плодови поднетих жртава у рату против Турске, те да изађемо на наш плави Јадран, опет опречавањем Аустро-Угарске, мисао о остварењу ове железнице понова је покренута. Пред сам почетак Великог Рата, већ је био по-

стигнут и споразум између Русије, Француске, Италије и Србије, заузимљивошћу и дипломатском акцијом г. Пашића, о њеном грађењу и начелно утврђен правац: продужење од Ниша—Мердаре—Метохија—долином реке Црног Дрима—Јадранско Море. Србија је требале да узме учешћа са 50% капитала... Да узгред напоменемо, да је приликом поменуте мисије Руски Цар обећао г. Пашићу помоћ од 75.000 пушака са опремом и муницијом, и, веле, додао, да ће доцније, када се и сама Русија боље наоружа, дати још толико, и више... Аустро-Угарска је, потом, и пропала, а са њоме и њене црне замисли, али је зато један део наше прве јадранске пруге Прахово—Зајечар—Књажевац—Ниш—Прокупље већ остварен, и њено потпуно довршење до Јадрана, преко Јужне Србије, само је питање времена. Веза наших и румунских железница на Доњем Дунаву данас је добила још и већега значаја стварањем, с једне стране, најкраће везе Русије и Румуније преко наше земље са Јадранским Морем и Италијом, а с друге стране, везе свих тих земаља преко наше Отаџбине — Београда, Загреба, Љубљане — са западном Европом, тако званом железницом „Паралелна четврдесет шестом стелену северног упоредника“ (quarantcinquième parallèle). Замисли г. Пашића и његових сарадника, још из онога доба, дакле, остварују се и добијају све већу важност...

Било је то 1913/1914. године. Тицало се откупна железница на нашој територији, у Јужној Србији, од Друштва Оријенталних Железница. Аустро-Угарска се томе одсудно противила и тражила је да железнице остану и даље у рукама „Друштва Оријенталних Железница“. Напослетку, Аустро-Угарска је пристала на наш откуп, али је тражила интернационализацију тих железница и продужење важности ранијих железничких конвенција, закључених између нас и ње. Међутим, те конвенције биле су за нас опасност и наш пораз. Прва је била закључена 9. априла 1880. између нас и Аустро-Угарске. Аустро-Угарска је похитала и успела, да нам, још пре грађења железница, наметне поред услова и обавеза о грађењу саме железнице, још и такве тарифске услове привредно-економске природе, да је наша саобраћајно привредна и економска политика била онемогућена. Другом, тако званом „конвенцијом у четврто“ (Convention à quatre); закљученом 9. маја 1883. између Аустро-Угарске, Србије, Бугарске и Турске, понова смо били тешко по-

гођени. Аустро-Угарска је хтела, и после Балканскога Рата 1912. год., да нас економски потчини, и тадањи аустро-угарски посланик барон Гизел и директор Оријенталних Железница, Милер, били су тешки, насртљиви и жилави преговарачи. Надлежни наши били су у недоумици и колебали се. Г. Пашић, као тадањи Министар Председник и Министар Иностраних Дела, одупрео се и даље задржао одлучан став. Знао је, шта значи туђа, приватна железница у својој земљи, па још интернационализирана, и схватио значај и опасност од конвенција, закључених осамдесетих година без довољно стручног и свеснога сазнања о суштини и замашности њиховој. Напослетку, барон Гизел и директор Милер, т. ј. Аустро-Угарска, попустили су, и, дошло се до споразума и пријемљивих услова. Велики европски рат, потом, ускоро је дошао и пресекао и то питање и без учешћа Аустро-Угарске...

*

Улогу саобраћаја у опште, као што смо напред рекли, г. Пашић је увек и нарочито ценио. За настали живљи период трасирања и грађења железница у Србији, после изменењених и уравнотежених прилика, године 1903., има у многоме да се захвали г. Пашићу и његовим Владама. Значај саобраћаја после великог рата за ослобођење и уједињење, још је више порастао. Као што је познато, један знатан део железница „Друштва Јужних Железница“, из Беча, које су се простиrale у Италији, Аустрији и Мађарској, налазио је се и на нашој територији, на најосетљивијем, северо-западном делу наше Отаџбине. Појавило се питање, настојавањем извесних великих сила, у вези са одредбама уговора о миру, да ли да и тај наш део Јужних Железница остане и даље у страним, приватним рукама и буде интернационализиран, или, да га предузмемо у своје руке и под своју управу? Мишљења су била подељена... И ту је г. Пашић имао јасне, одређене, једино правилне и одлучујуће погледе. Преговори су текли са тешком муком. Споразум је постигнут после великих напора и, наш део Јужних Железница, прешао је под нашу, државну управу. Од тог доба оне раде за наше рођено добро, престале су бити извор многих нелагодности, услед мешања стране управе и туђинских елемената; нестало је туђинске контроле, потреса и штрајкова, који су нам, као и временске непогоде, често долазили са запада и замрачавали наш хоризонт...

Оваквих случајева има безброј. Други би их, такође, могли много навести...

* *

Било би претенциозно да говоримо о држању и односима г. Пашића према личностима и његовим сарадницима, у опште. Међутим, можемо рећи из свога личног искуства, без бојазни да будемо оповргнути, да је г. Пашић и на највишим положајима, у личним односима са својим референтима и млађима, био увек врло приступачан, предусретљив, разложен, стрпљив и благ. Он је увек имао времена да прими, саслуша и дà кратка, одређена и јасна гледишта. Умео је да очува ауторитет установе, којој службеник служи и његов лични углед. Један типичан пример за потврду овога, из нашег личног доживљаја, пада нам, овом приликом, на ум. Десило се то марта 1909. год. Г. Пашић је у својству Министра Грађевина, у пратњи тадањег управника за грађење железница, поч. В. Бадера и многобројних инспектора и инжењера, обилазио грађење железница кроз Овчарско-Кабларску клисуру, између Чачка и Пожеге. Потписати је био тада шеф секције за грађење тог дела пруге. Као и свуда редом, и на станици „Приједор“, недалеко од Чачка, изашла су читава изасланства радикалне странке и народ из околних места, да поздраве и виде г. Пашића као вођу, односно као Министра Грађевина. Један угледан, отресит домаћин са села поздравља г. Пашића и, напослетку, моли га као Министра Грађевина, да донесе одлуку и решење о извесним изменама железнице и о неким накнадама. Г. Пашић је све пажљиво саслушао, и поред осталога, по нашем сећању, рекао, да је он дошао само да види, шта се и како се ради; да он има на прузи своје службене, инжењерске, па нека они њима кажу шта жеље, а они ће то њему, Пашићу, доставити, па ће он то видети и решити како треба. Он, вељи, није овде Министар, него у Министарству, и тамо се, знате, то решава... Сећамо се, да су сви присуствни државни службеници били просто одушевљени тим одговором г. Пашића. Њему је било много лакше да послужи својој личној судјети, покаже се свемоћан, јер, зашто је иначе Министар, и „учини“ нешто за своју странку. Али, он је претпоставио да очува ауторитет својих државних органа и упути на једино исправно гледиште: где је и када Министар као личност, а где као представник и носилац државне власти. Много се говорило о овоме случају. Он и данас живи у успомени многих и преноси се на инжењерска поколења као један светао и леп пример...

* * *

Да се има јасна слика и стекне правilan суд о нечemu или о некоме, потребно је посматрати ствари и личности и из даљине; чути и сазнати шта о њима мисли и страни свет, који је далеко од унутрашњих зајевица и ситничарења и види само основне, главне линије. Г. Пашић, несумњиво је, ужива у иностранству велики углед и поштовање. Он за нас у иностранству представља један огроман национални, државни кредит. О томе се могао свако уверити, ко је имао прилике да дође у додир са странцима, и, да говори, ма и узгред, о међународним и нашим проблемима, и личностима. Колико смо, опет, имали прилике да у сличним разговорима са странцима, осетимо како нам и завиде и чујемо, како треба да смо срећни, да смо у овом послератном периоду од несрећености и криза, имали на челу извршне државне власти једног тако искусног и опробаног државника и аUTORитет, као што је г. Пашић. Нама су у живој успомени сећања на речи уваженога г. Џозефа Кука, члана Британске Делегације на Конференцији Мира у Паризу, бившег председника и Министра финансија Аустралијске Владе и сталнога првога делегата Аустралије на Скупштини Друштва Народа. Г. Кук који је за време Конференција Мира био у комисији за испитивање и утврђивање државних граница у Средњој Европи, па и наших, северозападних, увек врло радо говори о г. Пашићу, и вели, да

је врло много сарађивао са њим, да га добро познаје и веома цени, и налази, да је он један од најзначајнијих и највећих живих државника у Европи... За потврду овога могао би се прикупити читав материјал, са свих страна света...

* * *

Колики је углед г. Пашића, наводимо само један карактеристичан пример: О његову личност супрвјиво се отимају струке, техничка и политичко-дипломатска. По нашем мишљењу, узалуд. У ствари, нема ниједног техничког питања, које нема и своју унутрашњу, политичку и дипломатску страну; нити и једнога политичког дела, које нема свој реални објекат, техничку основу, структуру и ред у извођењу. Г. Никола Пашић је и једно и друго: он је велики само и баш зато што је, уједно, одличан и као техничар и као политичар. То га је створило и славним, ненадмашним и неумрлим државником. Тек познија поколења ће то моћи оценити, умети увидети и одати дужни пијетет... Још сада пак, једно се може несумњиво рећи: Да је он један од највећих неимара на стварању, изграђивању и консолидовању, раније Краљевине Србије, и сада, наше велике Отаџбине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Инжењерска струка, из које је по-никао, у сваком случају, може се њиме само дичити и поносити, за сва времена...

Инжињер Ранислав М. Аврамовић
бив. Помоћник Министра Саобраћаја

,БРАТ ЈЕ МИО КОЈЕ ВЈЕРЕ БИО!“

Било је то у Бањалуци, на агитационом путу, пред изборима за Уставотворну Скупштину.

Триумфални поход вође Народне Радикалне Странке, г. Николе Пашића, у Босанском Крајину био је догађај незапамћен у тој области и по одушевљењу и по броју суделовача. На целоме путу — од Суње до Бањалуке — није било жељничке станице или постаје, а да није била препуна народа који се на тим местима — без обзира на доба ноћи и ране зоре — сабирао из околних села да г. Пашићу укаже своју љубав, своје поштовање и своју захвалност; на целом путу од Бањалуке до Ђосанске Градишке и до Окучана није било раскрића, села или засеока где огромне масе народа нису жудно очекивале долазак и појаву онога човека о којем су дотле

— под притиском аустријске управе — само сањајале као о одговорном избранiku који ће — попут старозаветних фигура — извести и овај народ из доба ропства и плача у доба слободног развијања и земаљског благостања. Наши Босански Крајишици несумњиво су одређени за сваки културни напредак према свему што им је природа богато дала, а што су им злог помена насиљничке аустро-угарске власти најнемилосрдније ускраћивале и давале у експлоатацију разним белосветским компанијама, акционарским друштвима и належно компромитованим појединцима, који су, у односу према томе народу, у најдрастичнијим бојама понављали и утврђивали „наравоученије“ из басне о вуку и јагњету.

Величанствени збор у Бањалуци, пред жељез-

ничком станицом, на тргу, у парку и квичним улицама, показао је свима и свакоме колико су народне масе из Врбаске Области биле свесне овога догађаја и колико прожете љубављу и захвалношћу према личности народног првака и неуморног борца за народна права и остваривање наших историјских идеала.

Нарочито задовољство гостију из Србије изазвала је појава и многобројно суделовање нашег муслиманског света на овоме збору. Карактеристични и оригинални ликови наших муслимана, њихово контемплативно посматрање и удубљивање у појаву г. Пашића, који се увек и вазда издваја од свих осталих појава око себе, јасно су говорили о интимном уверењу наших муслимана, да је пред њима човек о којем се — то сада и сами виде — са разлогом говорило све оно што су они о њему слушали не само од православних Срба, него исто тако и од својих, муслиманских првака и вођа.

Новинарски извештаји из тога доба пуни су описа овог првог послератног састанка г. Пашића са народом из Босанске Крајине, али ни у једном од њих није било вести са седнице, која је, сутрадан после збора (8. новембра 1920. г.), била одржана у једној просторији ресторана бањалучке железничке станице. То је била седница нарочито изабраних делегата Народне Радикалне Странке из целог бањалучког округа за израду кандидационе листе Н. Р. С. за Уставотворну Скупштину.

Г. Пашић, уверен да ће кандидација бити извршена у миру и реду како то може најбоље бити, остао је био у хотелу „Балкан“ где је примао народ из бањалучког округа.

Међутим, и поред најлепше наде, кандидација није ишла глатко као што се то могло са правом очекивати. Међу делегатима Н. Р. С. из бањалучког округа биле су две струје: једна, већа, да се у кандидациону листу унесе и један представник муслиманског дела Н. Р. С. у Крајини, и друга, мања, да се у листу нипошто не уноси муслимански кандидат.

Борба за кандидацију била је жива и темпераментна, делом чак и жустра. У кандидационом одбору било је и муслимана, који су — јамачно не очекујући овакве појаве — били изненађени, а због тога одмах закопчани и уздржљиви. У препирку се нису мешали, а најмање жустро, него су очекивали свршетак рада са извесном, рекло би се, фаталистичном мирноћом.

Када је изгледало да ће се кандидациони одбор пре разићи него ли што ће доћи до решења гласањем, па био резултат овакав или онакав,

дискретно је умољено часништво кандидационог одбора, да предложи скупљеним пуномоћницима, да се замоли г. Пашић да дође на овај састанак и да каже своје мишљење о непријатном спору.

Предлог је, као што се морало очекивати, једногласно примљен, па су нарочито одређени изасланици отишли и замолили г. Пашића да дође.

У времену очекивања био је наступио мир, потпун мир међу члановима кандидационог одбора. Нико више не рече ни једне гласне речи, јер је сваки осећао да је свака даља реч излишна пред доласком највишег арбитра у Н. Р. С. Место гласнога говора наступила су mestimична сашаптавања о ономе што је било и што може бити...

А када се појави г. Пашић громко и једногласно „Живео!“ било је поздрав и израз безизузетних симпатија.

На питање седога вође: „Зашто сте ме звали?“ — поднесен је извештај о дотадашњем раду и подељеном мишљењу о кандидацији муслимана и уношењу у кандидациону листу Н. Р. С.

Један од противника кандидовања муслимана упитао је вођу Н. Р. С.:

— Да ли се може и да ли се сме пристати на то, да се уношењем муслимана у кандидатску листу Српске Радикалне Странке — и ако на њих стварно не можемо рачунати — може бити, највише до две хиљаде муслиманских гласова у целом бањалучком округу, а да се несумњиво изгуби најмање шест хиљада чистих српских гласова? Какав би то рачун био и ко би на то смео пристати?...

На то је г. Пашић, својим мирним и у пуној мери родитељским гласом, изјавио свима присутним:

— Наша Народна Радикална Странка већ преко четрдесет година говори и пише „Брат је мио које вјере био!“ Па зар ми то говорили и тога се држали докле нас је Аустрија силом растављала, а да се тога не држимо данас када смо се ослободили и ујединили са свом својом браћом? Не шест хиљада, него нека на овим важним изборима за Уставотворну Скупштину изгубимо и све своје партијске гласове у Босанској Крајини, биће мање штете него ли да браћа мусимани не добију свога представника на листи Народне Радикалне Странке. Не заборавите, ако бисмо доиста све своје гласове изгубили на овим изборима, дошли би други избори на којима би се сви ти наши изгубљени гласови поново вратили Народној Радикалној Странци, на којима бисмо добили више него две хиљаде муслиманских гласова, на којима бисмо се нашли заједно загрљени, у редовима Народне Радикалне Странке, и

православни и мусимани и католици! Ако мене питате, немојте друкчије радити него споразумно и сложно унесите и нашег брата мусимана у нашу кандидатску листу!...

Без роптања и без поговора, једногласно и једнодушно примљен је овај савет вође Народне Радикалне Странке, те је кандидациона листа била одмах готова.

* * *

Што је, ипак, највећи део мусимана сматрао да је боље бити организован верски него ли по начелима модерних демократских странака, најмање је за то крива Народна Радикална Странка, односно њен уважени вођа. — Узалуд представници Југословенске Мусиманске Организације данас, по својим зборовима, говоре да њихова странка није верска него да је „национално-југословенска“, — то је само знак да се и код мусимана, макар и на овај начин, почиње издва-

јати верско од политичког, догматично од начелног.

Главно је да Н. Р. С. наставља и даље извршивање онога дела свога програма који је означен речима: „Брат је мио које вјере био“! Доказ је томе ширење начела Н. Р. С у сва три дела наших народних племена, у све три вере наших држављана, докле, н. пр. та „национална југословенска“ Мусиманска Организација нема и не може имати ни једног члана изван мусиманског верског обележја.

Реч г. Пашића у Бањалуци, намењена пуном братском љубављу браћи мусиманима, истакла је још једном сву ширину значаја велике појаве вође Народне Радикалне Странке, а тиме и успехе који јој предстоје и у томе правцу.

Несумњива је стара истина: волети значи разумети, а разумети значи опрости! Из речи г. Пашића у Бањалуци може се извести и нов додатак овој старој истини: Опростити значи победити!

R. J. Одавић

НИКОЛА ПАШИЋ И СРПСКА РАСА

Појам расе обухвата и добре особине и типичне мане народа. Психологија народа почела се проучавати тек после психологије појединача. Народ се сматра као многострука индивидуа, која има заједничка чувства, заједничку вољу, заједничко спознавање. Но кад појединач има јаку вољу, он има и јасно спознање о циљу за којим иде; док су народу, ма како богат био чувством и вољом, потребни вођи да спозна циљ. Народи се интересују за своје велике људе, а практични Јапанци чак су хтели знати не би ли се могло већ код детета одредити може ли из њега постати велики човек, па се обратише на чуvenог немачког хемичара Вилхелма Оствалда, који је, тиме потакнут, написао књигу *Grosse Männer*, где је покушао да открије заједничке црте великих људи у подручју науке. За велике политичке људе, за народне вође то није учиљено. Остаје тајном снага која покреће масе на велике догађаје и ианоси велике вође на видик. Али свакако морамо разликовати две врсте народних вођа. Народ, као многострука индивидуа, може се у својим страстима потаћи на искаљивање у насиљу, као на пр. француски народ у Јакобинској револуцији и руски народ у большевичкој анархији; а може се потаћи и у

моралним побудама до одушевљења било за своју унутрашњу слободу, било за политичко ослобођење. У првом га случају воде демагози на акцију без разумна циља, у другом случају истински вођи. Конкретну нам разлику између вођа и демагога показују Перикле и Алкибиад: Перикле је истински вођ јонскога племена, оличени дух Хеладе, док је Алкибиад демагог, у ком се испољавају мане свих крајева Хеладе, па и барбарскога света оног времена. Човек онда постаје вођом свог народа, кад је у свом темпераменту и карактеру надвладао зле стране расе из које је никao. То је заједничка особина великих вођа, ма како се иначе разликовали: Мојсије, Перикле, Лоренцо Медичи, Гледстон, Бизмарк и др.

Никола Пашић је творац и вођ радикалне странке, он је дипломат и државник Србије и вођ народа. Пита се: је ли он зато постао вођ народа што је шеф странке, дипломат и државник, или је истина обратно, да се радикална странка зато могла деценијима обнављати, да је Никола Пашић зато могао бити трајно дипломат и државник што је био вођ народа? Тврдим и доказујем ово последње.

„Прва велика звезда на хоризонту нашег осло-

ођења је Карађорђе. Он у себи оличава јунаштво историјскога Србина, али и претерану емоционалност српске расе. У Орашицу рече сам о себи: „Ја сам прек и љут, одмах пиштољем у трбух“. а необуздана снага приличи хероју рата, али не може водити народ у доба мира. Јарост Карађорђеву сваки Србин лако разуме, јер и сам агиње да се одазове првом изазивању. Ту ману српске расе Никола Пашић је у себи надвладао. никад га ни један новинар погрдама ни народни юосланик нападима није изазвао на испољавање њутине. И у службеним поступцима одгађаје једмазду према онима који су криви по закону, па је често ницала бојазан да ће у нашој земљи завладати некажњеност. То је долазило отуд што Никола Пашић верује да се зло и рђавштина руши сама собом у јавном животу. Јарост српске расе створила је лозинке „света освета“. „ко се не освети, тај се не посвети“. Ниједан Србин доселе није имао толику власт у рукама као Никола Пашић, па се ипак никад нико није с правом тужио да му је он нанео освету. Напротив. Никола Пашић противника свога често најрађује, као онај отац у св. писму блуднога сина, а доживљава и сличне приговоре као тај отац од исправног и неуважаваног сина.

Кнез Милош је зачетник нове српске дипломатије. Он је трпео на развојености личности, на сиљној ћудљивости. Једно је говорио, друго радио, а бог зна шта је мислио. Као дипломат може се упоредити са Ђурђем Смедеревцем; лично је храбар као Карађорђе, а подмукao као издајица, чега је у нас било доста. Оставио је до данас немиле трагове у друштвеном животу нашег народа. За Николу Пашића као дипломату, ако се упореде његови говори са потоњим догађајима, може се рећи као за Вука Мићуновића у Горском Вијенцу: он збори и твори. Он иде једном линијом једне идеје ослобођења и уједињења не само Срба него и Хрвата и Словенаца.

Јован Ристић без сумње је велик државник, он је први школовани дипломат српски. Но он је чувством осиромашio у гордости шумадијској. Није могао постати вођем народа, јер је био само државник Шумадије и њенога првенства у Српству, а на жалост и кућни пријатељ династије Обреновића, која му је приредила огорчење од ког је умро. Никола Пашић пак издига се над сваку приврженост коју ми Срби као Шумадинци, Црногорци, Босанци, Ере, Сремци, Личани итд. имамо према родноме крају. У свом личном саобраћају са Николом Пашићем додирао сам

партијска и национална питања, и он је показивао интереса за све крајеве Српства опеване у Бранкову Колу, једнако као за своје зајечарце. И не само за Србе него и за Хрвate и Словенце. Занимао се за наше дијалекте као какав филолог. А ни то није све: још се више он издигао над покрајинство своје расе интересом својим за слободу целога Славенства. Пре светског рата јудеогерманска и јудеомаџарска штампа приказивале су га као вазала панславизма. Година 1918. била је, у својој првој половини, страшна за цело Славенство. Русија одступила са фронта, покидала савезничке уговоре, потонула у брњевицкој анархији. Бугарска, заринувши нож српском народу у леђа, стајала је на солунском фронту, спречавајући Србији у изгнанству повратак у отаџбину. Све остале славенске земље што анектиране што окупирале. У тим страшним данима, кад су се Немци по други пут појавили пред Паризом, од бродолома славенског остало је само српска војска под командом тадашњег регента, садашњега краља нашег Александра, на солунском фронту, и Никола Пашић, као Мојсије и Одисеј, на острву Крфу. Њих двојица, својом вером у победу и ослобођење целога Славенства, спасавали су и спасли не само српску него и славенску част пред целим светом.

1915. необично ме дирнуло што г. Тома Масарик као емигрант није отишао у руско посланство или руски конзулат да узме дипломатску пропусницу, него је са знањем Николе Пашића узео славенски паспорт у тадашњем српском конзулату у Женеви. Данас је Тома Масарик председник чехословачке републике. А немојмо заборавити да је у најтежа времена светског рата Никола Пашић био панславенски министар спољних послова.

Као вођ радикалне странке, Никола Пашић никад није имао многобройну штампу за пропаганду страначкога програма, и није му ни требало, јер је водио странку средином између разуздане демагогије и реакционарства. На селима су се присташе његове рекрутовале из чувара предања српске прошлости пре и после Косова и поборника заветне мисли, опојених струном и песмом гусларевом. А интелигенција која иде за Николом Пашићем чини то, јер је и против реакционарства и против демагогије, дакле из увељења о националним дужностима. Свака странка има свој партијски дух, а историја радикалне странке је историја партијске сношљивости према другим странкама, па како је њен вођ у исти мањ и вођ народа, вазда је лако правила

коалиције са другим странкама, јер су и оне делови једног истог народа; то доказује и најновија коалиција са странком Радићевом.

Србин у разговору радо намеће своје мишљење и одговара другом пре но што га је право и саслушао, мислећи да и онако већ зна шта је овај хтео рећи. Никола Пашић, у свом високом положају као вођа странке и председник владе, у разговору, желећи да се обавештава, не суспреже само израз свог мишљења, него неће ничим ни да сугерира онеме с ким говори како би њему било угодно да му се казује. Он хоће само да чује истину. И док се наша интелигенција против у одавању туђих и службених тајна, Николе Пашића дискреција је пословична, као побратимска верност у нашој народној песми. Код нас се по надлештвима осећа надутост представника власти, а у нашем друштвеном животу влада неучтивост, јер после пропадања патриархалног ауторитета многи су почели сматрати да себе понижавају, ако су лично учтиви. Колико сам имао прилике гледати Николу Пашића у примању депутација, у сусретању појединача, дивио сам се с каквом патриархалном учтивошћу и љубазним осмехом он сваког дочекује, више налик на првог домаћина земље него на врховног бирократа државе.

Једном се, већ при kraју примања, пријавих код шефа кабинета. Г. Никола Пашић ме прими

и рече ми да седнем, а сам остале стојећке. Приповедао сам му, али ме обузимало мучно чувство да седим, док стари председник владе стоји. Устадох. Г. Пашић рече ми да наставим, и опет ме понуди да седнем, а ја му рекох: „Спростите, г. Председничче, ја не могу да седим док Ви стојите“. Но г. Пашић рече ми смешећи се: „Па ја се стојањем одмарам од седења“. Најзад изиђох кроз собу шефа кабинета у предсобље. Било је већ један и четврт, и г. Пашић у исти мах кроз собу министарског савета изиде у предсобље, да пође кући. Ту се сусрете са неким сељаком. „А, ти хоћеш да говориш са мном“, рече Пашић, и врати се с њиме у кабинет. Ту епизоду са сељаком причао сам у својим агитационим говорима по Кордуку, а сељаци су се вајкали: „Е, боме наша општинска и среска господа, кад једаред пођу на ручак, ни за чију се вољу не би вратила у канцеларију!“

Срби су даровити, али им обично недостаје истрајности у раду и чувства мере. А то двоје Никола Пашић у себи је извојштио. Тиме није само постигао велике историјске резултате, него је — а то вреди нагласити приликом осамдесетогодишњице — дао и пример макробиотике!

Завршујем: Никола Пашић постао је вођа народа свога, јер је у себи надвладао његове мане.

Д-р Милован Граба

НИКОЛА ПАШИЋ ЗА ВРЕМЕ ЗАЈЕЧАРСКЕ БУНЕ 1883. ГОДИНЕ

— ПО ДОКУМЕНТИМА ДРЖАВНЕ АРХИВЕ У БЕЧУ —

На изборима за Скупштину од 19. септембра 1883.* добише радикали огромну већину, 86 посланика. За њих је гласало 54.000 бирача. Кабинет Пироћанчев даде оставку те Краљ Милан повери састав нове владе Николи Христићу. Ново министарство је преузело управу земље 4. октобра, а тог истог дана се састала Скупштина, на којој су прочитана три краљева указа; једним је Краљ именовао за председнике Скупштине Несторовића и Дреновца, другим је Скупштина проглашен, отвореном, а трећим је закључено ово изванредно заседање Скупштине.

* Сви датуми у овом чланку су по новом стилу.

Новим председницима Скупштине као и осталим посланицима, који дођоше у двор, изјавио је Краљ отворено да са радикалном већином неће да ради, јер је сматра неспособном за управу над земљом. Посланици су се мирно и ћутке разишли кућама, а Главни Одбор радикалне странке је издао налог народу да мирно чека. Организација радикала била је у то време ванредно чврста и функционисала је невиђеном брзином. Сваки налог Главног Одбора пренесен је, без употребе поште и телеграфа, у року од три дана кроз целу Србију.

Краљ Милан је прихватио борбу против очигледне већине народа. Прилике под којима се Краљ упустио у ову борбу, биле су за њега врло

тешке. Он је у ово време био већ изгубио сваку популарност у народу, управу земље су водиле политички незначајне личности, а финансијско стање у земљи било је очајно. Крај свега тога Краљ је 4. октобра изјавио витезу Шислу, да са радикалима неће ни под којим условима да пактира. Они су русофили и, кад би им дао уступке у унутрашњој, морао би то да учини и у спољашњој политици, а он неће да буде неверан Аустро-Угарској. Приликом аудијенције скупштинских председника, Краљ им је пребацио деструктивне тенденције и антидинастичност њихове странке и претио им да ће од понашања радикала зависити које ће се мере против њих употребити.

II

У октобру је влада издала наредбу да се од народа има искупити оружје. У зајечарском округу, у селу Больевцу, предавали су сељаци 1. новембра 1883. жандармерији своје пушке. Кад је оружје већ било предано, изазваше власти својом нетактичношћу узбуну те око 600 сељака, скупљених ради предаје оружја, свладаше жандармерију и отеше од ње своје већ предано оружје. Идућега дана већ се знало у Београду да се пет општина побунило те је у зајечарском округу проглашено опсадно стање и упућена су у тај крај два батаљона пешака, један ескадрон коњице и једна батерија са задатком да од народа силом одузму оружје.

Службене новине од 3. новембра објавиле су три указа: прокламовано је опсадно стање, именован је генерал Теша Николић за изванредног комесара и команданта операционе војске и установљен је Преки Суд.

Побуњеници, сад већ 800 добро наоружаних људи, поседоше неколико важних позиција, иставише на све стране предстраже, покварише телеграфске апарате и отворише 3. новембра борбу против војске. Потпуковник Срећковић, који је оперисао од Параћина према Зајечару и налазио се код Честобродице, телеграфисао је 3. новембра увече, да су побуњеници под војством попа Маринка Јевковића напали његово лево крило и да је он одвише слаб за даљу офанзиву. На то је издан налог да се обустави напредовање, док се не обави концентрисање трупа.

Побуна је захватила у први мах црноречки срез и централни јој је био у Больевцу, у горском крају, на подножју Ртња, затим у местима Криви Вир, Луково, Мирово и Планиница. Према утврђеном плану, 6. новембра је довршено концентрисање војске те су идућег дана требале да се започну

операције против Честобродице. Међутим се 6. новембра побунила Бања под војством радикалног посланика Љубе Дидића. Побуњеници ставише у затвор начелника, чиновнике и жандармерију и поседоше телеграфско здање. Пошто је тиме угрожено било десно крило генерала Николића, он управи војну акцију најпре против Бање. Његова војска се кренула из Параћина 7. новембра. Предње чете под заповедништвом потпуковника Срећковића износиле су два батаљона, пола ескадрона и осам пољских топова. Центрум се састојао од четири батаљона, пола ескадрона и осам топова. Као резерва остала су у Параћину четири пољске батерије. Под војством попа Маринка стајало је 2000 побуњеника у чврстом и доминантном положају Калафату, на друму према Зајечару. Војска је оперисала поглавито топовима те је разбила устанике, који напустише Калафат, оставивши у њему неколицину мртвих и рањених.

Зајечар није хтео да пристане уз побуну те се 2000 побуњеника под војством Жике Миленковића и трговца Петра Антића кренуше против Зајечара. Артиљеријски потпуковник Јурковић се налазио на брежуљку Краљевцу и пред надмоћним побуњеницима био је принуђен, да баци муницију у ваздух и да напусти топове те да се са својим војницима повуче у Зајечар. Одавде је он уз помоћ грађана сузбио устанике, освојио поново своју батерију и заробио 110 побуњеника. На обе стране било је по неколико мртвих и рањених. За време ове борбе командант тимочке дивизије пуковник Александар Николић побеже заједно са начелником из Зајечара, тобоже да спасе новац и архиву, те је касније био стављен пред војни суд.

Против Бање је марширао пуковник Хаџић са два батаљона нишке војске. Он нападне 7. новембра код Мотова Дидићеву чету, која после неколико мртвих понуди условну предају, али Хаџић затражи предају без услова. На то се побуњеници повукоше у Бању, да онде наставе отпор. Главна колона генерала Николића доправља је 8. новембра до побуњених места Криви вир и Луково и ставила је устаницима до знања да ће, ако се не предаду до 9. новембра изјутра, оба ова села бити спаљена. На то се устаници предадоше. Истога дана, 9. новембра, сјединише се чете пуковника Хаџића са четама потпуковника Срећковића те заједнички поседоше Больевац.

Посред највећег расула побуњеника, кад су једни бегали у Бугарску, други у гору, а трећи се на милост и немилост предавали војсци, изби побуна и у Књажевцу. Под војством тамошњег

начелника и тамошњег посланика Станојевића образован је у Књажевцу 9. новембра револуционарни одбор који је претерао власти и позвао народ под оружје. Из Ниша се одмах кренула једна колона према Књажевцу. Књажевчани су већ 10. новембра понудили зајечарском команданту Јурковићу предају, алиј тога дана, пре него што је од Јурковића приспео одговор, преда капетан Ковачевић побуњеницима у Књажевцу једну батерију и барутану тё их тиме осоколи на даљу борбу. Услед тога је 11. новембра наређен концентрични нападај на Књажевац са три стране, од Больевца, Зајечара и Ниша. У акцији је било осам батаљона, дванаест брдских топова и два ескадрона.

Међу устаницима у Бањи изби 10. новембра неслога и свађа, те они идућега дана побацаше оружје и разбегоше се. Мајору Атанацковићу је 12. новембра наређено да из Лукова пође са једним батаљоном и два топа у Бању и да запоседнеово од устаника напуштеноместо. Снег, који је почeo 12. новембра да веје, отежавао је операције.

Једна чета побуњеника је заузела положај код Вратарнице. Генерал Николић пошље против ове чете 12. новембра пола батаљона војника са четири топа. У сукобу претрпеше побуњеници велике губитке и разбегоше се. Нишке чете, које су марширале на Књажевац, логоровале су 12. новембра у Громади и после подне тог дана освојише слабо брањени Дервенц, те су идућега дана, 13. новембра, без отпора ушли у Књажевац, сјединивши се пред Књажевцем са колоном која је долазила од Зајечара. У Књажевцу су одмах ухапшене три коловође, док су остали побегли у планине или су пребегли у Бугарску.

У вече 12. новембра упало је 200 побуњеника у Алексинац те се устанак поче да шири у правцу Ражња. Одмах су послана на Алексинац два батаљона и једна батерија под командом пуковника Лазе Јовановића из Ниша. Ове чете заузеше у ноћи 13. новембра Алексинац. Једно одељење устаника од 500 људи пође 13. новембра на Ниш, али на путу буде нападнуто и поражено од два батаљона војника са мајором Илијом Живковићем на челу. Овим сукобом угашен је и последњи оружани отпор побуњеника.

III

У зајечарској буни су устаници у сваком месту, из кога су претерали дотадање власти, образовали извршни одбор од 20 лица и на челу одбора су поставили радикалног посланика. Тако је учињено у Књажевцу, Бањи, Больевцу и Алексинцу. У Алексинац су побуњеници ушли под барјаком,

на коме је био извезен натпис: за слободу, за народна права, за Велику Скупштину. Ову девизу ставио је Алексиначки извршни одбор као свој захтев у телеграму, управљеном Краљу Милану. У целом устанку није ни једна државна благајна оробљена него су побуњеници све благајне, које су им пале у руке, службеним печатом запечатили и нетакнуте их сачували.

За време трајања устанка Краљ Милан је био расположен и весео, нарочито када је видео да војска не прелази на страну побуњеника, од чега се у први мах прибојавао. Забринут и потиштен био је Краљ само 12. новембра, кад је приспела вест да се устанак шири према Ражњу. Краљ се побојао, да ће се побунити сељаци око Крагујевца; а с њима би се тешко изашло на крај. Иначе, ова је буна Краљу добро дошла, јер га је избавила из мучне ситуације, у којој се налазио после одлагања Скупштине. Да су радикали вође устанка, то је било доказано, али је Милан од првог дана био одлучио да кривицу са неколицине радикала пренесе на целу странку. Аустријски посланик гроф Кевенхилер саветовао му је да не претерује у строгости према кривцима, али је Краљ ове савете примао са негодовањем те је Кевенхилер добио утисак, да ће Краљ сељаке помиловати, али све коловође да ће дати стрељати.

Преки суд је судио у Зајечару. До 16. новембра налазило се око 300 учесника у затвору, а до 22. новембра овај је број порастао до 500.

Аустријски посланик је 22. новембра јавио у Беч министру грофу Калиоки-у, да су до тог дана десеторица коловођа осуђени на смрт, од којих су осморица стрељани и то: поп Миља Петровић, парох у Больевцу, поп Маринко Ивковић, парох у Валакоњу, иначе радикални посланик, Живко Николајевић, столар у Больевцу, Миленко Прволовић, учитељ у Кривом виру, Владимир Зебић, учитељ у Подгорцу, Љуба Дићић, трговац и радикални посланик у Бањи, Риста Џијентејић, радикални посланик у Сврљигу и Петар Милошевић, шеф устаничког одељења у Сврљигу. Два младића, оба учитеља у Больевцу, Тихомир Маринковић и Неша Мандић, осуђени су били 19. новембра на смрт, али су идућег дана дали изјаве, које су од њих захтеване и у којима је Никола Пашић означен као духовни зачетник побуњеника. Радикале је теретио својом и изјавом и трећи младић, Добропавловић, јединац син стрељаног попа Милије, који је услед тога пуштен испод суђења.

До 2. децембра 1883. пала је 41 смртна пресуда, од којих је 18 осуђеника стрељано, а 23 је Краљ

помиловао. И помиловани, као и сви остали уапшени учесници у побуни, пуштени су кућама.

IV

Званични орган радикалне странке „Самоуправа“ саветовала је још у августу 1883. народу да оружје не предаје властима, јер ће иначе без одбране бити изручен Аустрији. На прве вести о отпору народа у зајечарском округу донела је „Самоуправа“ чланак, да народ има право што се опире и да не би требало од њега одузимати оружје.

Министарски Савет под председништвом Краља Милана сматрао је већ 6. новембра као утврђено да је зајечарска буна дело радикалне странке и донео је одлуку, да се поапсе сви чланови радикалног Главног Одбора у Београду. Одмах тога дана уапсише деветорицу чланова, на челу са Пером Тодоровићем и Рашом Милошевићем, али вођу радикалне странке, Николу Пашића, не могоше да ухвате.

Није му друго остајало него да за времена побегне. Други су се могли надати помиловању, али се он није могао надати. По извештају грофа Кевенхилера од 9. новембра, Пашић је побегао у Земун. По извештају једног детектива од 14. новембра, Пашић је побегао најпре у Панчево 8. новембра је са још петорицом Србијанаца приспео у Нови Сад, где је боравио под презименом Банић. У вече 11. новембра украо се са својим друговима и са туђим пасошем на путнички пароброд те је преко Земуна допутовао у Видин, у тај стари азил српских политичких емиграната. По телеграфском извештају аустријског видинског конзула Загорског, Пашић је приспео 12. новембра у Видин, где је нашао уточишта код герента руског конзулатата Павлова. Становао је код свог зета (сестриног супруга) Ристе Јованова, видинског окружног начелника. После дводневног боравка у Видину Пашић пође са Јовановим на српску границу, где су се у Кули састали са познатим русофилом Константинеском, тамошњим подначелником. Одмах после тога отпуштен је Јованов из бугарске државне службе и место њега именован је Рајинов, начелник из Силистрије. Сви су знаци да је Јованов стога лишен звања, што се као службено лице и сувише антажовао за свог шурaka Пашића.

Одмах, чим је приспео у Видин, управи Пашић молбу бугарској влади да му дозволи сталан боравак у Видину. У молби је обећао да својим држањем неће дати повода никаквим тужбама. Бугарска влада одлуком од 17. новембра дозволи

Пашићу да може становати у Видину до даље наредбе.

Осим Пашића било је још српских емиграната у Бугарској. Дуж целе бугарске границе стизали су у масама бегунци из Србије, учесници у побуни и истакнути чланови радикалне странке. Видин је био центрум емиграната, јер је Пашићева личност привлачила и остale; радикални емигранти су волели да буду у близини свога вође. Међу видинским емигрантима налазила се неколицина, које је преки суд in contumaciam осудио на смрт. Бугарска влада издала је налог да се сви бегунци ставе под полициски надзор, да им се забрани помагање устанка и агитовање у Србији и да се одмах затворе они који се овом налогу не би покорили. У исто време налазило се српских бегунаца и у Аустро-Угарској, нарочито у Панчеву, Вршуци, Новом Саду, Великом Бечкереку и Вуковару.

Према исказу од преког суда осуђених и од Краља помилованих боравачких учитеља Маринковића и Мандића, Пашић је још 9. септембра 1883. после зајечарског вашара, боравио у Борђевцу и у тамошњој гостионици се потајно договорио са поп-Маринком да се подигне буна, ако Краљ не буде хтео дати радикалној странци састав владе. Овај договор Пашића и поп-Маринка одржан је додуше још пре избора за Скупштину, али је Пашић већ тада тврдио да ће радикали победити на изборима.

Овај наручени исказ боравачких учитеља, учињен 19. новембра, одлучио је судбину радикалног Главног Одбора. Већ 20. новембра отпремљени су београдски чланови Главног Одбора, у Зајечар пред преки суд, који је 9. децембра осудио Перу Тодоровића и Рашу Милошевића на смрт, Таушановића на осам а Михаиловића на пет година робије. Остале петорице су ослобођени. Путем Краљеве милости претворена је смртна казна Тодоровића и Милошевића у десетогодишњу робију.

У Видину се Пашић дружио са зајечарским попом Филиповим, затим са видинским русофилским учитељима. Аустријски видински конзуул Загорски је стално указивао у извештајима својој влади да је Пашићев боравак у Видину опасан за мир у Србији, јер је Видин близу српске границе и стоји у живањном трговачком и путничком промету са Зајечаром, Неготином, Бреговом и Радујевцем. Аустријска влада наложи своме дипломатском агенту у Софији барону Бигелебену, да затражи од бугарске владе одстрањење Пашића са границе. То је исто тражила и српска влада, али бугарска влада под утицајем руског дипломат-

ског представника Јонина одбијала је под разним изговорима овај захтев.

Пашић је дознао што му се спрема те поје лично у Софију камо је приспео 29. новембра и преко Јонина утврди бугарске министре Балабанова и Цанкова, да га не крећу из Видина. У Видин се Пашић врати 2. децембра, а идућег дана изјави министар Цанков барону Бигелебену да Пашића не може одстранити из Видина све дотле, док он не злоупотреби свој боравак на

агитовање против српске управе. Ако он то учини, интерираће га у Шумлу, но док не скриви, не сме га дирати, јер би такав поступак изазвао револт и огорчење у целој Бугарској.

Ни поновљена акција аустријске владе од 13. децембра 1883., којој се и Јонин из колегијалности придружио, није донела успеха: бугарска влада је била непопустљива те је Пашић и даље остао у Видину.

Д-р Алекса Илић

НИКОЛА ПАШИЋ У ЕМИГРАЦИЈИ 1884. ГОДИНЕ

— ПО ДОКУМЕНТИМА ДРЖАВНЕ АРХИВЕ У БЕЧУ —

Приликом хапшења радикалног Главног Одбора у Београду побегао је лађом преко Земуна покрај Пашића и уредник „Ђосе“ Велимир Милојевић. У емиграцији налазио се Милојевић стално уз Пашића те су крајем новембра 1883. заједнички пошли у Софију, пошто је аустријска влада не-престано понављала захтев да се Пашић одстрани са границе. У Софији су Пашић и Милојевић посетили руског дипломатског агента Јонина, коме је Пашић саопштио своје револуционарне планове. Јонин одговори да Русија неће ништа да зна о револуцији, али после четири дана Јонин поручи преко Сукнарова Пашићу и Милојевићу да пођу у Рушчук и да онде посете митрополита Михаила и да се с њима договоре.

У Софији је објављено да се Пашић враћа у Видин те је тако телеграфисао у Београд српски агент Симић и у Беч аустријски агент барон Бигелебен. Међутим су Пашић и Милојевић отишли у Рушчук, где је Пашић предложио митрополиту Михаилу да заједнички пораде на насиљном уклањању Краља Милана са престола и да доведу за Краља или Кнеза Николу или његовог зета Петра Карађорђевића. Михаило је пристао да Милана одстране жива или мртва са престола, али није пристајао да се династија Обреновића лиши Круне, него је тражио да се за Краља прогласи Александар, син Миланов, и да се до његовог пунолетства изабере намесништво које ће управљати земљом. Пашић најзад попусти под условом да, ако се покаже намесништво неопортуним, онда ће доведу Петра, или

Николу за Краља. После тога се Пашић вратио у Софију, камо је приспео 5. јануара 1884.

Милојевић се није више враћао у Софију. Он је био одређен да се састане са Ристићем и да и њега придобије за овај план. Средином јануара дошао је ради тога у Земун, али место да потражи везу са Ристићем, он напише једно писмо ађутанту Краља Милана Франасовићу и позове га у Земун на састанак, јер има важних ствари да му саопшти. Франасовић пређе у Земун и нађе се са Милојевићем који му тобоже у показању и из патриотизма исприча читав овај план и замоли, да му се дозволи повратак у Београд обећавајући да ће о свему овоме, ако затреба, објавити и писмене документе.

Франасовић реферише Краљу Милану о Милојевићевом открићу. Краљ позове у ауцијенцију потпуковника Пинтера, који је заступао оболелог посланика Кевенхилера, и саопшти му Франасовићев разговор са Милојевићем. Са своје стране додао је Краљ да се још није решио, да ли да дозволи повратак Милојевићу, јер му не верује много и не зна шта се управо хоће овим открићем да постигне, те замоли да аустријска полиција припази куд иде и с ким се састаје Милојевић.

Наскоро после тога дозвољен је повратак Милојевићу у Београд те је он, по извештају витеза Шисла од 11. октобра 1884., посећивао српски пресбиро.

У Софији се Пашић настанио код вође бугарских радикала Сукнарова. Живео је врло пову-

чено и дружно се једино са емигрантом из Књажевца Ацом Стanoјevићем. У то доба је у Новом Саду у штампарији Николе Димитријевића публикована брошура, датирана 1. децембра 1883. и потписана од Николе Пашића, Аце Стanoјevића, Жике Миленовића, Ђорђа Лончаревића, поп Луке Ђуровића и Михаила Веселиновића, у којој се излаже да зајечарска буна није била припремљена и да није била у вези са страном агитацијом нити са којим год претендентом на престо. Ову су буну изазвали Краљ и српска влада у намери, да униште своје политичке противнике, да осујете сазив Велике Скупштине и да одложе ревизију Устава. Краљ Милан је своме народу зарио нож у срце, он је посланике, учитеље, попове, трговце и друге угледне људе без икакве кривице убијао, тамнице је напунио својим поданицима, и многе је прогнао из отаџбине. Стога народ мора настојати да одстрани са престола Милана, који је Србији нанео срамоту и понижење и да место њега постави другу личност за владаоца.

У овом смислу је новосадска „Застава“ донела 6. јануара 1884. изјаву Пашића и другова и то на француском, енглеском, руском, бугарском, румунском, српском и немачком језику. На енглески је превео њихову изјаву Д-р Лаза Костић, а на француски Д-р Михаило Полит.

По извештају барона Бигелебена, послатоме из Софије 8. марта, Пашић се није из Софије никуд удаљавао него је живео мирно и повучено. Међутим су у Беч стизали извештаји аустријских органа из разних места Бугарске, да су Пашића сад овде сад онде препознали. Нарочито се у томе одликовао барон Швајгер, видински вицеконзул, који је непрестано јављао нове и сензионалне вести о раду и плановима Пашићевим, но те су вести већим делом биле неистините.

Према Швајгеровом извештају од 2. маја 1884. српски емигранти су најпре слали Краљу Милану анонимна писма, у којима су претили, а кад то није помогло, они науме да наместе динамитне патроне на месту, куда Милан обично пролази и да те патроне даду запалити од каквог младића од 12 до 14 година, кога не би могли због младости смрћу казнити. Они су се надали да ће моћи тако удесити, да се сумња ради тога атентата баци на Гарашанина. По истом извештају видинског вицеконзула, у Софији се стекло мноштво емиграната који створише један одбор са Пашићем на челу. Тај је одбор подржавао потајним начином везу са једномишљеницима у Србији. Пошто је у Софији било лако пратити рад емиграната, они се поделише у четири групе: Пашић са неколицином пође у априлу 1884. у Силистрију, где

је Пашићев зет Јованов постао окружним начелником. Друга група емиграната настанила се у Белградику, трећа у Лом Паланци, а четврта у Видину. Тежиште је било у Белградику, јер су емигранти намеравали да одавде упадну преко Гајтан-планине у Србију. Барон Швајгер је саопштио и цео план овог упада: код Чипић-Млина под Гајтан-планином било је место скупљања емиграната. Одатле су имали да пређу у Србију и код Великог Извора да се састану са српским једномишљеницима, који ће се дићи на оружје. У Бугарској је врбована једна чета добровољаца, коју је снабдевао храном и оделом софијски трговац Хади-Манов. Неки Божин из Корита у Србији био је шеф оних емиграната који су по тајно прелазили у Србију и преносили кореспонденцију Зајечара и Књажевца са Белградицом.

Није ми познато да ли је тачна вест барона Швајгера, да је Пашић у априлу ишао у Силистрију, али је поуздано, да је Пашић при крају маја био у Софији и да је становао код Сукнارова. У току маја дошло је до запетих односа између српске и бугарске владе. По налогу своје владе српски дипломатски агент Симић демонстративно је напустио крајем маја Софију те су прекинuti односи између две суседне земље. Разлоги овом сукобу су били, што Бугарска није хтела да протера митрополита Михаила, што није хтела да одстрани са српске границе српске политичке емигранте, међу којима је било десетак и сопственици на смрт осуђених и што није дозволила да српски погранични стражари окупирају на Тимоку неко земљиште. По извештају барона Бигелебена, Симић није делио гледиште своје владе него је играо дволичну улогу. Управо онога дана, кад је српска влада затражила од Бугара да претерају митрополита Михаила, био је митрополит као гост на ручку код Симића, а пред свој демонстративни одлазак из Софије начинио је Симић опроштајну посету Сукнарову код кога је Пашић становао.

Пашић је из Софије 1. јуна 1884. написао у трновском листу „Трновска Конституција“ чланак под насловом: „Дненкото положение на Србија“, у коме је развио свој програм о потреби уједињења свих Срба у једну самосталну државу, и да се тај програм мора у интересу народа по сваку цену спровести.

По извештају вицеконзула барона Пернера из Варне, посланом у Беч 11. октобра, путовао је Пашић у то време на прузи Варна—Рушчук да по налогу бугарске владе констатује као инжењер, да ли профил ове железнице одговара ономе профилу који је енглеско друштво у своје време

подастрло турској влади. Дознавши за ово Бигелебен је протестовао код бугарских министара Занова и Каравелова, а ови су се изговарали да се Пашић не налази у бугарској државној служби него је њега запослио на своју одговорност железнички комесар кнежевске владе. Притиску Аустрије бугарска влада је попустила те је Пашић морао да напусти започети рад. Средином новембра отпотовао је из Рушчука путничком лађом и 15. новембра приспео је у Видин где га дочека

на станици неколико емиграната, који га одвеле до пивару Лазаревићу.

Идућега дана отишао је Пашић у Калафат да посети емигранта Лазара Антића, који се у то време бавио сапунџијским занатом. Из Калафата кренуо је Пашић 17. новембра у Лом Паланку, да пре повратка у Софију обиђе и тамошње емигранте и да се договори с њима о даљој акцији.

Д-р Алекса Инић

СВЕТСКИ РАТ И НИКОЛА ПАШИЋ

Светски рат све више улази у историју. Са политичке сцене сишли су једне за другим готово све крупне личности око којих су се развијали судбоносни догађаји. Три цара, немачки, аустријски и руски, и два краља, Фердинанд Бугарски и Константин Грчки, свргнути су већ давно с престола. Политичке личности, не само код победника, већ и код победилаца, такође су или прогађене догађајима, и остале за навек мртве, или су одбачене сасвим у страну под притиском и ударом нових елемената. Узалуд ћете данас тражити у Паризу Клеменса, у Лондону Сер Едварда Греја или Лојда Џорџа, у Атини Венизелоса, а у Вашингтону Вилзона, све те личности, које су носиле рат и мир, и судбину света, данас су готово изван политике.

Само једна једина личност, старија од свих, и по годинама старости и по акцији, остала је у политици у пуном дејству и са још више ауторитета и замаха. Та је велика личност г. Николе Пашића, светла историска фигура не само у догађајима светског рата него и у четрдесетогодишњем периоду снажења Србије до Балканског рата и после Балканског рата кроз светски рат до коначног ослобођења свих Срба и најзад до њихова уједињења са Хрватима и Словенцима у једну државу. Тај четрдесетогодишњи период прелази већ у педесетогодишњи и наставља се до дана данашњега, и он је увек у пуној мери активан, увек логичан и с одређеним циљем. Политичка акција г. Пашића ишла је стално једном линијом од борбе за грађанским слободама до велике борбе за ослобођењем целе наше нације испод туђинштине и до широког уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Та акција увек по истој

одређеној линији и с јасним циљем наставља се са истим напоном снаге и у наше дане с пуним успехом у раду нашега дличнога вође за коначно консолидовање наше државе и наше троимене српско - хрватско - словеначке нације. Прослава осамдесетогодишњице г. Николе Пашића не обележава само један датум проживелог века, него један период, увек отворен, сталне акције, вечито младе по замаху снаге, и увек мудре по крупним историским резултатима.

Није лако једним погледом захватити овако дуги, већ педесетогодишњи период најживље акције, са разноврсним догађајима, и тешким и судбоносним, са борбама највећег прегнућа читаве наше нације, а још је теже дати у мало речи сву историску улогу и значај г. Николе Пашића у развоју предратне Србије и у стварању данашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Та акција у једном тако дугом периоду није само значајна по интензивности, него и по ширини њена захвата, развијајући се кроз цео наш политички живот и споља и унутра.

Та интензивност, та ширина акције г. Пашића, и унутра и споља и њен непрекидни ток за без мало педесет година створили су од г. Пашића једну централну политичку фигуру, један стални и увек чврсто постављен стожер, око којега не престају већ пола века да гравитирају сви догађаји и унутрашње и спољне политике наше земље. Други ће дати карактеристику историске улоге и акције г. Пашића, у унутрашњој политици и као вође Народне Радикалне Странке и као државника. Ја ћу се осврнути на његову акцију у спољној политици, па и ту нећу узети у расматрање цео период, о којем ће се листати многе

књиге, него само један део тог периода, по резултатима најважнији, а који се тиче акције г. Пашића у светском рату.

* * *

Два су државника који су ушли у сјетски рат као већ израђени политички ауторитети до највишег степена. То је Поенкаре, као председник Француске Републике и Никола Пашић. Све друге политичке личности нашавши се тада на челу државне управе у разним савезничким и противничким престоницама, биле су много мањег политичког значаја од прве двојице. Лојд Џорџ и Едвард Греј у Лондону, Сонино или Титони у Риму, Горемкин и Сазонов у Петрограду, Бетман Холвег или Фон Јагов у Берлину, граф Берххолд у Бечу, а да не говоримо о политичким личностима другог и трећег реда по осталим центрима, све оне заједно, и савезници и противници наши, биле су за степен ниже од личности Николе Пашића са гледишта личног државничког ауторитета.

Тако се Краљевина Србија, на челу с највишим државничким ауторитетом, нашла пред светски рат јасно и одређено представљена у личности г. Пашића, са већ израђеним националним програмом у духу демократије и међународне правде. Прошавши кроз све догађаје, који су потресали не само нашу земљу него и Балкан, па и Европу, од Руско—Турског рата и Берлинског Конгреса до анексионе кризе, и кроз царински рат с Аустријом до њеног ултиматума, г. Пашић је обележио јасно спољну политику наше државе и створио је већ опробаном лојалношћу непокољиво поверење према себи и нашој земљи код свих међународних фактора. То стварање и утврђивање међународног поверења наше земље није био лак посао. Требало је кроз читав низ година стално одржати једну одређену линију, — и не скретати са ње ни у критичним данима, кад је над Србијом господарила Аустрија. Тешко је и обичном човеку очувати веру у данима велике кризе, а још теже је проћи кроз све те кризе непокољив и увек борбен. Кад је то тешко обичном човеку у уском животу, колико је то још теже једном државнику, који у данима велике кризе ангажује сву судбину и земље и народа. Никола Пашић није имао две или три политике, нити је он државник многих жонглерских комбинација, да их вата у лету, и кад испусти једну комбинацију да брзо прихвати другу. Не. Он у доба своје политичке зрелости, стварајући и организујући на супрот реакције Народну Радикалну Странку, долази у питању спољне нацио-

налне политике до једног одређеног програма и на њему остаје сталан непокољив и веран до краја. Било је момената кад су људи слабије вере у будућност Србије, и многи други слабог карактера, оптуживали г. Пашића за верност своме програму, па га, шта више, и излајником називали. Проникнут националним идеалом словенске солидарности, и само кроз њу очекујући ослобођење нашег народа, Никола Пашић остаје до краја веран Русији, и увек најодушевљенији поборник југословенске заједнице. Данас кад су догађаји расчистили терен свих заблуда које су некад Србију Тајном Конвенцијом везале за Аустрију и њој вазалски подчиниле, или које су нас одвеле на Сливницу и довеле до срамног пораза, или безбрјд других политичких заблуда које су нашу земљу гурнуле до политичке апсурдности са режимом Јована Ристића, Гарађанина и Владана Ђорђевића, и кад је наша земља осрамоћена у Европи, згажена Аустријом, већ била на ивици пропasti, данас не могу се ни скватити у правој мери сва јачина вере, сва непокољива сталност, мудрост и чврста воља Николе Пашића у сталној борби пробити кроз све те катастрофалне заблуде и на супрот свих насиља спровести своју политичку линију до краја и до коначне победе.

Личност Николе Пашића, каква се она јавља у пуној светлости пред светски рат, није само изражена у висини свога политичког ауторитета него и у највишој моралној висини. Морал и правда српских аспирација уздизани су кроз политику Николе Пашића, заиста, до највише моралне висине. И зато је у данима ултиматума, кад је освајачка Аустрија загрозила нашој државној независности, целокупно светско јавно мињење било на страни нашега народа. Ту моралну основу до које је пред светски рат било високо уздигнуто питање Србије, створио је кроз своју политику и кроз дуги низ година Никола Пашић. Његов политички ауторитет добио је кроз такву политику и најсветлије морално обележје.

У рату све зараћене стране проповедају своју правду и правдају свака на свој начин разлоге за улазак у рат. Али међу свима правда српске борбе издава се и достиже кроз највећа искушења и надчовечанског страдања до божанске висине. Стари Латини рекли су: Ко хоће до звезда, мора кроз трње и муке. Наш народ у борби прошао је свој страдалнички пут, и кроз највеће голготске муке очувао је до краја веру у победу. На томе путу, у чврстини своје вере, морално је претходио своме народу Никола Пашић. Никаква искушења нису га поколебала, а

искушења су била, и мефистофелски примамљива. У тренутцима кад се губи држава, и кад Краљ Србије са председником своје владе иду, као у некој страшној бајци, у прогонство пешке и стари обојица ослоњени на изгнанички штап, кад народ као за два светитеља пада и чврст вером умире путем, у такве очајне дане, заиста, требало је надчовечанске вере и не пасти у искушење приступити закључењу сепаратног мира који се нудио Србији са извесним проширењем њене територије и са признањем њеног државног достојанства.

Сепаратни мир је одбачен, а борба је настављена на солунском фронту. Име српског народа диже се до највише моралне висине. Никола Пашић, увек веран своме идеалу, постаје највиша морална фигура светског рата. Историја ће бацити један вечити блесак на име Николе Пашића, кад његове личности не буде више међу живима. Данас је то признање на свима уснама, и у часу искрености и многи противници г. Пашића изричу га, заборављајући за тренутак ситне интриге које тако ситничарски снују још увек око његове активне личности.

Ако се за једног човека може рећи да је видео успех своје мисли и свој остварен идеал кроз своју сопствену акцију са највише разлога то се може рећи за Николу Пашића. Четрдесет година стрпљивог рада, сталног, увек на једној линији, и увек тежећи истом циљу, политика г. Пашића развијала се постепено и правилно, као живи организам. Она је у борби добијала све јаче снаге, разбила непријатеље и расејала све њихове заблуде, и најзад повукла је собом цео српски народ на здрав и демократски пут борбе на живот и смрт за бољу будућност.

Кад је светски рат завршен, и кад су се на конференцији мира, за зеленим столом нашли сви највиши и државни ауторитети, личност Николе Пашића носила је сама сву моралну победу наше нације, победу чисту и светлу, и без једног тренутка колебања. Никола Пашић оличио је у исто време и себе самога, у пуном ауторитету своје политичке победе. Он је тих дана, и као за читав низ година, пре тога, био у истини и политички и морални вођ свога народа, којега је истрајно и кроз највеће кризе водио здравим путем народне борбе за ослобођење унутра од најцрње реакције, и споља од вековних непријатеља, Турске у Балканском и Аустрије у Светском рату. Жива историја Србије била је тада на конференцији мира, представљена у личности Николе Пашића. И тај одблесак његове личности, подигао је живу моралну аргументацију у свима при-

тањима наших националних интереса. Председник Вилсон, уставши у одбрану наших права на Јадранском Мору против неоснованих италијанских претензија, инспирисао се не само политичким, него и моралним разлогима, оним истим разлогима, којима је г. Пашић кроз цео светски рат подржао и подигао напоре српског народа до коначне победе.

Највиши државнички ауторитет наше земље, централна личност у сплету свих догађаја на Балкану до светског рата, најизразитија морална фигура у европском сукобу, Никола Пашић и у току рата представља најактивнију енергију, која ни у најкритичнијим моментима није губила ништа од свога сталног замаха и прегнућа. Никола Пашић никад није губио ни вере ни духа, и остао је до краја уверен у политичку и моралну победу свога националног идеала. Он је у томе с народом био неразвојан, и са њим, а по духу и моралу, чинио једну историску целину. Кад буде историја одмерзала свачији удео у стварању данашње државе, удео Николе Пашића биће неразвојно везан за све напоре српског народа, и у томе ће бити сва његова историска величина. Духом велики наш српски народ имао је у личности Николе Пашића свог великог историског вођу, као што је први устанак имао Карађорђа, а други Милоша. Краљ Петар, сам собом морално јак, и у пуном смислу демократски владар, у Пашићу је нашао велику и већ израђену политичку личност за дело ослобођења и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, чиме је величанствено крунисана његова владавина, и чиме је династија Карађорђевића овенчана највећим народним признањем.

* * *

Никола Пашић прославља своју осамдесетогодишњицу од рођења, а без сумње педесетогодишњицу политичког рада. То није само век једног човека, већ један светао и најактивнији период наше историје. Пашић је сав у том периоду, и својом енергијом и својом мудрошћу. Његов живот прелива се у историју и са њом тече заједно. Тада непрекидни ток његове енергије кроз историју нашег времена даје утисак нечега што нема краја, што вечно траје, и што изгледа да премаша границе једног човечјег века.

Зато Никола Пашић још за живота, па и у осамдесетогодишњој старости изгледа неумрли.

Историја је вечна, и људи који је стварају, остају вечни. Никола Пашић већ давно, и пре светског рата, има своје место у историји. Али светски рат уздигао је личност Николе Пашића

још више и са уског терена наше нације он се исполински узнео и кроз светску историју у сред најкрвавијег рата и најсудбоноснијих светских догађаја.

Карлајл пишући о херојима рода човечанског назива херојима не само оне који то име стичу на бојишту, већ нарочито оне интензивне високе издигнуте личности свога доба које својом енергијом, својом мудрошћу, својим моралним импулсом, чине преокрете свога времена, нације или расе. У том смислу Кромвел је херој свога доба, јер је историју свога времена оличио у себи. Зар се и за Николу Пашића, у истом смислу, не може рећи да је кроз најсудбоноснији период наше историје достизао до највишег моралног херојства и био херој свога доба. У једном изражавају херојства, заједно са народом српским, остаће кроз историју забележена и личност Николе Пашића.

У историјској крупној личности Николе Пашића има већ нешто епски монументално. Она се ви-

соко издигне изнад наше ситне садашњице пуне тако малих и сићушних људи, који се и недостојно пузaju на овога исполина. И док се ведра и узвишене мисао Николе Пашића уздигне на орловским крилима изнад загађене атмосфере партијских интрига дотле, врло често, ситни људи снују сплетке сваке врсте око његових ногу. То је од увек била судбина Николе Пашића, и није га оставила ни за време светског рата. Али његова олимпијска мирноћа и ведрина побеђивала је увек све ситне сплетке.

Никола Пашић у триумфу своје политичке и моралне победе, стоји данас над својим поколењем усамљен, готово без и једног друга, високо уздигнут, богочки миран, и херојски узвишен. Сам собом је историја свога времена и живи монумент националног прегнућа и мудрости.

Осамдесет година живота Николе Пашића то је век историске неумрлости његове личности.

Миша Димишићевић

ТАЈНЕ УСПЕХА НИКОЛЕ ПАШИЋА

Како мени изгледа, вредност ове „Споменице“ биће нарочито значајна онда, ако сви њени сарадници даду своје личне импресије као историска документа, из којих ће некада доцније објективни историчари моћи аналитички одабрати материјал за оцртавање значаја и животног дела Господина Николе Пашића. Не дакле апологије и лирска преувеличавања, већ објективна запажања и искрене импресије: за истински великог човека ово је савршеноово, а за историју и научно проматрање веома потребно. Тако ће се једино моћи прибрati материјал за одговор на оно питање, које нам се у првом реду поставља код проучавања живота великих људи: у чему лежи тајна њиховог успеха у животу, њихове величине?

Да је Никола Пашић једна велика историска личност, о томе апсолутно нема сумње. То се може видети не само по оном фанатичном обожавању његовом у најширем слојевима народним, почев од врхова интелигенције па до најпростијег сељака; не само по факту да се читав низ најкрупнијих догађаја у нашој унутрашњој и у спољној политици развијао и формирао под његовим утицајем; него и по оној слепој и фанатичној

мржњи многоbroјних његових непријатеља: а то је такође стална карактеристика великих људи, који свесно и истрајно иду својим одређеним путем и своме одређеном циљу. И кад се онда ретроспективно погледа његов живот, и узме урачун да је он већ преко 60 година у политици; да је скоро од почетка своје политичке каријере стално био и остао вођа; да је у пркос страховитих сметњи и препрека увек постизавао своје циљеве, и да је президирао стварању наше парламентаризма и стварању наше националне државе кроз најстраховитије катаклизме за које историја света зна, — онда се несумњиво свакоме поставља питање: па у чему је управо снага тога човека, где је одгонетка тајне његовог успеха.

То се питање постављало и мени много пута, пре но што сам имао прилике да Господина Пашића изближе промотрим на раду.

Имао сам више пута прилике да пред Господина Пашића ступим као референт: као Генерални Инспектор Министарства Финансија, за време Конференције Мира у Паризу; као професор Универзитета и председник Радикалног Клуба у Суботици, у време од 1921 — 1924; као делегат Краљевске Владе за регулисање ратних ду-

гова у Америци и Енглеској, и т. д.; као и да га посматрам на зборовима и партиским конференцијама.

Морам признати, да сам пред Господина Пашића први пут ступио са појмовима искривљеним разним причицама и легендама, које о њему циркулишу. Ја сам био веома изненађен, управо поражен његовом интелектуалном супериорношћу, његовом изванредном концентранцијом пажње у разговору са сваким референтом као и са сваким разговарачем, и бистрином са којом је он резимирао сваки разговор и давао свој суд о предмету који му се излаже. Ово је најдубља карактерна црта Господина Пашића, црта коју наша јавност и шире публика мало познају, и стога хоћу да се нарочито на њој задржим; а и стога, што мислим да је ту почетак одгонетке његовог успеха у животу.

Ја сам ретко имао прилике да реферишем коме министру, који ме је са тако гвозденом пажњом слушао од почетка до краја. Било је министара, који су се брзо замарали, и чија је пажња непрекидно скакала с предмета на предмет. Један од њих је, у току најважнијих излагања, двадесет пута звонио по момка да му нареди нешто за кућу, наређивао шефу кабинета нешто за железничку станицу или гаражу, телефонирао колегама и пријатељима, и најзад потписивао акта сасвим површно обавештен о предмету који му је излаган. Понеки се министри брзо умарaju у раду, те стога мало примају референте и публику, и увек су на неким седницама — у клубу, у Министарском Савету, у Скупштини, у Двору — и никад их референт не може уловити за потписе аката. Путују често, болују, доцкан ујутру долазе у канцеларију.

Свега тога нема код Господина Пашића. Његова дурашност и радљивост заиста су легендарне. Сви знају како он тачно и рано изјутра долази на рад, и колико дugo издржава на раду. Он око 2 или $2\frac{1}{2}$ часа по подне прекида рад и одилази на ручак, да се већ одмах после 3 врати на посао; и његов се радни дан ретко завршава пре позних часова дубоко у ноћ. Кад год сам му долазио на реферат, по претходној пријави и позиву, наилазио сам читаве логоре чекалаца пред његовим вратима: у старој Ристићевој згради увек су били препуни и кабинет г. Христића, и соба секретара кабинета, велика чекаоница, и предсобље, и степенице. Било је ту сваке публике: и народних посланика, и политичара, и људи из народа, сиромашњих студената, Руса избеглица, црквених великомодостојника, официра, генерала, адмирала, стручних референата различ

министарстава... Кроз гомилу су се пробијали овда – онда активни министри или страни посланици. И све је те људе примао Господин Пашић, редом, стрпљиво, вазда љубазан, тих, кротак. Никад нестрпљив, никад осоран. Никад он није одбио никога, да га не прими. Никад никога није прекинуо у разговору и рекао му да скрати и пожури своје излагање. А саслушавао је — то непрекидно понављам и подвлачим — са страховој напречнутом и концентрисаном пажњом. Ја никада још, на поштену реч, нисам наишао на човека који уме тако пажљиво да слуша, и да тако интензивно прибира из вашег говора све оно што је важно за доношење одлуке. И када би он по завршетку казао свој суд, човек је поражен оном простотом излагања закључка и јасноћом логике која је до тог закључка довела. Ја сам увек осетио као да ми је нешто лакнуло на души кад бих чуо Господина Пашића како закључује понеке замршене предмете; и могу замислити колико је мађионички уплив морао он вршити на своју околину кроз читавих шесет година, расправљајући овако „по здравом разуму“ питања која су другима сламала душу и енергију.

На првом месту dakле, његова неупоредљива енергија, која га ево ни у његовим осамдесетим годинама не напушта. Та ужасна радна снага, то је већ карактеристика једног супериорног човека. Гете је рекао, да је геније снага, а снага геније. И заиста, то је у многоме тачно: генијални творци на свима пољима људске историје били су само они индивидуалитети, који су имали дољно снаге да своје идеје остваре унаточ свима сметњама и препекама. Велика издржљивост у раду, преданост послу на који се баци, истрајност у савлађивању препона, континуитет у једном послу кроз шест деценија — ту је прва тајна успеха овог великог човека. Необична бистрина у расуђивању и логичност у извођењу закључака друга су његова особина, која нам даље објашњава његове успехе у раду и стално задржавање улоге вођа.

Једна даља, необично важна особина карактера Господина Пашића, то је његов благи темперамент. Ми смо Срби — односно сви Словени — већином преки, плаховити људи; лако се завађамо, у љутини чинимо непоправиме кораке, рушимо и себе и друштва у којима смо, цепамо се у бескрај, и не умемо да стварамо велике заједнице. Наша средњовековна историја вечно говори о завађеној властели; и тада смо имали безброј државица или ретко — па и то за по који тренутак — велику ујединену националну државу, и ретко кад који апсолутни [авторитет,

У новој нашој историји, ми стварамо једну државу, али смо и сад расцепкани на племена, вере, странке и фракције. У политичком животу преовлађује виолентност, и та основна особина наше расе ломи највећи део наших политичких људи. Ми смо имали и других вредних, истрајних, бистрих политичара; али то су били већином пргави, преки људи, осорни, свађалице, непомирљиви. Зато су се они већином у међусобним сукобима потрли и саломили, и испадали из странке, или и из политичког живота уопште, као поломљена оруђа. Господин Пашић нема тих ружних особина. Он је познат као благ, стрпљив, тих човек. Њега не терају у јањост никакве увреде ни клевете, њему не јури крв у главу ни у каквој дискусији. И често, кад се на каквој конференцији зажаре духови и узрујају сви учесници у дискусији, Господин Пашић остаје тих и прибран, пажљиво пратећи излагања; и на крају, кад су већ сви љути, уморни и завађени, Г. Пашић би узео реч, свео свако тврђење на своју праву меру, и дао закључак својом познатом проницљивошћу и оштроумношћу. Изгледа да нема сумње, да су овакви моменти били оне велике победе, које су створиле велику популарност и трајно обезбеђивале положај вође странке Господину Пашићу.

Његова велика популарност као политичара долази и отуда, што је он умео да слуша „откуцаје срца народног“, како се сам изразио на једној конференцији код „Париза“, 1919. године. Он је тада до душе говорио о Радикалној Странци, и о тајни њеног успеха у народу; али се сасвим сигурно то може применити на њега самога. Он је са ретком проницљивошћу могао да погоди жеље и потребе народа, и да му говори тако „као да му је из душе извадио“. Мало има политичара — ма колико се они трудили да се народу удсбре, па због тога падали и у демагогију — који су у оволикој мери успели да говоре у име великих маса баш оно што оне свесно или несвесно хоће и желе. И отуда, несумњиво, онолика његова омиљеност у народу. Но отуда је, свакако, дошло и оно малициозно тврђење, да се он увек одржавао на површини што је вечно пливао низ воду, што није он водио масу него је ишао испред масе онамо куда га је она гурала.

Ништа нетачније од тога. Господин Пашић је умео да се енергично управи и сам противстави целоме свету, кад је то била потреба. Ја никада нећу заборавити ону чувену земаљску конференцију Радикалне Странке, одржану 1921. код „Париза“, за време коалиционе владе. Три прве дана конгреса прошла су искључиво у оптужбама

против г. Прибићевића, тада Министра Унутрашњих Дела. И како који говорник, напади су били све жешћи и огорченији. И конгрес се све више разгоревао огорчењем, и све су бурнији били протести противу даљег одржавања коалиције. Крајем трећег дана изгледала ми ја сала као неко огњено узбуркано море, које је кипело и пенушало се у своме гњеву. Тада је устао да говори господин Пашић. Они који су га карактерисали као „пливача низ воду“ могли су очекивати да се и он придружи оптужбама против г. Прибићевића, да прогласи раскид коалиције, и да пожње френетично одобравање, да можда буде на рукама ношен у триумфу преко Теразија, или тако што. Место свега тога, господин Пашић лагано и хладно почиње да доказује усковитланој маси делегата да нису у праву, да интереси срећивања државе захтевају одржање коалиције, и да се због тога мора много што-шта гутати и трпети. „У осталом, кад сад оволико кукате на г. Прибићевића, и кад вам је сад толико тежак кад седимо с њим заједно у влади, шта би тек било кад бисмо раскинули коалицију и отишли у опозицију, као што неки предлажу? Колико би се вас онда одрицало странке и мене, проклињући ме што вас одведох у опозицију и на нове муке и трпљења? Него ако вам не ваља Прибићевић и коалиција, а ви хајдете у агитацију, па да на идућим изборима добијемо толико посланика да можемо сами владати без њега“. — Ја нисам никада видео интересантнијег психолошког призора. Старац је стајао сам, усправљен, миран, хладан и одлучан, и говорио је као професор деци са катедре; око њега узрујана густа гомила загрејаних, огорченih људи, који су га с почетка — изненађени његовим држањем — прекидали гњевним добацивањима и упадицама. Но мало по мало сала се стишавала, гласови су постали ређи, руке су се спуштале, главе се покуњиле. Пред хладном, неумољивом логиком и необоривим закључцима ратоборно расположење се стишајвало. Господин Пашић је са изванредним говорничким тактом продужавао свој говор, тако да да маха преокрету у душама својих слушалаца. И у колико је настављао даље свој говор, сад већ у очинском тону, са пуно благости према скупљеним друговима и љубави према странци, главе су се почеле опет дизати у вис, али сад озарене неком унутрашњом радошћу, неком хармонијом која је настала у души после оног заталасаног гњева и раздражености. И на крају крајева ипак је дошао аплауз, уринебесан, са клицањем од одушевљења. А г. Пашић је одмах сишао са трибине и отишао са конгреса, остав-

љајући салу унезверену оним што се забило. Мене је све то сећало на легенду о Орфеју који силази у подземни свет, и тамо својим чаробним гласом стишава паклене стихије, као што је умео и дивље зверове да укроти и доведе их да мирно лежећи око њега слушају његову песму. — Прекорак у расположењу масе био је заиста фено-меналан и изведен као неком чаробном моћи, у року од непуних пола сата. Он је био тада заиста велики, грандиозан, величанствен. Ако се икада сумњало о г. Пашићу, да ли је то истински велики човек, или случајно на површину избачена личност, они који су били на овом конгресу имали су прилике да га виде у свој слави и величини његовој, да доживе једно откровење после кога нема више места сумњи.

Господин Пашић има много непријатеља и они покушавају да га портретишу у карикатури, и направе од њега представника свега онога што је најгоре у нашој раси, односно код Балканца уопште. Нема сумње, да његова ћутљивост, опрезност у раду, истрајност у намерама, играње

догађајима са много потеза унапред, извесно самодржавље, чине њега често неразумљивим његовим амбициозним сарадницима, и стога они — по закону виолентних, напраситих људи — одцепљују се од њега и постају му чак и непријатељи. Но поред свега тога, господин Пашић има највише оних особина које чине част нашој раси, и које бисмо тако радо сретали у већој мери код наших суграђана: велику радљивост, поштено предавање свом душом оном послу који се ради, бистрину, истрајност у започетом послу, благост и питомост у опходењу са људима, велику личну честитост, мушкист у заступању својих убеђења. Ако се један народ цени по особинама његових великих људи, ми Срби можемо бити поносити што је наш највећи државник и један од највећих људи наше нове историје велики управо због оних особина које смо горе код њега констатовали.

Проф. Д-р Милорад Недељковић
Генерални Директор Поштанске Штедионице

ЈЕДАН ПОЛИТИЧКИ ГОРОСТАС

Нестор наше политике г. Никола Пашић проплавља своју осамдесетогодишњицу. Али ова свечаност није лична, није партијска, него општа, национална и државна. Дочекати такоје дубоку старост, а бити још на управи земље и добро управљати државном крмом, то није само срећа г. Николе Пашића него и нас свију грађана Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. И зато сви ми учествујемо у овој реткој свечаности и журијмо се, да допринесемо који обол величини овога нашега седога и омиљенога старца, нашега драгог Баје.

Нигде судбина није била тако ћудљива као код г. Николе Пашића. У младости револуционаран и Бакунинов социјалиста доживео је, да под старост буде мета комунистичких завера. И ако му је црвено барјаче било прво политичко знање, ипак су анархисти били организовани против њега атентат, но срећом безуспешан. Павши у немилост код Краљева, код Обреновића, био је гоњен и одбацивани, да би му једнога дана ти исти Обреновићи дали највећу политичку почаст — Председништво Владе. Као вођа народа, као шеф народне радикалне странке, умео је, да заталаса и поведе милионе људи, да им буде

политички идол, па ипак једанпут у мало што није остао без мандата. Народ га је носио на рукама, а због народа је ишао у затвор и бегао из Отаџбине. Његови политички противници стално га грде и нападају, клеветају и оговарају, па ипак га народ бира, и свет га зове оцем Отаџбине. Нема човека да је толико пропатио и тако имао среће, као што је то случај са г. Николом Пашићем.

У чему је тајна успеха г. Николе Пашића?... Људски живот је загонетка. Г. Никола Пашић је једна велика политичка загонетка. Тих и миран, готово повучен у себе, г. Никола Пашић, рекао бих и не постоји, па ипак његова политичка акција покреће народ, тресе престоле и обара владе. Нечујан и мали, он не само да је политички див у својој земљи, него њега се боје и стране државе. Како је ћутљив, он ником ништа не говори, па ипак народ верује у њега и вели: зна Баја шта ради. Верујући у свест и снагу народну г. Никола Пашић учинио је, да и народ верује у њега и његова политичка начела. А то узайамно и неограничено поверење највећи је успех једног политичара и најбоља гаранција за сретан и добар рад.

За политику се тражи талента као и за све уметности и науке. Ако човек нема од природе дара за политику, онда од њега поред свега труда и настојања, никада неможе бити велики политичар. Обично се мисли, да политичаре стварају време и прилике, али то је погрешно, јер велике политичаре даје природа, а наука, време и прилике их усавршују и на површину избацију. Колико је ово тачно најбоље се види из живота г. Николе Пашића. По струци инжињер, г. Никола Пашић почео је своју политичку каријеру под владом Устава од 1869. год. и личног режима Милана Обреновића, па ипак је избио на површину, јер је г. Пашић био богодани политичар. У Србији тада су биле две политичке странке: либерална и напредна (конзервативна), обе под вођством великих људи и заштитом Краљевом. Напредњаке је водио чувени Гарашанин, а либерале славни Јован Ристић. Ступити само у борбу са краљем Миланом, Јованом Ристићем и Гарашанином било ја много куражно, а да не говоримо о успеху у борби. Па ипак г. Никола Пашић није бегао од борбе.

Али сам човек, ма како био снажан и даровит, у политичком животу је као сламка међу вихорове. То је г. Пашић добро знао и зато он са друговима оснива 1880. године у Крагујевцу трећу политичку странку у Србији, народну радикалну странку. Још прије г. Пашића, покојни Светозар Марковић, његов старији школски и идејни друг, почео је борбу у Србији за слободоумне идеје и економски препород. Само ова је борба била почета, без плана и неорганизована, па је властима лако било је разбити и угушити. Прву систематску политичку борбу и организовање и политичко васпитавање народних маса почео је г. Никола Пашић са друговима кроз народну радикалну странку. И да г. Пашић ништа друго није учинио, он је већ овим својим радом осигурао себи видно место у политичкој историји Србије.

Када је г. Пашић почео, да дела на политичком пољу, политичке културе у Србији није готово ни било. Трновит пут имао је да пређе г. Пашић, па да упозна народ са његовим правима и дужностима и даде основне појмове властодржима о слободи и демократији, о вољи народној. Противници су били не само силни и јаки него и тврдоглави и неумољиви. Краљ Милан радије се одрекао Круне, него што је пристао да дели власт са народом т. ј. са народном радикалном странком. Па ипак је на крају народ победио. Али ова победа није била без попуштања, без компромиса. Г. Пашић је знао за онај политички аксион, који вељи: ако је политички противник

довољно јак, да га не можеш лако и без своје велике штете сломити, онда је добро измирити се са њим. И народна радикална странка, којој је од осnutка г. Пашић на челу, чинила је често употребу горњег правила и мирила се и склапала повремене споразуме и са Обреновићима и са либералима и напредњацима, као и са својим недисциплинованим члановима. У згодним монентима, имајући увек поверење народно, народна радикална странка, а са њоме и г. Пашић, умела је згодно искористити ситуацију и повести народ и државу добрым путем. Политички рад и живот г. Николе Пашића и историја народне радикалне странке тако су тесно везани, тако испреплетани, да је немогуће једно од другог раставити, а још мање приказати у једном малом и пригодном чланку за Споменицу. Али ипак не можемо, а да не истакнемо оно велико политичко гестло г. Николе Пашића и народне радикалне странке, да је народ врело и утока власти. Пашићев гуњац и опанак постао је легендаран. Сељак је на крају победио и добио свој, народни и слободоумни Устав од 1888. године.

Да дође до својих права, до своје слободе, гуњац и опанак ишао је у затвор, на стрељање и имао своју Тимочку Буну и свој Горачић. Нема слободе без крви и српски сељак ју је двоструко платио. И туђин и властодржац, прије него што су нам дали слободу, скupo су се наплатили. Ако. Добра роба добро се и плаћа.

Оснивајући 1880. године народну радикалну странку г. Никола Пашић унео је у њен програм благостање народа, слободу и народне самоуправе и ослобођење целог Српства. И у борби за ова начела г. Никола Пашић и народна радикална странка сјајно су положили испит. У опозицији су били несаломљиви и истрајни и свој идеализам и веру у победу сјајно преносили у масе и чинили их једнодушним и непобедивим. Вредно је видети са каквим су успехом г. Никола Пашић и народна радикална странка спроводили своја начела, када су на влади. За време Обреновића г. Никола Пашић и народна радикална странка долазили су више пута на владу, али никада нису имали пуну слободу остваривања својих начела. Радикалска начела нису била за владавину Обреновића. Право радикалско време, Пашићево доба, настало је, када је у Србији дошао на престо Краљ Петар Кађорђевић. Прогањани принц и прогањана странка срели су се и нашли на истом терену. Краљ Петар је рекао: „У слободи се народ васпитава“, а радикали: „народ је врело и утока власти“. Дакле у унутарњој политици имали су исте погледе. У спољној политици идеал им је

већ одавно био уједињење и ослобођење свих Срба, Хrvата и Словенаца. И идеали су се остварили.

Плодна десетогодишња владавина народне радикалне странке и г. Николе Пашића под династијом Карађорђевића уродила је добним плодом. Србија се препородила. Државне касе биле су пуне, а народ пливао у благостању. Ред и благостање владали су на све стране, а начела демократије налазила су на пуну примену. Народне самоуправе биле су остварене. Цео програм унутрашње политике и народног благостања био је изведен. Још је само недостајало остварење идеала спољне политике. Али срећно вођеним балканским ратовима започиње се ослобођење Српства. Светски рат и први децембар 1918. године, донели су нам потпуно остварење наше спољне политике, уједињење и ослобођење Срба, Хrvата и Словенаца.

Као ретко ко г. Никола Пашић успео је да види све остварено, што је ставио у програм свој и своје странке, када се почeo бавити политиком. Поред умешности и природних способности, он је имао и велику срећу у политици. Успеси на свима пољима државне политике донели су му и нарочиту славу и поверење у народу. Ауторитет г. Николе Пашића је неизмерно велики у народним масама и срећа је, да се он иза ослобођења нашао на челу наше државе. Ко зна шта би било од наше државе и каква би изгледала Краљевина Срба, Хrvата и Словенаца, да није било великог ауторитета и угледа г. Николе Пашића, који је крму државну узео у своје руке и мудро управљао државним бродом, спроводећи га кроз Сцилу и Харидбу и пазећи, да се ни о једну оштрицу не очеше. Наша је држава иза ослобођења и уједињења била пуна електричитета, пуна упаљивих политичких варница, које су струјале на све стране. Большевизам, племенски и верски ратови, разни социјални проблеми, разнародности душа и духови, необуздана агитација и демагогија разних скоројевића правили су од наше државе један политички мравињак и народно и државно јединство доводили у опасност. Мала нетактичност, мала грешка вође и премијера државе била је у стању, да све доведе у опасност, да од оствареног сна направи илузију.

Г. Никола Пашић је један велики политичар, он је наш Краљевић Марко у политици, као што је народни гуслар цео народни живот симболизирао и спевао у Краљевићу Марку, па давши му најтеже улоге, направио од њега једног јунака и преставника расе, тако је исто и са г. Николом Пашићем. Разлика је сва у томе, што ми, савременици г. Николе Пашића, позитивно знамо, да је заиста г. Никола Пашић имао најтеже улоге у нашој политичкој историји и да је свуда очувао своју познату хладнокрвност. Повлачење преко Албаније, та наша српска голгота је тако страшна година у нашем животу, да је редак човек и политичар у свету који би то све издржао, а да не изгуби присебност духа, да не клоне, него да се одржи на висини, као што је то издржало г. Никола Пашић. Али поред овог свог великог политичког дара г. Пашић је имао и сјајне сараднике. Бисер српске политичке интелигенције налазио се око г. Николе Пашића и у народној радикалној странци. Немогуће је писати о величини г. Николе Пашића, а да се не спомену и његови сарадници, јер су они имали великог учешћа у подизању ауторитета и у извођењу планова и идеја г. Николе Пашића и народне радикалне странке. Сава Грујић, П. Велимировић, К. Таушановић, П. Тодоровић, Д-р М. Вујић, Андра Николић, Прота Ђурић, Д-р Л. Пачу, Стојан Протић и Миленко Веснић били су ти велики сарадници г. Николе Пашића.

Од природе бистар и политички надарен г. Никола Пашић имао је велику моћ предвиђања. Стрпељив до крајности, он је умео свакога да саслуша, много да купи, а ништа да прода. Шутња је његова врлина. Еклектичар у политици он није никада трчао пред догађајима, него је као *deus ex machina* долазио у право време. Рећи оно што треба, када треба и колико треба а радити оно што се може и како се може, то је била велика одлика г. Николе Пашића. Оно што је Кавур за Италију, а Бизмарк за Немачку, то је г. Никола Пашић за Краљевину Срба, Хrvата и Словенаца. Он је наш политички горостас, па зато нек нам живи још много лета!

Крста Марк
народни посланик

НИКОЛА

Зато што је један турски пашалук постајао држава, наш је чудни XIX век морао бити испуњен кризама, застрајсним борбама, лутањима и,

ПАШИЋ

често пута, бруталним прегањањима. Социјално, недиференцирана, сељачка Србија је носила у себи много прохтева и нагона нашега дугог Роп-

ства. Држава се стварала кроз бескрупулозни и јаки апсолутизам Милоша Обреновића, а народна маса, кад је давала отпора његовој деспотији, чинила је то на тај начин што се није бунила само на варварски сурову деспотију државотворца Милоша, него и на оно без чега се не да замислити држава. Народ је хтео и слободу и државу, али је Ропство још мутило његову душу. Карактеристична је Ђакова Буна. Борба противу деспотије, тежња да се владалац ограничи, тешко се развија у једну широку демократску борбу. Вучићева акција противу Милоша и Михаила није демократска. С извесним особинама оних снажних личности у нашем народу, које су у Првом Устанку посталаје војводе, а демагог много више, далеко приснији народу од војвода Првога и Другога Устанка, Вучић је победио и Милоша и Михаила, али и довео до антидемократског, олигархиског система. На место деспотије владаоца, јавља се деспотија олигарха. Они преко Савета спутавају Кнеза. Савет је био једно тело назадно. Маса народна није хтела његову моћ, али није била још способна да приђе демократској идеји. Михаилов апсолутизам из његове друге владавине вршио је једну мисију у развоју наше демократије кад је рушио Савет. Зато се ми не можемо сложити са г. Слободаном Јовановићем, који је у своме марљиво израђеном, одличном прегледу друге Милошеве и Михаилове владавине покушао доказати, да је борба Михаилова против Савета, да је његово деградовање Савета штетно. Из Савета би се, по мишљењу г. Јовановића, развио модерни парламентаризам. Међутим, одвојен од народа, с окржљалим војводством и бирократском примитивне средине, Савет је, изгледа нам, био главна сметња да се демократска мисао кристализује и оствари. Михаилов апсолутизам је, обарајући Савет, несвесно припремао долазак демократије. Правога демократског покрета нема, још дуго. Омладина је савршено пometен покрет. Ту се не прави довољно јасна разлика између Краљевића Марка и Мацинија и изгледа нам, мало наивно када се неки наши културни историчари паште да у том омладинском покрету виде чак и убеђене и свесне републиканце.

Прави демократски покрет јавља се са Радикалном Странком. Радикална Странка води борбу за победу демократских начела одлучно, и ако, што је сасвим разумљиво, у почетку лута. Не може лако и одмах да нађе себе. Напуштајући програм Светозара Марковића, једног необично интересантног човека, коме се не може оспорити смисао за проблеме, а чије је дело Србија на

Истоку од капиталне вежности, Радикална Странка постаје једна битно политичка странка. Из „укидања својине“ прешло се на сељаке, код којих је инстинкт својине јачи но код варошана, и на борбу за политичка права, за достојанство личности. То прилагођавање покрета средини и претварање једног утопистичког доктринарства у политичку партију, у снагу, највише је дело Николе Пашића. Он је, више но и један од његових другова, рођени политичар. Радикална Странка је и тада, као и доцније, имала сјајних талената, великих говорника, дипломата и финансијера, али ни један од тих првака странке није до те мере био по нагону политичар као Никола Пашић. Он је то и у првим годинама најљућег радикалског опозиционарства. када талентовани Пера Тодоровић распаљује народне масе. 1883. он одлази из земље, а када се буде вратио Пашић ће бити још политичнији. Он је вичан практичар и он је стално у једној мудрости која се, да би припремио догађаје у даној ситуацији, ориентише. И он се ориентише и ради неуморно. И у доба крајњег левичарства странке он је на чисто с тим да странка мора доћи на власт и одржати се на њој, како би послужила интересима државе. Стваран, хладан, сталожен, опрезан, он је и у другим особинама нашега народа из Тимочког краја. Никада не стаје и упорно ради. Он није фантаст и подложен моментима. Није динарац и тада, у доба налета Радикалне Странке, Никола Пашић, са својим инстинктом да води партију, а да се на неки начин учини безличним, морао је постати вођ радикала. Он чува *шпанку* и нерадо је увлачи у авантуре. Увек вешт и миран, он осваја странци место по место, чини је способном да влада, и тако је он све више реалност и такт странке. И он је увек вођ странке и у њој. Неразвојан је од ње. Он не даје странку, а странка не даје њега и тако, док се толики, и они чији дух чини част нацији, ломе око њега, јер постају жртве својих страсти, импулсивности, Никола Пашић је увек ту, увек он и странка.

Радикална Странка је остала као организација и могла је да води борбу са једним онако опасним противником као што је био Милан Обреновић у главном зато што је вођ радикала био овај необични човек који је за време те борбе знао просте мудрости живота, оне што их многи заборављају, и што је, више но и један, осећао и душу Радикалне Странке и да партија, као таква, има своју душу.

Хватајући се у коштац са Радикалном Странком, Милан се понео са огромном већином народа, односно са Николом Пашићем, који се у партији

идентификовао с народом. Странка је победила талентованог владара српског Милана Обреновића. Он је имао државничког смисла, али није имао довољно контакта с дубоким тенденцијама историје српске. У несрећној, импултивној, недовољно доследној и злу склоној природи Милан Обреновић, чије су заслуге по државу нашу неоспорне, носио је свој пад. Радикална Странка, коју води њен највернији члан Никола Пашић, била је далеко више инструмент историје од Милана Обреновића.

* * *

Наша се унутрашња политика не може схватити без везе са спољном политиком. Сви велики историчари су нарочито наглашавали узајамну везу између спољне и унутрашње политике, а сви су је државници непосредно осећали и схватили. С те стране је Никола Пашић несумњиво државник. Од свога постанка па све до Светскога Рата Србија се налазила у веома тешком међународном положају. Када је почело опадање Турске Царевине и кад су је њени природни непријатељи Русија и Аустрија стали рушити и делити створена је подела сфера. Под утицај Русије имала је подпости источна, а Аустрије западна половина Балканског Полуострва, али је, и ако се сфере све јасније повлаче, увек постојало супарништво између те две сile. И зато се и забило то да су Срби, дижући се 1804 на Устанак, стварне потпоре добили од Русије. Русија је, крај свега делења сфера, себе сматрала заштитницом Балканских Хришћана. Срби су у Русима гледали једнокрвну и једноверну браћу и природно је што су од првих дана рада око формирања српске државе успостављене чврсте везе између нас и Русије. Зато је Калај у својој историји периоду од 1806—1812. дао назив *Србија под руским пропштештвом*. И, ма колико да је Родофиникин у својој анимозности према Кађорђу и у свом опирању једној централној власти, био и донекле штетан, Русија је учинила нашој ствари огромне услуге. Толике, да оне нису могле бити помрачене ни 1812, када Русија није била доволно уз нас. Србија је, међутим, по свом географском положају долазила у сферу аустријских интереса на Балкану. И, водећи русофилску политику, Србија је морала наилазити на отпор. Аустрије. Ако је владалац хтео да иде са Аустријом, имао је против себе народну масу и Русију. И Милош је први пут пао с престола онда кад га Русија није више хтела. То је случај и са Александром Кађорђевићем. Русија му се светила за његово држање

за време Кримскога Рата, када није хтео активно да учествује уз Русију.

Тако се још у проју половини XIX века оцртавао однос између спољне и унутрашње политике. Сви апсолутистички, владаљачки или олигархиски, прохтеви налазили су потпоре у Аустрији. Сви, пак, популарни покрети били су потпомагани од Русије. Државе се у својој спољној политици не руководе према своме облику владавине. Света Алијансија није успела. Као што је Ришеље гонио протестантите у својој земљи, а помагао немачке протестантске кнежеве противу католичког Хабзбуршког дома, тако је апсолутистичка, царска Русија стално помагала све оне тежње у Србији које су ишли на то да се владаљачка власт ограничи.

Ни један српски политичар до Николе Пашића није јасније схватио овај политички проблем. Стављајући се на чело једног популарног покрета, који је ишао на то да ограничи владаоца, он је у исто доба био тумач народног расположења. Оно је у Русији гледало истинског пријатеља и заштитника и помагача у остварењу националних наших аспирација. Прихваћен од народа у битним питањима унутрашње и спољашње политике, Плшић је у Русији био акредитован као ни један наш русофил. И пре Пашића је било русофилских државника, почевши од Проте Матије па до Јована Ристића, али ни један од њих не беше толико издржљив и толико, безусловно одан спољној политици Русије.

*

Почетак Пашићеве акције пада у незгодно доба, у време када су се у Србији извесни кругови разочарали у Русију. То је доба када је после ратова за независност (1876., 1877—8.) створена Бугарска, када је Србија с тешком муком добила Пирот и Врање и када је сама Русија упућивала Ристића да се на Берлинском Конгресу обрати на Андрашија и када је Аустрија, са предходним тајним допуштењем, окупирала Босну и Херцеговину. Сви ти догађаји, не само да су утицали на Кнеза Милана, него и на један део народа, али баш у том времену Никола Пашић не губи веру у Русију. Напуштена од Русије, а видећи целу Европу непријатељски расположену према Русији, званична Србија је потражила наслона на другој страни. Политика Миланова је, са гледишта моментане потребе државе, разумљива, али је земља Србија носила у својој утроби мржњу на Аустрију. Србија је осећала да њој нема праве егзистенције ако се веже за Аустрију. Милан Обреновић није био издајник и није

био неполитичар када је водио тада аустрофилску политику, али он није био оно што једног човека чини историском личношћу првога реда. Наша историја је мрзела Аустрију и у тој мржњи, дубокој као море, она је, наша историја, давила ту Аустрију. Народна се душа кроз Радикалну Странку бунила на Аустрију, а Милан је имао једну слабост за њу. Нико тада није могао предвидети оно што ће се у наше дане догодити, али историју стварају страсти људске, а племениту страст српског народа, његову мржњу на Аустрију осећао је, у свом безусловном русофилству, Никола Пашић. То његово русофилство добило је, крај свега тога што је руска политика често негирала интересе наше државе, пуну сатисфакцију у Светском Рату. Оно што појачава државничку ноту Николе Пашића то је да је он, не само осећао снагу Русије, него и то што је он знао с колико упорности и неумитности она води своју источну политику. Он је знао да Русија нећестати после Берлинског Конгреса, а колико Пашић ту није грешио види се кад човек чита одлично дело Ханса Иберспергера *Источна политика Русије*. И ако се Русија после Петра Великог кретала између Истока и Запада, њена главна тенденција је била управљена према Истоку. И ту је Русија, ако не увек са подједнаком вештином, оно стално са невероватном свежином и енергијом која не посустаје, била доследна од Петра Великог до Светског Рата. Уосталом, убрзо после своје изолованости на Берлинском Конгресу, Русија склапа савез с Немачком, а по томе са Француском. Све је то нова консталација у Европи и она чини Русију страшном у очима свих њених непријатеља.

Никола Пашић има још и то задовољење да су његову русофилску политику биле прихватиле све странке у Србији. Милутин Гарашанин, вођ

аустрофилске политике и председник аустрофилских влада, последњих година живота је у једној полемици јавно признавао да је русофилство посисао са мајчиним млеком. Стојан Новаковић, наш заслужни научник и наследник Гарашанинов у вођству Напредне Странке, декларисао се још за време свога првога председниковања (1896) као русофил. Пашићево русофилство је било његова снага и доказ је његовога словенског осећања. Кад је Аустро-Угарска монархија послала нама ултиматум Пашић је осетио сву тежину ситуације. Србија није могла сама у рат, а ултиматум је понижавао. Пашић није могао хтети рат, али тада је стала Русија уз нас. Вера Николе Пашића у Русију није га изневерила у најтежем и најсудбоноснијем часу отаџбине. Никола Пашић је, у свој понизности, видео у несрћном Николи Романову једног Бога и крстio се пред тим својим Богом као они који верују када улазе у цркву.

* * *

Никола Пашић је победио. Он је данас вођ једне велике странке у једној великој држави. Оне Русије, царистичке, која у великим и судбиносном часу није напустила Србију, нема више. Једна нова Русија је ту и нови проблеми су после Светскога Рата. Да се нађе у целој ситуацији после Рата и да приступи решавању нових проблема, наш народ ће моћи само тако ако из државништва и русофилства Николе Пашића научи да ми никада не треба да губимо контакт са Русијом, без обзира на пролазне облике владавине. Ту лежи велика могућност да се наша држава снађе у данашњој међународној ситуацији и да наше духовне снаге дођу до својих израза.

Душан С. Николајевић

ДВА ЗНАЧАЈНА ДОГАЂАЈА У ВРЕМЕНУ РОЂЕЊА Г. НИКОЛЕ П. ПАШИЋА

У доба када је г. Пашић, наш слављеник, био угледао света догодиле су се две врло значајне ствари за историју мисли о нашем народном уједињењу.

У Хрватској Гајев покрет за одбрану хрватства од маџарских настрадаја, рођен као књижевно илирство — у главном увођење народног језика у јавни живот у облику штокавства — ишчаурио се, како је оптуживан од непријатеља, у политичку доктрину.

Карактеристика првобитног илирства је ова. Лира Европе јесте Илирија, која се налази у троуглу међу Скадром, Варном и Бељаком; несложне струне на тој лири јесу све области где живи наш народ на том простору; треба сложити све те струне; треба увидети потребу једне књижевности за целу Илирију.

На самртничком одру илирство се бранило од велеиздаје, означујући се као књижевни покрет, који има везе са политиком. „Илиризам је у вези

с политиком јер је сврха његова изображење целокупног народа илирског у Аустрији и Турској живућем и то средством литературе, али би се грешило о законе и престо кад би се радило о некаквом општем илирском царству".

У Србији је Кнез Александар Карађорђевић са својом владом израдио писмени програм државне политике.

Србија као природна заштитница свих Јужних Словена има тежити уједињењу њихову, и због тога она мора имати за основу своја историска права, некадашњу српску територију, и све Србе. То је једина здрава основица, то је политичка потреба коју ће лако разумати сви Јужни Словени и усвојити са радошћу.

Да одговори томе задатку Србија, с једне стране, има подесити своје држање према оста-

лим неослобођеним Србима и Јужним Словенима, а, с друге стране, према осталим народима који нас опкољавају.

Према нашим саплеменицима не треба се опасивати зидом, него их дочекивати у земљи, прихватити их лепо и уводити у све јавне послове и у државну службу; усвојити као најглавније начело слободу вероисповести.

Што се тиче осталих народа, наших суседа, треба споразумно са њима на својој будућности радити Споразум, пак, с Аустријом, која такође има да плати, својим јужним покрајинама, трошак, политичка је утопија, јер Србија би тако себи везала конопац око врата.

У томе знаку родио се г. Пашић.

Tch. A. Поповић

ИЗ СТРАШНЕ ПРОШЛОСТИ

ЈЕДАН РАЗГОВОР СА ГОСПОДИНОМ НИКОЛОМ П. ПАШИЋЕМ У ПРИЗРЕНУ 1915 ГОДИНЕ

Данас је за свакога неоспорна истина, да је Господин Никола П. Пашић најмаркантнија личност у историји нашега народа. Ову ће истину истаћи и утврдити објективан историчар, бележећи велика и бесмртна дела Господина Пашића као вође Радикалне Странке и првога државника наше краљевине.

Величина је Господина Николе П. Пашића у величини његових дела учињених за опште и свестрано добро нашега народа и за славу и величину наше уједињене Краљевине. И зато је веома похвално, што је одлучено, да се прослави осамдесетогодишњица Господина Николе П. Пашића и што је решено, да се том приликом изда једна споменица у којој би се, по могућству, прикупиле све одлике Господина Пашића, које су га издавале од свију осталих наших државника и омогућиле му стварање великих дела.

Као савременику наших државника од половине прошлог века па до данас, познато ми је, да су сви ти државници били паметни људи и да су желели да што више и што боље ураде за народ и државу. Али је свима тим државницима оскудевало оно са чиме је обдарен Господин Никола П. Пашић и што га је уздигло на доминантну висину у историји нашега народа и наше државе.

Та одлика Господина Пашића, која му је омогућила стварање великих дела за народ и Отаџ-

бину, јесте његова беспримерна моћ предвиђања догађаја у будућности са којима је, као државник, рачунао у свима својим пословима и поступцима. Примера за ту његову моћ предвиђања има небројено али ћу ја овом приликом истаћи само један, који ће бити довољан да рељефно прикаже ту обдареност Господина Пашића, која је била тако пресудан чинилац у стварању данашње наше уједињене краљевине.

Ево те одлике:

Страшних дана нашега слома 1915. год., и повлачења из Србије, нашао сам се са Господином Пашићем у Призрену пред домом нашега великога националнога радника г. Томе Ђорђевића. После поздрава, Господин Пашић ми рече:

— Дакле и ти се повлачиш и ако си толико слаб и стар.

— Да, Господине Председниче. И ја идем са овом масом нашега намученога народа, јер верујем да ово повлачење није бесцјелно. Познато ми је да Ви сваку ствар добро просудите, па је тек после учините. Верујем да је тај случај и са овим нашим повлачењем из земље. У осталом ја сам познати јавни национални радник и налазим, да је, ако се већ мора мрети, боље и лакше испустити своју намучену душу на овоме страшном путу, но на непријатељским вешалима.

— Тако је. Ти имаш право. Ми сад сви стра-

дамо. Можда овим испаштамо грехове наших стarih. Али с краја на крај треба веровати, да је ово пут који нам је судбина и сила прилика одредила, истина и сувише трновит, којим ћемо ипак стићи ка мети нашега народнога и државнога Вајксења; ка остварењу наших државно-националних идеала. Сви ми колико год нас има, па и деца у материној утроби, подносимо оволике муке и ова страдања за велику идеју народнога ослобођења и уједињења. Из овога, дакле, страшнога и крвавога светскога хровања, у коме и наш народ са толико страдања учествује, наша праведна ствар мора победити. Мора вас-кrsнути наша слободна и велика Отаџбина у чијем ће државном оквиру ући све покрајине и сва племена нашега народа. Остварењу те велике идеје служи и ово наше страдање и оступање.

— И ако, Господине Председниче, верујем у Вас као добар хришћанин у Бога, ипак посматрајући данашње прилике овакве какве су, мислим да је та Ваша нада и сувише смела. Ово мишљење заснивам на чињеницама, које истичу, да су ратујуће државе у међусобном судару измели своју снагу и страна наших непријатеља показала се јача.

— Тако сад ствар изгледа, нарочито кад се површно посматра. Али кад се ствар расмотрши са просуђивањем свију чињеница, које ће омогућити коначну победу једне стране, онда не може бити никаквога двоумљења у крајњу победу стране којој ми припадамо. По оној народној изреци: „Држ се газде нећеш гладовати“, ми смо у овоме рату нашли савезнике и пријатеље, који располажу свима потребним средствима за коначну победу. Ми смо, дакле, у добром друштву са киме се не пропада већ се постижу циљеви. Мора се имати на уму да Велико-Британську Ајдају нико никад није могао прогутати, па се то неће десити ни у овоме рату. Као год што не-победими шахиста на шаховској табли распоређује фигуре и за напад и за одбрану са осигураном победом, тако и Енглеска својом силом чинила је и чини распоред држава, које су ушли и које имају да уђу у рат противу нашега заједничкога непријатеља. Све ово Енглеска чини са осигураном победом. У том циљу, само ако се укаже потреба, Енглеска ће у овај рат увести и Америку, као нашега заједничкога савезника. А ако до тога дође, то ће бити смртоносан удар нашем непријатељу и сјајан триумф наше коначне победе у овоме рату.

— Истина је, Господине Председниче, да је Велика Британија моћна држава и да њена политика доминира у свету, али ипак није лако и

војнички ангажовати Америку у овоме рату. Кад ово кажем имам на уму, да Америка није војничка држава и да је она са оне стране Океана, што наш народ рекао: „Далеко хиљаду конака“.

— Ниси ти једини који тако мислиш. Тако мисле и многи наши истакнути политички кругови, чији је политички хоризонт узак и који у ствари не улазе дубље. Међутим човек чији политички хоризонт има најпуније пространство, врло лако и јасно може уочити два пресудна чиниоца, који ће Америку определити, да створи и своју војничку силу и да је употреби противу наших непријатеља и тиме омогући нашу коначну победу. Ти су чиниоци: први, што би немачка победа значила пропаст оних милијарди, које је Америка дала нашим савезницима за вођење рата, а поред тога и бог зна још колико милијарди ратне оштете, коју би јој Немачка натурила; и други, што би победоносна Немачка постала први сусед Америке. А шта Немачка значи као сусед, није потребно нарочито доказивати. Најпосле ваља знати да није у залуд речено: да је Америка земља чудеса. И имајући у виду све оно што би Америку снашло немачком победом, она ће на сигурно показати и у овоме рату чудо и од своје војничке сile. У осталом ваља бити стрпљив и веровати, да ћемо се вратити у Србију као победници и творци велике наше државе какве и колике нисмо имали у нашој националној прошлости. Ово треба ширити међу војницима и оступајућим народом и тиме га соколити да истраје у овим напорима.

— У Вашим, Господине Председниче, политичким комбинацијама и у Вашој великој моћи предвиђања догађаја у будућности никада се у прошлости нисте преварили. Тврдо верујем да се нећете ни овога пута преварити, али се овако стар и изнемогао бојим да то нећу доживети. Но молим се Богу да Вама одржи здравље и живот, те да до краја остварите Ваше патриотске жеље за опште добро народа и славу и величину Отаџбине, коју овога пута, под притиском необуздане сile, напуштамо.

— Иди полако са уверењем и уз пут уверавај друге, да ће се ипак, у крајњем резултату, све добро свршити.

Сва су се ова предвиђања Господина Пашића испунила и мисмо остварили наше државно-националне идеале благодарећи мудрој и добро заснованој политици, коју је засновао, водио и спроводио Господин Никола П. Пашић, вођа Народне Радикалне Странке.

Павле Кара Радовановић

СТУДЕНТСКЕ УСПОМЕНЕ

Ја сам запамтио врло добро то време пре 1903. године. То није била нимало славна епоха наше историје. Никаквог полета, никаквог одушевљења. Српство је било „шупља фраза“. Пред личним животом и његовим потребама није се знало низашта друго. Сви су очекивали нешто крупно и нико није веровао у стабилност режима. Увиђало се да у томе притиснутом животу треба нешто да прсне. Ишло се из скандала у скандал. Бечка преса их је после разносila по свету, да нам се смеје иностранство.

Одједном долази 29. мај 1903. године. Будимо се из чамотиње у коју смо били упали. И сами смо изненађени енергијом коју смо имали и за коју нисмо знали. Долази време полета и снаге у напону, када је прострујала млада крв и савест указивала тешко на проћердано време у свађама, дворским скандалима и међусобним оптужбама.

Крајем 1903. године, у децембру, једна група нас, великошколаца, основа клуб „Словенски Југ“, и потом покрену и недељни лист под истим именом, који је био уређиван од честитог человека, какав је био покојни Љуба Јовановић — Чупа. Покретање тога листа било је од велике важности по наше национално буђење. Ту се први пут јасно испољила идеја о уједињењу Јужних Словена, али под именом и вођством Србије. У томе нашем листу су се први пут, после толико прохујалих година фразерског патриотизма наших романтичара, доносили извештаји о економским и политичким приликама из заборављених покрајина Словенског Југа. Ту ће се после, за време анексионе кризе, доносити оно што се на другом месту и у другим новинама није смело казати. Тај наш лист имао је да на својим страницама искаже све своје огорчење и све поуздање за будућност народну.

Рад тадање омладине био је несебичан и велики. Сваке недеље су се у „Побрратимству“ држали зборови, на којима су се искључиво расправљала наша национална питања и спровођала се велика идеја зближења Јужних Словена.

Тај велики рад омладине се нарочито манифестиовао приликом крунисања Краља Петра Великог Ослободиоца, 8. септембра 1904. године. Тога дана је „Побрратимство“ одржало свој конгрес са словеначким, хрватским и бугарским студентима, и том приликом је Краљ Петар поздрављен као „Први Југословенски Краљ“. Поводом

тих свечаности, око стотину југословенских уметника, изложили су своје радове и тако су и они манифестиовали за идеју јединства.

Ја зnam да ће једнога дана, када се буде оцењивала велика личност Николе Пашића, имати и таквих људи који ће бити пристрасни и покушати да нешто окрње од његове величине. На овоме месту, приликом његове осамдесетогодишњице, дужност ми је да изјавим, да нас нико није боље разумео и потпомогао од Николе Пашића. Нико са више љубави и трпељивости није саслушао наше жеље. Нико нас није боље прихватио од њега, и то у самом почетку делања „Словенског Југа“, који се још није био политички определио ни за коју странку.

Ипак се доцније увидело да се у тој политичкој безбојности не може остати. Мислили смо, у почетку, да је било у интересу идеје да имамо уза се све политички истакнуте људе. После се то показало као немогућно. Док нас је наш седи слављеник помагао, позивао на истрајност и мудро саветовао, ценећи наше напоре и не питајући којој страници припадамо, дотле су други политичари, који нису били радикали, ускраћивали своју помоћ. Један од њих нам је рекао:

— Сви ви југословени са Велике Школе сте радикали! Идите Пашићу, па нека вас он помогне!...

Та сумњичења, то хладнокрвно и циничко одбијање помоћи патриотској омладини, болела су нас јако, али нам нису одузимала храброст. Знали смо да не радимо за неко црначко племе у централној Африци него за рођену земљу, и подносили увреде читавих шест година, док се најзад, 1909. не определисмо за радикале, за људе који су нас најбоље разумели и прихватили да у борби истрајемо.

Те наше пристајање уз радикалну странку извршено је без икаквог притиска од стране радикала. Омладина се притиском не задобија. Радикали су нас придобили патриотским радом који се потпуно поклапао са сновима омладине.

Нека је слава и признање за то, и највише, мудроме државнику, Николи Пашићу!

Члан оснивачког Одбора „Словенски Југ“
1903. године
Коста Јов. Јовановић
архитект

НИКОЛА ПАШИЋ И РАДИКАЛНА ОМЛАДИНА

Радикалну Странку је основао г. Пашић као млад човек. Као и он и сви његови сарадници су били млади људи школовани на страни и за дахнути слободоумним идејама. У томе првоме периоду, од оснивања странке па до 29. маја 1903. год., г. Пашић с друговима борио се у главноме за свој *политички програм*, јер је прво требало остварити тај програм па ићи даље; то је био услов за даљи рад. Г. Пашић и другови му имали су против себе моћне противнике, али пуни младићског полета, пуни самопоуздања и вере у успех, занесени идејама нису презали пред опасношћу. Ти омладинци су остајали без својих имања, губили здравље по затворима, губили главе, па ипак упорно настављали борбу и најзад победили.

У другоме периоду свога рада, од 29. маја 1903. год. до 1. децембра 1918. год., до Уједињења, г. Пашић се борио за свој *национални програм*.

Г. Пашић, који је тада већ био зашао у године, испољио је још једну своју велику особину. Остао је вечно млад. Док обично старији људи с неповерењем гледају на млађе људе бојећи се да им, као недовољно искусним, повере крупније послове, дотле је г. Пашић, свестан снаге коју омладина може да покаже кад се лепо води, поред старијих опробаних сарадника почeo узимати и младе људе. Г. Пашић је показивао много љубави према омладинцима, веровао у њихове способности и додељивао им важне улоге у партијским и државним пословима. На тај начин је и младе људе уводио у државне послове, упућивао их како да раде и они су се под његовом контролом оспособљавали за тешке државне послове.

И овај свој национални програм г. Пашић и Радикална Странка су извршили. Док је наша војска сјајно вршила своју дужност г. Пашић је, уживајући поверење Краља и народа мудро водио нашу државну политику и од мале Краљевине Србије постала је данашња велика Краљевина.

Од Уједињења г. Пашић је ушао у трећи период свога рада у коме се поглавито има да бори за свој *економски и културни програм*. (Штета је што и остале политичке странке нису одмах усвојиле гледиште г. Пашића на уређење

наше државе, него се изгубило силено време и утрошила толика енергија дискутујући чисто политичке принципе — на kraју kraјева свршило се онако како је требало и морало да сврши, т. ј. да наша држава буде јединствена, парламентарна монархија, — а није се могло свом снагом приступити извођењу ovoga програма).

И сада г. Пашић узима за сараднике младе људе. Г. Пашић је као председник владе имао за министре људе који се нису били ни родили или су тек били rođeni кад је он био први пут председник владе. Г. Пашић жели да омладину види оспособљену за крупне послове који је очекују и зато омладинским организацијама по-кљања нарочиту пажњу. Увек се интересује да ли међу омладинцима влада ред и слога, да ли су вредни и дисциплиновани. Док има радикала који мисле да омладину не треба засебно организовати јер се тиме иде, веле они, на подвајање у странци, дотле г. Пашић сматра да омладину треба засебно организовати, јер су омладинске организације, политичка школа за омладинце.

Захваљујући г. Пашићу (коме су се придружили и многи министри, народни посланици и други истакнути радикали) радикална омладина је успела, да после рата скоро у свима окрузима створи, поред Месних Клубова још и Среске и Окружне Одборе. Организовање је ишло бразо, јер док је на I. Земаљском Конгресу Радикалне Омладине (одржаном у Београду 23. и 24. децембра 1923. год.) учествовало 600 делегата на II Конгресу (одржаном у Београду 13. и 14. децембра 1925. год.) је било 2000 делегата.

Радикална Омладина је сада једна добро организована и дисциплинована резерва Радикалне Странке, њена нова снага; то је подмлађена и освежена Радикална Странка, способна за даљу борбу, да под вођством г. Пашића изврши и његов *економски и културни програм*. Радикални омладинци су научили у својим организацијама да у рад, за добро народа, треба да унесу полет, енергију, љубав, идеализам, једном речју све оно што даје младост, али да у исто време буду хладнокрвни, одмерени, тактични, да удруже младост и зрелост да се користе искуством и примерима старијих да се оспособе да буду њихови достојни заменици, да наставе њихов рад, да

доворше што су они отпочели. Радикална Омладина ће дати доказа да је била достојна старања и љубави г. Пашића и оправдаће наде које је у њу полагао.

* * *

Радикална Странка је странка широких народних маса, странка сиротиње (противници су због тога били дали радикалима једно подругљиво име). Радикална Странка има огромну снагу у народу те може спровести економске, социјалне, и све реформе друге врсте, коју траже нове прилике и

ново време Ако је потребно нешто реформисати, поправљати у нашој држави зар су зато способније нове странке с новим људима, које би вршиле пробу и училе се како се управља државом? Зар зато није способнија стара искусна Радикална Странка?

Подмлађена и освежена Радикална Странка стоји спремна, да настави борбу те да *економски, физички, културно и морално* подигне наш народ. Да оствари и тај програм свога великога вође г. Пашића.

Д-р Живан М. Лукић

НИКОЛА П. ПАШИЋ КАО ПРИМЕР ОМЛАДИНИ

Свако време историје једнога народа има свога човека. Један који је нашао своје време и у њему развио све своје способности, сву своју отпорност и жилавост, је Никола Пашић. Нико толико, као он, није учинио на стварању бољег реда и поредка у нас, на материјалном подизању једне земље којом је господарио режим заснован на вољи једне личности или вољи њих неколицине. Нико као он није показао толико борбености за демократско уређење државе, увођење парламентарног режима у наш систем управе, и стицање политичких слобода, које нису биле омиљене код тадањих српских управљача, а које је народ желео од срца и очекивао као озебао сунце. Жилав, и упоран, далековид, моралан, стрпљив, ћутљив, пун такта и отмености, Никола Пашић је оличење свих бољих одлика наше расе и дао им прави изражај у свом педесетогодишњем политичком delaњу. Крепак телом, свеж духом, човек који никад не клоне и зна шта ради, такав је Пашић ушао у политичку борбу и такав остао и данас. И није чудо да је Пашић доживео ретко задовољство политичара и државника да види остварен свој политички програм у потпуности. Пашић је са несаломљивом вољом и проницљивошћу у сарадњи са слободоумном омладином свога доба створио радикалну странку и око ње окупио доцнијим деловањем девет десетина нашег народа. Погађајући наредне жеље он је своје политичке поступке подешавао имајући само то у виду. И никад се није десило да га је народ демантовао.

У прво време његове политичке делатности није било лако организовати слободоумни покрет и уводити неки нов живот у земљи. За време

владе реакционара гинуло се за идеју, слободу и једнакост, исто тако као што се у почетку XIX века гинуло за веру и српство. Поред своје одлучности и пожртвовања, Пашић је налазио ослонца у народу, који је био решен да победи или да га нестане. То је тај народни инстинкт који је Пашић скватио и који га је подржавао у најтежим тренутцима. Тада је народ био жељан свих политичких слобода, које ми данас уживамо као нешто нормално и сасвим природно, помоћу народа који му је бескрајно веровао. Пашић је те слободе извојевао по цену највећих мука и по цену главе на раменима. У борби за то, он је имао противу себе намесништва и апсолутистичке владаре. Тај први период непрекидних борби од 1874. до 1903. г. сматра се као период припремања и поступног отимања за нешто велико које је тек имало да дође. То је у исто време и период најнапорнијег рада у народу, коме је требало објаснити уређење других срећнијих држава, просветити га, васпитати га политички и припремити га за један нов живот какав су имали други народи. Из тога тешког доба ваља нарочито истакнути непрекидно упињање радикалних првака да се судбина Србије одвоји од туђинске Аустрије и да се стави под окриље велике и моћне Русије, која ће доцније да постане, благодарећи смишљеном раду Пашића, најмоћнија заштитница Јужних Словена на Балкану. То ће најзад и да нас спасе 1914. године.

Долазак Краља Петра на престо зближио је та два велика старца и учинио да се енергија целога народа скупи и искористи на унутрашње јачање и на углед пред страним светом. Тад настаје други период Пашићева delaња, обилнији и

успешнији и обухвата његов политички рад до данашњих дана. Морало је да дође до уједињења целога Српства у једну државу, јер је идеја о томе тек тада добијала свој прави значај и сву важност. У томе времену, када је извршена морална и материјална припрема да српски народ оствари своје вековне жеље, успело се да се војнички спремимо, да се подигнемо привредно, да изградимо нове жељезничке путеве и да се ослободимо туђинског утицаја. То је учинио Пашић, благодарећи родољубљу и увиђавности Краља Петра, једног од најслободоумнијих владара које је наш народ имао.

Царински рат са Аустријом је политичко дело Николе Пашића, његове решености да се Србија ослободи економског туторства које је Аустрија вршила над целом трговином наше земље. Ту је мали Давид први пут победио Голијата. Та је победа подигла благостање земље, дала маха привреди и малој индустрији, јер су нови путеви били пронађени. Стварање Балканског Савеза, са којим се ишло ослобођењу Срба под Турцима, такође је Пашићева замисао и он ју је извео са људима са којима је предано и савесно водио државне послове Краљевине Србије. Српско-турски рат је показао да је све било паметно урађено, све предвиђено, и да је рат вођен у духу жеља српског народа, који је чезнуо да за нашу браћу под Турцима извођује слободу.

У свима правцима Пашићеве активности у спољној политици запажа се опрезност, такт и лојалност, све црте једног рођеног господина. Само се тако може разумети његова хладнокрвност приликом првог напада Бугарске на нас у жељи да нам преотме славу стечену у борби са Турцима. Решеност Пашићева да се тај спор повери суду рускога Цара подигла је престиж наше земље у очима иностранства. Од тога тренутка Србија се уздиже и постаје прва сила на Балкану. У томе је и огромна заслуга Пашићева, који је у пресуди рускога Цара гледао једино правилно решење тога питања, и то у нашу корист, у корист нашег угледа у страном свету.

Снажење Србије, њена улога Пијемонта према неослобођеном Српству, њено наоружање и не прекидан ход ка сталном напретку, нису били ради виђени од Аустрије. Њој је Србија сметала. Требало је Србију понизити и смањити је да би се преко ње омогућио немачки продор на исток. У згодном тренутку Србији се упућује понижавајући ултиматум, чије скоро потпуно усвајање од

стране Пашићeve владе није могло обуздати Аустрију у њеним намерама. Тако се догодио светски рат који нас је стао, као и цели свет, много бројних жртава и страхота кроз Албанију.

Последице Пашићeve спољне политике су се тек тада опазиле. Србија није била сама. Пашић је знао да своју земљу прибави пријатеље у иностранству. Србија је ипак власкарна и кроз своју крв створила данашњу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Живот нашег народа у изгнанству пун је светлих примера пожртвовања и непоколебиве вере у успех. Рад са Југословенским Одбором као и борба са њиме, стварање значајне Крфске Декларације, повратак у Отаџбину, — све то носи на себи отисак Пашићева рада и далековидости. На Конференцији Мира у Паризу. Србија није могла да нађе бољега чувара и бранионаца од Николе Пашића, седога државника који је имао ту срећу и заслугу да види остварење свих наших народних снова.

Образовавши свој први кабинет после рата у 1921. г. Пашић је био примио на себе да расплате тешку унутрашњу ситуацију као и да доврши разграничење наше земље, која у то време није имала утврђених граница ни са једном суседном државом. Требало је такође дати земљи Устав. И ту је Пашић показао толико стрпљења и политичке окретности па да наша земља добије један модеран устав који народу гарантује све политичке слободе и даје права и једнакости грађанима свију вера. Законодавни рад није био ни мало мањи, јер је требало ради срећи из почетка, обзирати се на нове потребе које су створене уједињењем три народна племена у једну јаку државу и која су толико векова живела одвојено.

Овај кратак преглед делатности Пашићeve, његовог пожртвовања, љубави и народног рада за своју земљу, довољан је да покаже свима колике су Пашићeve заслуге за народ и државу. Због тога је он у народу омиљен и чуven. Нема краја у нашој земљи у коме он није познат. То је највећа награда човеку који је целога живота био политичар и стога жртвовао себе народу и његовој срећи. Зато се Пашић високо уздигао изнад свих племенских, верских и партиских борби и постао човек који припада целој нацији, чији је рад у прошлости и садашњости постао пример којим ће се одушевљавати садања и будућа поколења.

Вукашин Живошић

III

САСТАВИ НИК. П. ПАШИЋА

100

НИКОЛА ПАШИЋ

О НАРОДНИМ СЛОБОДАМА

Господин Никола Пашић, на челу радикалне странке, још у почетку њена стварања и борбе, подигао је први одлучан глас за народне слободе. Он је и на зборовима и у Народној Скупштини истицао значај јавног мњења и слободне речи. У духу демократије свога доба, енергично наглашавајући потребу слободног изражавања народне мисли, г. Пашић је одржао у Народној Скупштини још 1878. године (11. децембра) овај значајан говор, из кога доносимо следеће одломке:

Никола Пашић: Наш живот, наше унутарње слободе пошли су у последње време у назад, и то од оног времена, кад смо пожелели и пошли да дамо слободе нашој браћи. Ми смо пошли да ослободимо нашу браћу и у путу изгубили смо нашу слободу (вичу: није истина). Ја ћу покушати да докажем и да укратко разложим ток, како је тај наш јавни живот ишао. Велика Свето-Андрејска Скупштина, та која је повратила своју династију, чим је то учинила, она је, у том истом времену, донела и одлуку да се и слободе народу поврате. Јер је знала, да њена династија управо и не може без слободе да опстане. Та скупштина донела је: прво, да се уведе одговорност министарска и одговорност чиновничка у опште; друго, да се уведе слобода штампе, као јемство за народне слободе, које је народ том својом скупштином задобио.

У току даљег развитка нашег државног живота, појавиле су се препреке, те народ није могао да дође до слободне штампе. Ја, се опомињем, да су били предлози готово на свима скупштинама које су после те Свето-Андрејевске скупштине долазиле: да се уведе слободна штампа. Нарочито Михољска Скупштина тражила је слободу штампе, и онда су је тражили може бити многи од оних, који данас овде у скупштини седе. Но на Михољској Скупштини није се дошло до слободне штампе. Доцније, кад се десио тај несрећни и судбоносни тренутак, да је књаз Михаило убијен, Велика Народна Скупштина, која је услед тога несрећног догађаја сазвата, чим се сакупила и прогласила књаза Милана, донела је и то за-

кључење, да се уведе слободна штампа, да народ може изјавити своје мисли. И то знају многи, који сад овде седе. (Чује се: то није било!) Идућа за овом народна скупштина, која је позвана да Устав гради, она је у адреси опет донела то закључење, да се слободна штампа народу дâ. И тек после ове скупштине дошло се до закона о штампи, који се у практици показао да ништа не вреди, јер све оно што је једном руком давао, то је другом одузимао.

Сад бих могао да покажем параграфе тога закона и њима да докажем, да доиста тај закон, који је онда донесен, није давао народу ништа.

Три су поглавита параграфа у томе закону, којим се убија слобода штампе. У том се закону каже ово: да је полиција (дакле извршно тело) позвана да прегледа све што се штампа, све што се пише у новинама, и кад то учини, онда да каже је ли то добро или није. Полиција, као извршно тело, које закон извршује, та полиција, у којој може бити има добрих и поштених људи, опет они или из незнања или због јачег притиска могу да се побоје и закон прекораче. Сад, кад то неко из полиције учини, кад ма у чему закон прекорачи, нико о томе не може ништа јавно написати, јер полиција је та која новине прегледа по закону, и штогод је противу ње, она то брише. Такав један члан постоји у Закону о штампи и тај члан одузима народу сваку сигурност да незаконе поступке власти изнесе на јавност, а где нема те могућности, нема ни слободне штампе.

Председник Министарског Савета, Министар Иностраних Дела: Молим, који је то члан из закона о штампи? Именујте га!

Никола Пашић: То је члан б., у коме стоји да полиција прегледа све штампане ствари, па онда да се пуштају. Даље, у том истом закону, о коме говорим, стоји и такав један члан, по којем се за штампарски преступ казне и новинар

и штампар и писац. Затим, у том закону има и то, да влада може лист — новине — да забрани, ако само нађе за целисходно да то учини, т. ј. ако тај лист не одобрава већ напада правац једне владе, та влада може само зато да га забрани. Правац владе може бити рђав по народ и народне интересе. Свакако, влада, оно што ради, држи да добро radi, и кад то држи, онда по томе, законом о штампи, дато јој је право да угуши сваки онај јавни лист, који изиђе па каже свету: ти, влада, не ради добро због тога и тога. Дакле, оваквим једним параграфом увело се и узаконило код нас то, да кад се нађу људи у земљи, који предузму једну рђаву политику по народ, да се та рђава политика не може исправити, јер тај који води ту политику, законом је овлашћен да може сваку другу политику у земљи да забрани.

Овде се сад каже, да је овакав закон о печатњи произвео демонстрацију у народу, и то предлагачи наводе као побуду за свој предлог, да се штампа обустави; а међутим наводе се примери, који су се десили баш са време владавине онога закона о штампи, који би се по предлогу њиховом и одборском имао у живот да поврати. Решетар, који је грдио поједине личности, његов лист ишао је цензури оне владе која је тада била, и она је сасвим по закону могла да брише и не допушта оне грђе да излазе на свет; а кад то није урадила, она је онда сигурно држала, да је оно што се пише, било умесно; и шта више, може се мислiti да је она то пропуштала баш за то, што је влада тако хтела: — влада има право да спречи све оно што у новинама излази.

Ја знам и то, да док је излазио лист „Радник“, он се трпео донде, докле се хтело да се трпи, па се онда угушио. Кад је уредник видео да не може да ради по програму и правцу, који је покушао да оствари, и кад је био приморан да једну изјаву која је понижавала правац листа — онда је он одустао да даље издаје лист. Но полиција је ипак дошла, покупила остатке од рукописа и ставила ону изјаву на чело листа и сама је одштампала и растируила лист. Дакле, по ондашњем баш закону, који се сад опет тражи, могло се, као што видите, грдiti и нападати — али само оно што је влада хтела да пройде. Ништа више није се могло урадити. Такав је закон постојао. Народ је увидео да тај закон не ваља, и он је одмах, преко својих посланика, нарочито преко неких који су се називали либералима — људима који су хтели да поврате на-

роду слободу речи, — тражио да се тај закон поправи. То се одмах није допустило. Борба за поправку трајала је до 1875. године. Кад су се злоупотребе од стране чиновника у народу толико умножиле; кад су власти на све стране прекорачиле законе, — онда је народ подигао свој глас, да је и сама Министарства, која му нису дозвољавала слободу штампе, обарао. То је било и са Министарством Чумићевим, и то онда кад је обећао народу да да слободу штампе, слободу збора и договора и самоуправу. То је обећао а није извршио и — пао је. Доцније, та борба за слободу штампе продужила се и даље. Кабинет Данилов пао је нарочито и за то, што није хтео да народу да ту слободу.

После Кабинета Даниловог, дошао је Кабинет г. Ристића и Груjiћа. Тај Кабинет дошао је у време, кад су у народу владале две струје: струја која је тражила слободу за народ, и струја која је тражила акцију. Овај Кабинет, по својим назорима и увиђавностима, придржио се струји за акцију, па и то је нашло на препреке. Акција за онда није могла да се изврши. Дошао је Кабинет Каљевића. Народ је тражио слободе, и овај Кабинет пристаје да народу да тражене слободе. Министарство Каљевића изнело је пројекат и скупштина је издала закон о штампи. Тај закон није владао ни пуна четири месеца, а радио се у таквом времену, кад су биле најжешће борбе у нашем унутрашњем животу. Наравно, и све расправе и сви чланци морали су се писати у том раздражењу, у коме је сав народ био.

У новинарству, у штампи, решавало се хоће ли се Србија упустити у рат са Турском, или неће. А то питање, то је једно тако огромно питање за народ, да није чудо ако су се по гдекад и прешли границе учтивости, које закон забрањује. Но сваки који је прешао те границе, а и многи невини, био је кажњен и осуђен на затвор, где се може бити и сада налази. (Чује се: на ствар!) Дакле на ствар. Двадесет народних посланика предложу сада, да се овај трудно стечен закон о штампи укине. Влада је на то пристала. Ја кажем, ако ми то одобримо да се овај закон укине, онда престају управо сва јемства, да народ може доћи до своје законодавне власти. (Чује се: није истина!) Истина је. По Уставу, ако се овај закон укине, ова скупштина не може никако натерати владу, да пред њу изнесе онај закон који влада сматра да не одговара њеној цељи. Ви предложите штогод хоћете, па ако је влада мишљења да ваш предлог не треба усвојити, он не може ни бити усвојен, јер се неће

ни изнети пред скупштину. Ваш предлог неће се никад остварити за то, што влада налази да није целисходан. Може бити, да су ваши предлози добри или рђави, али када влада не допушта да се озаконе, они се неће ни озаконити.

Може неко мислити, да се влада може на ово нагнati тиме што ће јој се одрећи буџет. Но то, по Уставу, тешко да може бити, јер она може да задржи стари буџет и још да утроши 230 хиљада дуката. (Чује се: шта је то г. Председниче, није овде реч о буџету?! — Жагор).

Никола Пашић (продужује). Што наводим, то је само доказ, да ви не можете ништа озаконити, ако Скупштина не пристане. *Ако обориште закон о слободној штампи, онда се народу одузима и то да може законе Јојрављашу. Зашвара му се јуш, да икад до законодавне власти дође.* Влада, ма која била, има свој правац, уопште своју идеју, по којој мисли да усрећи народ са свог гледишта. Влада која нема да се боји слободне речи, слободне јавне речи, а има у рукама власт, она ће ићи правце својој цељи, ма се ова с потребама народа и не слагала. Кад влада има то у рукама, она онда има и судску и извршну и законодавну власт — има све, а народ ништа.

Дакле, ја кажем ако ми пристанемо на то, да се овај закон о штампи укине, онда губимо сва јемства, да можемо исправљати једну погрешну или лажну политику владе, која је штетна по земљу. По томе, при оваквом закону о штампи, какав би према овом предлогу остао, влада, кад год ће, може да угуши слободу речи; она би увек била кадра да то уради, јер, опет кажем, немате никаква јемства, ни начина да можете исправити ту погрешну практику владе. Ја држим да народни посланици, које је народ послao, нису дошли овде да му одузму сва могућа средства, да препрече све могуће путеве, да народ може да има учешћа у законодавству; да народ може да контролише судове; да народ може да контролише полициске или извршне власти у земљи.

Ја сам дакле за то, да се закон о слободној штампи, који имамо и који је на снази тек од пре четири месеца, пусти да важи, па ће онда, у току даљег времена и мирног живота који настаје, и када нам потребује братске слоге и братског договора, — да се види да ли ће нам тај закон донети какве страшне последице, које предлагачи замишљају. Ако по несрећи то буде, или се јасно опази да ће такве штетне последице бити кобне по народ и његово развиће, онда народна скупштина, која је ту сваке године, може тај закон исправити тако, како ће најбоље одговарати потребама народа.

*

Одговарајући министрима и владиним посланицима, који су критиковали његов говор, г. Пашић је дао ову своју завршну реч:

Никола Пашић: Неки су посланици говорили, да они који хоће слободну штампу, имају нечисте намере и не знам још шта. Ја кажем, господо, *слободна штампа поштебна је једино у интересу нашега народа, у интересу слободе српске, у интересу благослања и најрепшта српскога народа.* Ако хоћемо да се сумњичимо, онда пре може да падне сумња на онога који неће слободну штампу, јер ко неће слободну штампу, да се на јавност изнесу дела, — тај мора да има каква прљава дела, која не сме да допусти да се на јавност изнесу; тај мора да се боји јавног мњења и тај за то тражи да се задржи цензура, што има таква дела, за која, кад би се изнела на свет, може бити да би дошао под суд и вукао гвожђе. Ја мислим да тај пут није баш тако користан, да се сумњичимо, него треба сваки да докаже: каква је корист ако имамо слободу штампе, а каква је штета ако је, напротив, немамо. То је пут да се дође до истине!

Не може бити уставности где нема слободне штампе. Јер уставност је: да сви грађани учествују у законодавству, а то се може постићи, поред других установа, и путем штампе. Дакле без слободне штампе, нема ни уставности.

Не може бити ни просвете, јаке и истините, где нема слободе. Где разна мњења не долазе у додир, где не влада критика, ту нема науке. Науке не може бити тамо, где нема слободе. Дакле, и у интересу наше просвете, и у интересу нашег умног развишта, нужна је и преко нужна слобода штампе.

Ако се покуша да се слободна реч угуши, видеће се да то не може успети. Дођиће многи до очајања, а многи до апатије и немарности за опште ствари. То ће трајати дотле, докле зла не преврше меру стрпљења. Ни тежња за слободом не може се никад у народу угушити сасвим; она све више и више расте и ако се она угушује. У суседним нашим државама, у Босни и Хрватској, и у Бугарској много је већа слобода, но што је код нас. У народу ће се произвести тежња за туђе слободе и туђе установе и те тежње дејствоваће још више за слабљење нашег државног живота. Нарочито у овом времену треба да смо опрезни, кад је наша давнашња идеја уједињења и ослобођења задобила на Берлинском Конгресу онако тежак и смртни ударац. Напослетку, апелујем на нашу браћу из новоослобођених предела. Ми смо радили да их ослободимо,

жртвовали смо новац, ишли у бој, и то смо држали да нам је патриотска дужност била да чинимо. Ми смо имали слободе пре но што смо пошли да вас ослобођавамо, за то држим да не можете бити толико немарни спрам нас, и држим да ћете помоћи овај правац, који иде на то да

нам се поврати она слобода, која је била код нас пре нашег поласка у рат. Ја држим, да кад смо за вас лили крв и дали живот и све, што смо имали, — онда ћете бити толико задахнути човечанством да помогнете правац оних који траже слободу. (Жагор).

ИЗЈАВА НИКОЛЕ ПАШИЋА У „ВИДЕЛУ“

— ОД 2. МАЈА 1880. ГОДИНЕ —

Молећи уредника „Видела“ да донесе у своме листу три изјаве грађана из Зајечара, Књажевца и Бадњевца, са којим одобравају рад тадашње мањине, Пашић је у своме писму додао још ово:

„Неутольива љубав Србинова к слободи, братству и једнакости кренула га је да створи себи и своме потомству слободну државу.

Дуговремени процес нашег унутрашњег државног живота носи на себи карактер борбе против самовоље, карактер напретка у духу веће слободе.

Све повремене реакционе покушаје издржао је народ наш без забуне у његовој тежњи и мети, без очајања о својој моћи и снази, и ако су оне по некад кочиле точак слободног напретка народног.

Развој унутрашњег уставног живота, у свези са догађајима спољашњег света, покренуо је брже точак народног напретка, и пре непуних пет година, народ наш предузео је да реши два тешка и замашна, али и два племенината и узвишену задатка. Предузео је да реши питање унутрашњих слобода, да осигура слободу и права сваког грађанина и брата, да прокрчи шири пут к светlosti, изображењу и напретку — и да реши питање спољне слободе, да ослободи и уједини своју браћу у Турској-царевини.

Али партијски односи и процеси у Србији истакоше на Владу људе, који по својим склоностима, увиђавности, карактеру и способности, примише да руководе извршењем другог задатка, а противу првог предузео мере да га одложе, обуставе и угуше.

И поведоше народ к решењу спољног питања — али многоbrojni узроци причинише те се по-

кушај сврши на штету нашу. Опасност и несигурност наше земље улеваше у свакога страховиту збильју и народ ћуташе и слушаше.

Други покушај ослобођења испаде у неколико, али ни у колико дипломација не очува успех српског оружја — и створише се на Балканском полуострву и Европи таки односи, који потиснуше идеју нашег ослобођења и уједињења и преобразише је тако, да је добила сасвим други вид и карактер. „Србија би потчињена сфери интереса Аустро-Угарске“.

Тако решење покренутог спољног питања није могло задовољити српски народ, и само су њиме још задовољни они који се осећају одговорни за тако решење.

И услед тако неповољног резултата да би се сузбила и отклонила одговорност за исти, би покушана реакција у унутрашњем животу, али народ не беше реакционо расположен и реакција пропаде у своме зачетку, а народ оста при своме потраживању да се реше и рашире унутрашње слободе.

И ако је народ претрпео толико напора и мука за ово неколико година, опет непомућено и чисто гледа у своју будућност и тражи лека својим ранама и пута к своме побољшању и напретку.

И у раду народног напретка и побољшања његовог, радикална народна царшија руководи се следећим мислима и следећим стањем.

1.) Радикална народна партија зна и исповеда: да је народ српски после издржана два рата сиромашнији и слабији материјално, но што је пре био.

2.) Народни издатци, и ако је народ сиромашнији постао, увеличали су се и то несразмерно увећаном земљишту, и несразмерно продукцији економној, која се очекује.

3.) Народ српски задужио се 32,000,000 динара без тачно пописане реквизиције и без обзира на накнаду штете погорелцима у рату.

4.) Народ српски, средством дипломације, примио је у Берлинском Уговору теретне обавезе:

а.) да саградимо железницу за извесно време а по уговору са Аустро-Угарском, без обзира на наше финансијско стање и да ли нам је у овом времену баш прва потреба;

б.) да примимо на себе извесну суму турскога дуга;

в.) да решимо питање аграрно, као и што смо га решили, у смислу признања спахилука.

5.) Противник нашег народног ослобођења и уједињења изменио се и место „Труле Турске“ дошла је културна Аустро-Угарска са унутрашњим грађанским слободама.

Радикална народна партија, имајући пред очима поменуто стање, примљене обавезе, и желећи да се Србија што пре опорави и спреми да брани своју егзистенцију и за случајеве даљег развитка источне кризе тежи и ради пре свега:

1.) Да залечи и изглади ране и штете, које су услед ратова нанесене нашем народу.

2.) Да опорави и препороди и спреми народ да мирно на своме огњишту са спокојством и тврдим уверењем чека будућност даљег развоја источне кризе.

3.) Да изображењем благостањем и слободама својим у земљи развије врлине грађанске и човечанске и да слобода и благостање у земљи омили грађанима њихову Отаџбину а у исто време послужи Србима и осталим оним народностима да теже ка уједињењу с нама.

Да се све то постигне, нужно је пре свега да се народу терет олакша. Да се народу олакша терет, нужне су реформе које ће заменити старе установе новима, које ће јефтиније коштати а више народу дати слободног времена да ради привреду.

Полицијска струка мора се упростити и у склад довести са општинском и среском самоуправом.

Просветну струку реформисати, тако да народу даје самосталне грађане, раднике и трговце, а не само чиновнике.

Контролу и финансијску струку уредити према модерним начелима и потребама.

И судску струку упростити и учинити је независном од управне власти.

Рок службе у војсци свести на годину дана, како би сви младићи у двадесетој години одслужили војску, а стајаћу војску свести на ону меру која је нужна народној одбрани.

Све поменуте реформе треба да се удесе у духу чисте уставности.

С друге стране, треба живо радити на томе да се земљорадња у нас побољша, да се домаћа индустрија развија, али у колико је могуће без пролетаријата, и да се трговини отворе нове светске пијаце. Од увећаних прихода да се употреби један део на отплату дуга а други део на разне замљорадничке, занатлијске и индустријске установе.

Како Србији предстоје корените реформе, и како реформе треба да испадну у што чистијем народном духу, како се треба чувати да се не стварају у Србији закони, који нису кадри ни годину дана живети, — то је преко нужна и природна последица да реформе произтеку из опште и свестране критике да при извођењу реформама учествују сви способни и умни људи без разлике партије и занимања.

Према томе најближи програм народне радикалне партије, како га ја сматрам, био би тај да прошири слободу штампе, да установи слободу збора и договора, са слободом удружила, да потврди и утврди општинску самоуправу, да подејствује да се сазове велика народна скупштина, да се створи могућност за извесне реформе и уштеде, да се као дело великолепности и племенитости, удејствује општа амнистија свију политичких криваца, да се с грађењем железница одувлачи док се прво трговински уговор са Аустро-Угарском не склопи, да се најпријатељски одношаји негују са свима суседима, а нарочито с Бугарском, Турском, Румунијом и Аустријом. Да се закључи трговински уговор с Турском, којој такође у интересу лежи да се знатни део српске трговине скрене на Солун. Да се финансијско питање у нашој земљи уреди. Да се народ заштити од самовоље појединих чиновника пре но што се дође до уредбе да сви чиновници одговарају за своја дела. Најпосле да се приступи реформи државних установа.

Ето то су назори, којима се руководи народна радикална партија при решавању државних питања. То су установе које би она желела да се изведу и остваре у што краћем року. Но када ће то бити, то ће зависити од већине народа и његове интелигенције, која је позвана да му предњачи у тим питањима".

ГОВОР Г. НИКОЛЕ ПАШИЋА

— ДРЖАН У ЗАЈЕЧАРУ 12. ЈУНА 1881. ГОДИНЕ —

Ово је један од првих говора нашега великог Вође о спољашњим односима мале Србије. У то време унутрашње стање у земљи било је тешко и мучно, а спољашње још теже и још мучније. Србија је изгубила била сваки углед у иностранству наопаком политиком либералне партије и њеног шефа Јована Ристића. Г. Пашић још тада подвргао је спољну политику наше земље најозбиљнијој критици, и у овом говору наговештавао је велике и спасоносне политичке линије за нашу спољну акцију. Важно је и са историјске стране интересантно изнети у целини тај говор г. Пашића поглавито из разлога да се види шта је доцније под мудрим вођењем спољне политике нашег прослављеног Вође постала Србија у наше доба, успевши да уједини у једну државу Србе, Хрвате и Словенце.

Говор г. Пашића гласи:

„Запети и хладни односи са Русијом, прекинути односи са Бугарском која се тек рађа, рђави и хладни односи свуда око наше земље, то је спољашње стање наше државе. У Француској, Енглеској па и Немачкој, па чак и у Италији, изгубили смо ону симпатију коју смо некад стекли и уживали. Наши државници угађали су само Аустро-Угарској и хвалили Андраши да је Србији више учинио него руски државници. Међутим о Босни и Херцеговини не само да су знали да ћуте но су и другима забрањивали да о томе говоре.

Кад су наши државници дошли на Берлински Конгрес да приме плодове своје политике — шта су нашли? Нигде пријатеља и заштитника.

Но Ристићева влада није грешила толико у унутрашњој колико у спољној политици. И у колико је учинила погрешак пре ратова и за време ратова, у толико је још и више погрешака починила после рата. Први рат отпочели смо без савезника и против савета Русије. Нама је онда саветовала Русија да се што више спремамо за рат, али да се у рат пре времена не упуштамо. Ми смо почели рат против њене воље. Како смо прошли ви знate. И опет руском цару, кога нисмо хтели послушати, имамо благодарити што се непријатељ после несрећног пада Ђунаца зауставио да не поруши и попали целу земљу. За време првога рата добили смо од Русије зајам од 7 милиона динара, а за време другог рата добили смо поклон од толико исто милиона. Па и у најновије време поклонила нам је интерес на учињен зајам у Русији. Међутим наша је спољна политика увек радила против савета

Русије и трудила се да увери европске државе да се наша политика не поводи за саветима Русије и тражила симпатије и потпшре Западне Европе, а изгубила је симпатије Русије. И кад се све то у рачун узме, а нарочито расположење руске владе, против кабинета Ристићева, у који је она и последњу веру изгубила од времена кад је по уверавању компетентних људи учињена злоупотреба у доба намесништва са једним важним, тајним актом — онда се тек може разумети понашање Русије при Санстефанском Миру и Берлинском Конгресу. У Енглеској је дошао на владу Гледстон, који се јако заузимао за Србију за време нашег рата, и који је подвикнуо Аустрији: „Себи руке! — Не дирај Босну и Херцеговину, јер нису твоје земље!“ И кад је скupштина у Крагујевцу хтела да поздрави Гледстона, Ристић је угушио поздрав и није дао да се пошље. У Француској је такође пошло на боље за Словене на Истоку. У Аустрији одступио је Андраши, после њега и Луерсбергово министарство а дошао је Хајмерле и министарство Тафеово, које тражи наслоне на Словене у Аустрији. Уместо да су предвиђене те промене у свету и да се наша дипломатија користи њима, она је појурила главачки у крило Аустро Угарске, и одвојила се како од осталих сила које су потписале Берлински Уговор, тако и од Турске и Бугарске с којима је требала да ради на вези железница.

Наша спољна политика, коју је Ристић водио, учинила је грудну погрешку што се одвојио и засебно преговарала и склапала уговор железнички искључиво са Аустро-Угарском. Уместо да је тражила да у друштву са осталим државама, којима је Берлински Уговор теретан био, ублаже теретна опредељења Берлинског Уговора, она га је тиме још више пооштрила. Наша спољна политика, руковођена Ристићем, закључила је железничку конвенцију без веза са Истоком и без трговинског уговора. Ову конвенцију са својом скupштинском већином, усвојила је у Крагујевцу и против воље целе земље. После те конвенције Аустро-Угарска је добила још већу превласт над Србијом, па су остали уговори зависили од њене добре воље.

Ристић, видећи на жалост исход своје политике, тражио је узроке да одступи, пре него што би се његова политика стропоштала под њим самим“.

НЕКОЛИКО МИСЛИ Г. НИКОЛЕ П. ПАШИЋА О ПОЛИТИЦИ НАПРЕДЊАКА

У своме горњем говору о спољној политици, г. Пашић је наговестио значај Русије за Србију, и тим самим определио се у својој политици за непоколебљиво држање с Русијом и у томе истрајао у најтежим моментима наше земље. Та непоколебљивост и та истрајност у држању с Русијом главна је историјска линија Пашићеве политике, за коју се он целога века енергично борио. И говорима и писањем многобројних чланака, успео је г. Пашић, да политику непоколебљивог држања с Русијом означи као народну српску политику и уједно као јасну одређену спољну политику радикалне партије. За ту политику г. Пашић бори се пуни четврт века. Доцније, он наставља борбу и против напредњака на челу с Гарашанином, Чедом Мијатовићем, краљем Миланом, и све до Владана Ђорђевића, па и са њиме на крају до коначне своје победе. Малоумни су људи који не виде и не би знали сву ову спасоносну истрајност г. Пашића у борби са либералима и напредњацима и против њихове политике наслона на Аустрију.

У једној брошури г. Пашић пише ове трезвене и светле мисли:

„Напредњаци су дошли да продуже политику коју је несвесно засновао Јован Ристић. Али напредњачка политика ћала је још у несретније руке, да је она још ћојачала оно зло, које је потицало из сблазнума са Аустро-Угарском. Особито је грдну несрету начинио за српски финансијски економски развитак фатални уговор о зајму Бонту-а, којим је напредњачка странка искојала гроб и себи и своме режиму у Србији. Али народ је добро прозрео када води политику наслона на Аустро-Угарску, и одмах је подигао глас на зборовима и на изборима.“

Кад је створена тајна конвенција са Аустро-Угарском, стање је било рђаво у земљи, и тада искрснуше догађаји у Источној Румелији.

Независно од српске политike, указаше се изненада јако ћовољни догађаји за Србију. Настало је згодно време да српска дипломатија поправи у неколико погрешака и да уђути своју војску у Турску, с манифестом да улази с намерама пријатељским да поседне земље у којима Срби живе, само да их заштити од револуционарног потреса и са изјавом: да ће се ћовући из њих ако Европа и Турска принуде Бугарску да се и она врати у своје границе. Ако је тајна конвенција, коју је напредњачка влада закључила са Аустро-Угарском, имала доиста каквог значаја за Србију, онда је требало да се српска дипломатија користи пријатељством Аустро-Угарске и да пређе у Стару Србију и Македонију, а не да набада на Бугарску.

Прваци радикалне странке били су тада, који у затвору, који у иностранству. Либерални прваци

били су слободни, и они су имали могућности и дужност им је била да се свима средствима боре против политike која је гурала Србију у рат противу Бугара и довела до срамоте. Ристић је тада чувао себе и своју странку, како је сам тада говорио.

Режим се напредњачки срушио на Сливници, али је на Сливници понижена Србија и осрамоћено њено светло оружје“.

* * *

У ове дане прослављања и признања светле историјске делатности највећег човека наше земље и после дугог периода његова трудна и истрајна рада, на дан осамдесетогодишњице, од интереса је зауставити нашу пажњу на све ове речи и мисли г. Пашића. Ми не можемо набројати све његове говоре, нити прештампати све његове чланке о спољној политици, а такође не можемо из његових брошура пренети све шта је Пашић писао о вођењу своје политике у борби за утврђивање своје спасоносне политичке линије у фаталном хаосу погрешака либералне и напредњачке партије. Ово неколико редаката, изговорених и написаних од г. Пашића, само откривају мали крајичак завесе, иза које је текао сав остали његов напорни рад у размишљању, у пресуђивању догађаја, у тражењу излаза из најмучнијих ситуација, у спремању борбе, у подизању народнога духа за ту велику борбу, и најзад у енергичном ставу за ту борбу, у ставу пуном одговорности, коју нико није имао ни пре ни после Пашића у нашој историји. Док нас је Ристић водио на вратоломне путеве, и водио до катастрофе на Ђунису, а Гарашанин водио на срамну Сливницу, дотле је Пашић, спремао мало по мало снагу нашега народа за велике борбе и стварао, поред Русије и са Русијом, велику ситуацију за спасоносно решавање свих конфликтата, и најзад и решење најстрашнијега сукоба, после ултиматума аустријског, у великом светском рату. Данас иде седи Пашић, још крепак, под тежином својих година, али ведар духом и напојен моралном снагом, која потиче из уверења да је на рушевинама и пуном хаосу либералних и напредњачких режима успео да кроз радикалну партију и с целим српским народом подигне садашњу државу уједињених Срба, Хрвата и Словенаца.

Извршни Одбор

ГОВОР НИКОЛЕ П. ПАШИЋА

НА IV РЕДОВНОМ САСТАНКУ НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

7. ЈУНА 1923. ГОДИНЕ

Господо, допустите да кажем неколико речи овом приликом, кад сам изазван да говорим о стварима, о којима сам мислио да не говорим. Овде је господин предговорник казао ово: да је централизам пропаст и болест, а да је федерација спас, и да треба сачувати традиције, које су већ стечене. Јесте, господо, ми патимо од традиција, које су, на жалост, стечене, али не у нашој слободној држави, него у туђим државама. (Пљесак и бурно одобравање). И те традиције, које су нам силом наметнуте, које су нам школама, које су нам црквама наметнуте, ми морамо да лечимо у заједничкој братској држави. Централизам онакав, какав се овде замишља, не постоји. Наш Устав не ствара централизам такав, њакав се жели представити као да је створен, а да се одавде заповеда свима и свакоме, да морају сви да слушају. То није, господо. Не може бити централизам, кад сва браћа дођу у једну скупштину, заједно већају и заједно се договарају како треба да створе и уреде заједно једну братску државу, која треба да постоји и која је после толико века створена. Не може да се каже да централизам код нас постоји, кад имамо самоуправу општинску, кад имамо самоуправу окружну, кад имамо самоуправа обласних и кад поред тога посланици свих крајева долазе још у Скупштину, која се бира једним општим тајним гласањем. (Тако је). То, господо, није централизам, то је само чување јединства државног, у односу на спољњег непријатеља. А што се тиче унутрашње слободе, дато је да се локални захтеви и локалне потребе задовољавају у општинама, па даље да се свршавају у окрузима и у областима. Све оно, што народ највише интересира, што се њега највише тиче, дато је да он управља самим собом.

Што се тиче наше државе према иностранству, ту желимо централизам, ми желимо да будемо једна сила, те да можемо непријатеља да сузбијемо. (Пљесак и одобравање). Зашто тражимо овако уређење? Зато, господо, што има много чега што је остало од непријатеља. Ви знате да

је аустријска политика квалифиکована овако: подели па владај! (Тако је). А шта то значи? То значи да Хрват треба да буде непријатељ Србина, Србин да буде непријатељ Хрвата, а Словенац да буде непријатељ Хрвата и непријатељ Србина. То је била политика, које се Аустрија држала вековима. И та њена политика, која је држала разне народе, која је могла да их завађа, она је карактерисана тиме: завади па владај разним народима и разним верама. Дакле, господо, Аустрија није радила на сједињавању, ни на збратању нашег народа, него је радила на раздвајању. Она је, ви знате из историје, како је она сматрала једну религију, како другу, а како трећу. Није било у Аустрији муслимана, али када је дошло до те случајности да јој је Берлински Конгрес дао да привремено окупира Босну, она је једва дочекала да има три вере и поделила тај народ на три вере и дала му слободу да се према тим верама управља.

Зашто, господо, кад је то један исти народ, један исти језик и једна иста крв? Зато, господо, да би могла да влада по начелу: раздели па владај. Ми смо, на жалост, то заборавили, па мислимо да смо стекли традиције, које треба чувати више него ову нашу државу. А какве су то традиције? То су традиције да сваки иде својој кући; по којим традицијама треба Србија да се раздели од Хрватске. То су, као што знате, назвали Троједницом. Шта је то Троједница? Кад је дошло да се споразумевају, онда су тражили Далматинци, тражили су Хрвати да се сједиње а они су дали нешто па назвали Троједницу, али у самој ствари нису дали да се народ сједини.

Дакле, господо, не треба сматрати да су све наше традиције добре. Има и добрих наших традиција а има и слабости које су словенске, које дакле нису стајале под другим утиливима, под верама и страном политиком. Наше су традиције биле заједничке и словенске, али су се промениле. На жалост, код нас су остале само оне традиције, да се не можемо брзо сложити, да не можемо сви заједнички о једноме мислити и да

примимо нешто ако нисмо сви сагласни. Ми смо против већине, господо. И та наша словенска слабост растројила је Русију, та слабост растројила је Пољску, та слабост растројила је Чешку, а и растројила и нас од Косова па све даље. (Пљесак и одобравање).

Са напретком цивилизације, са напретком свести народне, једва сад смо се ми осетили као једна целина и желимо да ту целину уредимо и одржимо и да се повратимо на здраве традиције чисто словенске, а не на оне традиције које су непријатељи желели да одрже код нас.

Господо, овде је поведена реч како је требало да се ова држава створи. Кад је дошло време да смо се спремили, и да је настала таква ситуација у Европи да можемо своје жеље извршити, а то је да ослободимо своју браћу у Јужној Србији, онда смо већали како ћемо да радимо, којим ћемо путем да пођемо.

Па смо онда ми пошли путем да прво треба да ослободимо Косово и Јужну Србију, и кад то ослободимо, онда да прође једно 15, а може бити и 20 година, да се наш народ преко Саве и Дунава припреми за уједињење, да се мало сузију старе традиције аустријске, од нашег народа, који је остао под њиховом управом, и да се ојача дух националности, и да сви увиде, да оно што Аустрија даје, да је то само привидно, јер она само даје ради тога да се људи одржавају, и да људи добро живе, а кад дође питање национално, онда немају никакво право, него имају само право да гину где им буде Цар Фрања Јосиф казао куда ће гинути. Ми смо хтели да се то мало ублажи и да се одгаји омладина, да се створи јасно мишљење у томе правцу, да нема спаса хрватском и словеначком племену ако се не сједини са Србијом. (Буран аплауз у центру). И ми смо, господо, извршили ослобођење и уједињење са Старом Србијом. То је било доста тешко. И ту је био главни и први непријатељ Аустро-Угарска. Она је прва, кад смо ми ушли у рат, забранила, да идемо у Ново-Пазарски Санџак, па је казала: „Ако ви идете тамо, ми ћемо вас напasti и не дамо вам да идете“. Па је онда, господо, после тога ставила своје примедбе, да кад дође уговор о миру, да ће она том приликом да каже каква Србија треба да се створи. И то је сузбијено. Па кад је дошло разграничење са Бугарском, онда је била одређена једна линија која није била баш национална, али је била нађена под условом и предпоставком да Бугарска даде много већу војску, и да она треба да нас помогне у Македонији и Старој Србији, те да се ослободимо. Шта је међутим бико?

Бугарска се хвалила, а кад је дошло до рата, она је ту дошла врло рђава, па је дошло до тога да је Србија, којој је она требала да даде 100.000 људи, морала да шаље њој војску у Једрене. Кад је и то свршено, онда је дошло до поделе територије. Каква ће подела да буде? Бугари су, кад су тражили помоћ, казали: „Остварите ону линију која је повучена и дајте ово нама, а ми ћемо вас помоћи војском, па ћемо се доцније погодити, а у случају ако се не погодимо, цар је ту, који ће пресудити“. Тај спор, као што видите, имао је у случају неспоразума да пресуди руски цар. Шта је после било? Бугари су послушали Аустрију да нас нападне изненада и послушали су зато, што је, по несрећи онда био у Бугарској један владалац, који је био аустријски официр. После тога дошла је конференција у Букурешту и они су устали па су тражили и нудили Румунији да ће она добити много више ако се одвоји од нас, па кад Румунија није на то пристала, онда су они тражили да се ма како склопи неки савез да нас не признаду у букурешком уговору.

И онда се Аустрија обратила свима великим силама да нам то кажу да не признају тај уговор докле га они не ревидирају. И шта је било? Била је срећа наша што је у нашем друштву било и немачких владалаца. Био је немачки кнез Хохенцолерн у Букурешту, био је немачки зет у Атини. Ти пријатељи су учинили да се одложи рат. Тада су наши непријатељи рекли: „За сада нека се прими ово као што је, а доцније биће други рат, који ће то поправити“. Почеко је и тај други рат којим су хтели да поправљају то. Али у томе другом рату, баш она држава која је све то радила против нас, она је страдала и ње је нестало с мапе. Па шта је било после? Ми смо одмах чим смо били нападнути, видели да се ради о томе или да останемо живи и онда, ако останемо живи, ми морамо ту прилику употребити да ослободимо своју браћу Хрвате и Словенце, или ћемо сви пропасти. И срећа је наша била те смо имали увиђавности да стечемо благовремено пријатеље, оне у Европи, који су били противу про-дирања и јачања Немачке, и противу освајања Аустро-Угарске на Балкану. И што је било најглавније за нас, била је срећа што је Русија онда била јака и снажна и што је хтела да испуни задату реч, да ће осветити Босну и Херцеговину, која је раније преваром узета. И онда кад нам је Аустро-Угарска објавила рат, Русија је телеграфирала да се она брине о нама и да неће дати да нас прегазе и униште. Њено пријатељство и њени интереси са Француском учињили су да и Француска [стане уз нас, а прије-

тезство Русије и Француске повукло је у савез и Енглеску и онда је била наша ствар тако рећи решена. Бар, по моме мишљењу, била је у сигурним рукама.

Сада за време рата, шта да радимо? Ми смо стали на гледиште и имали смо такву политику, да овај рат водимо или за опстанак и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, или да ћемо пропасти. И нисмо хтели никакве друге понуде да примимо, које су ишли на то, да нас одвоје од наше браће Хрвата и од наше браће Словенаца. (Бурно пљескање). Кад се већ видело да ће се створити једна нова ситуација у Европи, да ће Србија остати, да ће се увећати и, ако се иде до краја, сјединити са Хрватима и Словенцима, онда смо позвали своју браћу, а то је Југословенски Одбор, — који сам ја потпомагао да се створи и коме сам ја отворио врата код наших савезника — (бурно пљескање) — да се с њиме споразумимо како ћемо да уредимо своју државу. Дошли су на Крф изасланици Одбора и онда смо већали баш о томе како и са којом већином да се реши наше уставно уређење. Та су господа онда то покренула, и ја опет велим, да ниједан од нас није покренуто то питање, покренули су га Хрвати: да ли да се ујединимо у федерациону или у једну јединствену државу.

Ја сам онда казао: можемо и у федерациону, а можемо, то је природније, и у једну јединствену државу, али за федерацију треба прво да се поделимо. Треба Хрвати да буду за себе, Словенци за себе а Срби за себе, па да онда повучемо границу и правимо федерацију. Али кад смо почели да повлачимо границу, онда смо видели да нас је спречила Аустрија, смела нас је њена историја. Она није дала да Хрвати буду сами за себе, да Словенци буду сами за себе и да Срби буду сами за себе, него се увек бојала, ако би Срби били сами за себе, Хрвати сами за себе и Словенци сами за себе, да могу да направе какву буну, да се приближе и заједнички одупру непријатељу, и тако је упропасте, и онда је она тражила да посеје наша села у Хрватској, а хрватска код нас, а тако исто и словеначка. И зато кад смо погледали на карту, видели смо да не може да се повуче граница и зато се и дошло до овога да нам Словенци кажу: па можете се ви још и којекако разделити са Хрватима, можете оделити Војводину, Срем и Босну, ма да има крајева где једни у друге помало улазите, али како ћемо се после оделити, ми, *kako* ћемо се разделити са Хрватима. Вама је лако ту деобу извршити; ви сте православни и рећи ћете где су православни тамо су Срби, а они ће рећи:

где су католици тамо су Хрвати, али како ћемо се споразумети ми и Хрвати, кад смо и једни и други исте вере и кад смо ми дошли до самога Загреба! И шта је онда било? Онда је Тринаестић казао: то не може да буде тако, јер ако ви Словенци дођете до Загреба, а ви Срби опет до Босне, онда нема Хрвата. И шта је онда било? Онда се дошло до тога да треба да буде јединствена држава: да је сваки у својој држави, ако је на пр. Србин па живи у Љубљани и каже да је Србин, онда нека је Србин, а ако је Словенац па живи у Београду, нека остане Словенац. (Бурно пљескање). Ми смо онда говорили да желимо да буде као и у ранијој нашој Краљевини: каже се на пр. Тимочанин, Ужичанин, Шумадинац и т. д. то су разна имена обласна, али су сви један исти народ, и кад смо сви један исти народ, онда треба и једну исту државу да имамо, јер говоримо један исти језик. Кад бисмо хтели да се делимо онда би морали да учимо и друге језике и да се не мешамо један с другим.

Сад је настало питање шта ће да буде и са каквом већином да се реши Устав. Кад сте дошли до тога да говорите о томе онда ћу ја да кажем. Ја сам казао да Србин није питао како ћемо то решити. Он каже: дајте да се прво ујединимо, па како се живи у Србији тако ћу живети и ја: ако живе у палати, онда у палати, а ако у колеби, онда у колеби. Али нећу да питам како и на који начин да се ујединимо. Хрвати су казали ми имамо неке аутономије, а Словенци се нису онда позивали на аутономије (смех).

Онда господо, кад ми имамо Устав, који даје право свима грађанима без разлике, имамо најсавршенији демократски Устав какав је био у Србији и сада је само у неколико измене, али је у суштини остао исти. А шта је било после? После је била примедба ова: па вера православна је у вашем уставу владајућа, државна, па не знам ово — па оно. А ми смо одговорили: за љубав јединства ми хоћемо да то избришемо и тако смо истргнули много шта из Устава.

Али, господо, онда каквом већином да решимо Устав? — Говорило се не знам овако, не знам онако, тражило се у почетку, ако једна трећина неће онда не може да буде, дакле да буде две трећине. Тамо су рачунали како ће да изађе ово и оно, па опет не може, да се то некако удеси.

— И онда, шта је било? — Онда је било, господо то, да се каже: квалификувана већина, то значи да буде само у неколико више од апсолутне већине. Тако је то, господо, било тамо решено, и тако је та квалификувана већина тамо утврђена. Није на Крфу утврђено да се решава

за две трећине. Кад се говорило о Уставу, у Уставотворној Скупштини, онда су на пр. неки Хрвати казали: — част и поштење Словенцима — ми хоћемо да се реши, ма колико нас било, с нама заједно. Па добро, кажите како ћете ви, да ли као Пољаци, кад каже један: ја нећу, онда да не може да буде решено. Они су казали онда: ако вас буде три до четири само који нећете споразум, онда да не може да буде држава. Ја кажем: то је пољски пример, то не можемо ми да примимо. Ми ћemo да идемо. (Чује се: То је стара Пољска).

Већина је тако састављена за Устав, и ми смо имали већину. Са нама су била господа из словеначке кметијске партије, па онда су гласали демократи, па су гласали муслимани. Само су земљорадници одустали и онда се то тако мало пореметило да је ипак свакојако за Устав била већина виша од апсолутне већине, а то је та такозвана квалификована већина.

Есад, господо, господин предговорник нема право кад се позива да је требало да буде квалификована већина, па ако не би била квалификована већина, то онда не можемо да будемо држава. — Јер, била је квалификована већина — али, не може се тражити да баш свака партија пристане, и кад се споразумемо, онда може да буде држава, а ако она каже, да се не можемо споразумети, онда неће да буде држава. Тако се тиме тера у крајност, али тај пут не би одвео ни стварању ни јачању државе.

Дакле, господо, ми смо се организирали онако како се организирају све државе које су постале из рата, и које су ослобођавале поједине своје покрајине и које су се уједињавале са појединим деловима свога народа. Ми смо се тако организирали и стојимо на томе.

Е, сад долази питање хоћемо ли ревизију. Неки кажу: хоћемо ревизију. Добро, ни један закон није вечит. Ми смо створили један закон као и најподеснији који је одговарао оним приликама у којима се наша држава налази. Есад те прилике још се нису измениле и ако је протекло неколико година. Ја сам казао у декларацији да не треба да се одајемо неким идејама да је све мирно око нас. Ми ћemo се сами међусобно уредити, и то не тако да час кажемо да се уредимо као јединствена држава, а час да кажемо да смо три народа, па после четири, пет или више народа. (Смеј). Тако не може да буде, да се један народ уреди по једном принципу и да на тај принцип сви пристану, а доцније кажу: „Е, ми сада нисмо један народ!“ (Посланик Мате Дринковић приговара). Јест, господине, онда сте ви

пристали на то и, говорили сте мени, говорили сте Француској и Енглеској да смо ми сви један народ. (Живо одобравање). А шта је било, господо? Ја сам осетио да је онда у Југословенском Одбору пошло мало на страну. И онда сам гледао да то спречим. Борио сам се колико сам могао, али сам ипак нешто спречио, а нешто је остало, јер се није могло спречити. Спречио сам овај захтев Југословенског Одбора да држимо један митинг после говора Лојда Џорџа о ситуацији, где је смањио тон и захтеве и казао: ми не можемо правити мир, док се Србија не власпостави, док се не власпостави Црна Гора. Онда су они тражили у Југословенском Одбору, под упливом невидљивим са стране, да ми држимо један митинг, на који би дошао Краљ, на који би дошла Скупштина и разни одбори и друштва, и да сви заједно држимо једну скупштину на којој да изјавимо како желимо да буде. Наравно то је била онда једна бесмислица. У то време били су напредовали Немци, и потисли су британске трупе и хтели су да дођу чак до мора. Лојд Џорџ је онда смањио, како кажем, те захтеве, али је казао: не може да дође до мира док се не власпостави Србија и Црна Гора. У то такво време, ко може да саветује, кад онај велики и снажни савезник тамо смањује своје захтеве, да ми са Краљем треба да идемо онамо да држимо митинг и да кажемо: ви не умете да радите, ви треба да кажете: ви ћете створити целу нашу државу и све Словенце и Хрвate ћете ујединити са Србијом. То је упливисано са стране, невидљиво, тако исто као што има много идеја за које неко мисли да су му корисне а оне му иду на штету. То смо, господо, сузбили.

То је било после још јаче. После је дошло да се споразумевају са Италијанима. Југословенски Одбор био је у Риму и тамо се опет нешто направило, али благодарећи свести нашег народа то опет није прошло врло рђаво. Па шта је после дошло? — После је дошло то да је Југословенски Одбор тражио од наших савезника да га признаду као једну независну снагу, да он буде једнак са Србијом и да он има једнака права да преговара са осталим државама као Србија. Е, сад, господо, онда је дошло доиста до крупног питања. Три пута је долазио г. Трумбић код мене и тражио мој пристанак на то. Ја сам био против тога. Ја сам му казао, господо, не могу да се признају два человека или две организације које раде једну исту ствар и које једну исту политику хоће да воде, јер, када се види да између нас има размишљања, да се не састајемо и не договарамо, онда онај ко има с нама

посао и ко жели да нас умањи, да нас ослаби, он ће се користити тиме, ми ћемо доћи у сукоб тако да ћемо се разићи. Не може то да буде, рекао сам.

Али, шта је било онда? Наша храбра војска пробила је непријатељски фронт. А да кажем сада и то, де се тада писало у нотама и доказивало да победа може да пође само са Балканског Полуострва, да победа може да буде само од Србије, и ако они, савезници, помогну Србији и пробију фронт Бугарске, да ће онда Турска бити отсечена од својих савезника, Бугарска ће капитулирати, а Аустрија, чим наша војска пробије фронт и дође мало ближе, одмах ће да нестане, јер је у њој осим тога било толико народа који нису желели њено господарство, да ће они сами да се побуне и онда је свршена ствар. Дакле дошло је да се тражи признање. Ја сам ту лавирао, јер морате признати, кад смо ми били са Французима, Енглезима, Италијанима, Белгијанцима и Американцима, који не познају наше прилике, који не знају наше традиције, какве су и одакле су те традиције постале, морате признати, велим, да сам ја онда био у врло тешком положају. Тада су тражили да дам ноту и ја сам дао ноту у овом смислу: „Признавајући Србију од почетка овог рата за свог верног савезника признајемо и њену браћу: Србе, Хрвате и Словенце, који живе у Аустрији, и помагаћемо њихово ослобођење и уједињење са Србијом“. (Бурно пљескање).

Онда г. Трумбић није пристао на то и онда се већ видело да је он пошао на другу страну. И, на жалост, онда се то још јаче погоршало, па је дошла онда и конференција у Женеви. Тада је на тој конференцији покренуто питање и казали су: Како сте ви могли да признате Чехо-Словачку за једну ратујућу страну, а нећете да признајете Југословенски Одбор? Па онда: Како сте признали Пољаке, а нас нећете? И они су тражили да буду признати, јер су претили да ће да се одвоје. —

Шта је било после? Српска војска је пробила непријатељски фронт, разагнала непријатеља, дошла до аустријске границе, ушла у Босну, ушла у Банат и мало у Далмацију. Али, шта пише у то време г. Трумбић? Пише то: да се не пусти српска војска тамо, него да се пусти америчанска. (У центруму узвими: Срамота!) Зашто то?

Аустрија је онда престала била постојати, ње није више било, и онда се хрватски сабор сакупио и прогласио независност. Али, она идеја која је тамо била истакнута, радила је и у За-

гребу, па је онда привукла и Босну и Херцеговину, и ако је у Босни и Херцеговини 37 срезова гласало за то да се сјединијују са Србијом, када је српска војска била ушла тамо. (Матија Поповић: 42 среза су гласали за то!) Мени су казали да је 37 срезова гласало тада за уједињење са Србијом. И онда, господо, на жалост нашу, онај средишни одбор тамо рекао је: Не, не, оставите ви то! То ћемо друкчије да уредимо. Треба да се држимо са Хрватском, па ћемо заједнички то да уредимо. Међутим, господо, оно гласање у Босни постоји; то је историјско гласање, које није било резултат никакве агитације, него је дошла српска војска, ослободила Босну и Херцеговину, и онда су гласали за то и муслумани, и католици и православни. Нећу да кажем да су сви муслумани гласали за. Има муслумана који су се уплашили онда због својих ранијих дела, па су гласали за, а има их који су се тада уклонили и нису гласали. Али, господо, нико није био присиљаван да гласа, нису никога власти гониле, нити контролисале. Пуштено је да народ гласа, и како је народ хтео, тако је и гласао.

Дакле, господо, онда је била конференција у Женеви. Ја сам због слабости једва отишао тамо. Хтео сам да поведем тамо другове, да се заједно договоримо. Рекли су: „Неће бити никога тамо, него ће бити Корошец. Чингрија и Жерјав, и то што ви с нама свршите, то ће да се сврши“, и због тога, рекли су, не треба нико више да тамо буде. Кад сам пошао, нисам никога повео. Хтео сам да поведем неке другове, али су одбили. Хтео сам да поведем секретара, али су и то одбили; хтео сам да узмем г. Лазу Марковића, који је онда живео у Женеви али су и њега одбили. Дакле, ја сам тамо био сам. Преговарали смо; они су тражили оно што је објављено; тражили су да се то призна, не знајући како је у Србији, и ако сам ја онда друкче мислио. Ја сам онда казао: добро, ја то примам на себе, али ја не могу да обавежем мојим пристанком Краља и владу, да приме ово што смо овде свршили. Са Краљем нисам онда имао никакве комуникације.

Нећу дубље да улазим у ту Женевску ствар, јер је то одвратно.

Онда је тако било. И ја видећи и знајући шта је рађено пре, да се ради код Енглеске, код Француске, код Италије и Америке, да се призна Југословенски Одбор као равноправан са Владом и Србијом, — онда сам ја мислио шта ће да се ради? Они траже то и то. Неће да чују да ја останем Министар у тој Влади. Добро! Али шта је било? Ја у томе моменту, господо, добијем

поруку од г. Поенкареа преко г. Веснића где каже, да треба да се споразумемо, и онда сам ја држао да је дошло питање признати Југословенски Одбор или не признати. Па онда, боље, ја да га призnam, који сам тај одбор створио, па шта се створи да видимо. Опасност би била да смо се разишли. (Бурно пљескање). Тако је то било. Онда ја изјавим када су ме та господа питала, да ли то зна и Њ. В. Краљ, да не знам јер са њим нисам био у вези због операција. (Мин. Просвете М. Трифуновић: Није знаю, Он је пошао на пут). Ја сам кореспондирао са Министрима и шта више, једна депеша која је била дosta важна, била је задржана — како је била задржана ја не знам, тек је била задржана. Тако је то било, ми смо створили то, али то је одмах било мртво; јер то није примио Краљ, није примила Влада, и ја сам саопштио то господи да је све то пало. Сад позивати се на то и тражити у Парламенту да то буде полазна тачка код живота Устава, видим да то није паметно и — како да кажем — није увиђавно.

А шта каже господин: ако ми не пристанемо на то што они желе, да могу бити зле последице, — ја, господо, држим да би зле последице биле ако би пристали на оно што ви сада у овоме моменту захтевате у раздражењу. (Гласови: Тако је! — Пљескање). Ми треба да тежимо спорауму. Добро. Ви тражите неке промене? Могу да буду те промене, али да се напусти идеја јединствене државе; то се неће никада учинити. (Бурно пљескање праћено одушевљеним узвищима: Живео!) Јер, да смо ми хтели да не будемо браћа и да не будемо заједно и да не лечимо традиције које су остале од Аустрије и Мађарске, — онда бисмо ми, да смо то хтели, на то пристали још онда, кад су нам давали за време рата Славонију, Срем, Војводину, целу Босну и Херцеговину, Далмацију до близу Шибеника — то је све давано да буде српско, да буде Србија. Шта смо им одговорили? Ми смо одговорили, господо, ово: да ми пре пристајемо, да одсечемо једно парче од нашега тела и дамо Бугарској, али никако не можемо да се одречемо Хрватске и Славоније. (Гласови: Тако је! — Бурно пљескање).

Ово, што је сада раздражено стање, то не треба да сматрамо да је то нормално и да ће то остати. То не може да остане. Кад се мало духови смире, кад се престане слушати противнике, како изазивају и како се вређамо, онда ће дружије да настане и код вас мишљење, а то је, да нема спаса Словенији и Хрватској, без заједнице са Србијом. (Бурно пљескање),

Дакле, господо, сад сте ме изазвали да вам приповедам једну ствар која је истинита, која је записана и која ће се доцније, може бити, и објавити.

Ја вас молим, господо, кад смо ми изашли са овом декларацијом пред Скупштину, које послове треба да свршимо, ми смо изашли с тим уверењем да треба што пре све наше ствари да свршавамо, како би били што јачи у иностранству, како би наш глас имао већи авторитет. Каже се: наши супародници немају школа. Господо, тим начином, како се ради овде, не добијају се школе. Но треба онда јачати се, треба свршавати оне ствари, које су преко потребне, јер не можемо оставити своју земљу без уређења чиновничког питања, без уређења инвалидског питања, без уређења порезе. Без тога не можемо оставити своју земљу, јер ако је оставимо, ми ћемо имати хаос, и може бити диктатура. А ми смо увек били против диктатуре и безвлашћа. Не можете, господо, да кажете, ми ћемо дати чиновницима толико и толико, да ћемо инвалидима толико и толико и т. д. јер ко ће онда дати новац кад немамо Скупштине, која може то да реши и како ће то онда да буде?! Онда бисмо сами ми створили унутрашњу забуну, и сами себе растројили. Онда кад дође до тога степена, да народна скупштина не може наћи излаза да спасава државу, онда сваки појединац има права, да се спасава како зна, тада би било најгоре. Дакле, господо, ми смо тражили да се сврши оно, што је најпрече и што ће да ослаби традицију, коју су нам оставиле Аустрија и Мађарска. То су оне традиције, које су са разних страна уливане. То се не примећује, господо. Кад би ко знао, да има какве старе непријатељске традиције код њега, он би се излечио од њих и одбацио би их али то се, господо, не примећује, као год кад један радник ради деценијама година у некој фабрици, па мисли, да ништа од фабрике није узео, а у његовом телу има сијасет ваздуха и отрова из фабрике. Тако је исто, господо, и у овим традицијама.

Господо, каже се: не може да се сврши. Може да се сврши, кад ми не би овако дugo говорили и кад би цео наш народ био усрд-срећен да каже сваки шта ко зна па да види и чује народ и да онда пресуди. А овако кад народ све прочита што се овде говори, не може да нађе шта је истинито а шта није, него само, благодарећи здравој памети и свести самога народа, он се сналази и излази на прави пут.

Дакле, господо, извините што сам вас задржао, али сам то морао да кажем, јер видим, да се овде употребљава оно, што нема смисла да се употребљава као некакав факт.

Дакле, господо, извините, ја вас молим, да се ово реши брзо, то је четврти дан дискусије, јер кад влада учини декларацију обично у другом свету, на који се ми угледамо, дебата траје један дан највише. Ко има вере у Владу, тај каже: за,

а ко нема, он поднесе кратку есенцију свога мишљења и свога клуба кад говори. Али ми смо млада држава, па желимо много да кажемо. Ја вас молим да то скратимо и да се више обратимо послу, јер ће нам тај посао више донети користи за све наше жеље, које желимо да дооствармо него овако кад се препирено и кад трошимо време. (Бурно одобравање и дуготрајан аплауз у центруму).

ИЗЈАВА Г. НИКОЛЕ П. ПАШИЋА

ДАТА Г. ВЛАДИСЛАВУ М. МАРТИНЦУ И ОБЈАВЉЕНА У „ПОЛИТИЦИ“ 4. МАЈА 1926. ГОДИНЕ

— Господине председниче, последњих дана говори се преко јавности као да ће у радикалној странци доћи до нових исказујења.

— Као што се ни једна организација, почев је г. Пашић, не може замислiti без дисциплине и реда у њој, тако исто не може се замислiti да и партијске организације могу опстати, ако се не би водило довољно рачуна о дисциплини и реду у њиковим срединама. У овим и оваквим организацијама постоји једна воља, која у сагласности са већином из своје средине, доминира над свима члановима своје организације и тражи њиву послушност и оданост. То је, уосталом, принцип, на коме почива не само највећа политичка организација као што је држава, већ и свака друга и најмања организација.

Дисциплина и ред, то су битни услови опстанка једне организације. Чим њих нестане, таква организација је осуђена на пропаст. Историја нас учи да су често највеће војсковође губиле победу на бојном пољу само зато, што је нестало дисциплине и послушности у војничким редовима. Политичке странке су се тако исто распадале што није било потребне дисциплине у њима; а такође видите, и читаве су државе по каткад, пропадале само зато, што је нестало потребног ауторитета и дисциплине у државној организацији.

Оно, што је нарочито карактерисало радикалну странку од њенога постанка то је чврста дисциплина њених чланова и крајна оданост њеноме војству. Та оданост и послушност очувале су њено јединство и зато је радикална странка и могла издржати велике борбе у својој прошlostи и из њих изићи победоносна, на корист целе земље. Истина у њеној средини појављивали су се каткад људи, који нису много марили за дисци-

плину и који су хтели да раде на своју руку. Такав рад радикална странка није толериала и она је увек, на сваку такву акцију, енергично реаговала. Као њен творац, као њен шеф од постанка па до данас, ја сам се увек старао да радим у пуној сагласности са већином њених представника и да са њима водим ону политику, која је најбоље одговарала интересима земље и њеном напретку.

Прошлост и дела радикалне странке велика су. Она, радикална странка, родила се у времену једног тешког аутократизма, који је владао нашом земљом, и који је тада био оличен у монарху с једне, и либералној и напредњачкој странци са друге стране. Радикална странка кроз велике борбе успела је да сруши тај реакционарни режим и извођује велике принципе демократије, на којима је почивала државна организација Србије од дољаска славне династије Карађорђевића на престо; а на којима почива уставно уређење и наше садање уједињене Краљевине. Борећи се за политичке и грађанске слободе радикална странка тежила је да припреми народ за велике догађаје, који су га чекали на пољу народног уједињења. У тренутцима, када се то дело уз велико пожртвовање наше народне династије и огромне жртве народа изводило на бојном пољу, радикална странка узела је на себе велику одговорност пред историјом и она је извела земљу из тешких ратних искушења са пуно славе и пуно части.

Такве успехе радикална странка је постигла у прошlostи, захваљујући много својој дисциплини и поверењу њених чланова према мени као шефу странке. Та слога, то јединство погледа у свима питањима били су највећа гаранција њених успеха и у спољној и у унутрашњој политици.

Радикална странка неопходно је потребна земљи и у будућности. Она довршава учвршћивање народног и државног јединства. Она ради, а има врло много и у будућности да ради на консолидовању економских, просветних и културних проблема. Спољна политика земље тражи да се њен рад на томе пољу продужи и даље, а радикална странка је баш та, која може највише допринети консолидовању наших спољних односа.

То велико искуство из прошлости и диктовало ми је да увек као њен шеф уз пристанак већине, узимам одлуке, које су неопходно потребне да би се очувало јединство странке и њена моћ. Ја ћу се свим силама старати да то јединство и на даље одржим. Уосталом дисциплина никако не спутава слободу дискусије и радикална странка ту слободу увек је примењивала у својој средини и тежила је да се чују мишљења свих њених представника, како би се могли доносити потребни закључци. Али резултат свих тих дискусија мора се формирати у једну суверену вољу.

Непријатно ме дирају полемике које извесни чланови радикалног клуба воде преко јавности, једни против других. Сва страначка питања имају се расправљати и даље у самој странци; и сваки онај члан, који се огрешио о дисциплину и узео на себе улогу, која не доликује правоме радикалу, искусиће казну у духу партијских статута.

* * *

— Господине Председниче, у Јоселдње време ишице се да су извесни министри злоупотребљавали у своје партијске сврхе, име Њ. В. Краља. Да ли вам је о томе што ипакашо?

— Ја за ову ствар знам само из листова. О томе немам апсолутно никаква доказа до данас. Не верујем да се ма ко од чланова радикалне странке смео усудити да се у партијској агитацији служи именом Њ. В. Краља.

Није ни најмањи интерес земље да се узвишенено име Њ. В. Краља употребљава у партијске сврхе. Уосталом то није ни допуштено.

На челу наше државе налази се владалац, који је свој народ само добрым задужио. Јер доласком на краљевски престо династије Карађорђевића, српски народ добио је пуну слободу, а у Краљу Петру-Ослободиоцу и данашњем Краљу Александру наш народ добио је будне чуваре

Устава. И само под таквом владавином, српски народ је могао да се спреми за велика историјска дела и да под мудром управом свога владара, и политике радикалне странке изведе велико дело уједињења и ослобођења.

Данашиња наша уједињена отаџбина кошта нас и сувише скупих жртава. Окружени смо многим непријатељима споља, а било је делимичних потреса и у унутрашњости земље, али зато што је на Краљевском Престолу наш узвишиени Краљ Александар ми смо могли да одржимо у земљи ред, а споља добре односе са свима суседима. Поштовали смо и поштујемо туђу слободу и независност, али зато наш витешки Краљ будно бди на брануку наше слободе и наше независности.

Мени су врло добро познате све високе особине, које диче нашег племенитог и узвишеног Краља Александра. Благодарећи Његовом јунаштву и пожртвовању народ је извојевао своје уједињење са својом потлаченом браћом. Под Његовим демократским скрптром изведен је велико послератно дело, Видовдански Устав, којим су ударени чврсти темељи државног и народног јединства, загарантоване у пуној мери слободе свих грађана и изведена политичка равноправност сва три племена; а тим основним законом обележене су велике економске и социјалне функције, које једна модерна држава мора узети на себе.

С обзиром на све то као и на унутарње и спољне наше задатке, неоспорно је да наша земља може напредовати и створити бољу будућност само у облику монархијске владавине, и то под прослављеном династијом Карађорђевића чији је потомак Њ. В. Краљ Александар данас на престолу.

Дуго искуство нейоколебимо ме је ушврдило у моме веровању да је једини сјас наше земље у народној династiji Карађорђевића, око чијег се престола цео наш народ окупио. Чувајмо сви до Јоселдњег нашег данашњег Краља и Његов престо као зеницу свога ока, јер ћемо само шако, очувавши династiju Карађорђевића на челу државе, одржаш драгоцену залогу најречка и будућности земље. И кад ово кажем, не говорим шо само радикалима, него целој земљи и обраћам се целом народу.

IV

СЛИКЕ И ДОГАЂАЈИ
из
ЖИВОТА Г. ПАШИЋА

ПОЧЕТАК ПОЛИТИЧКЕ КАРИЈЕРЕ

По повратку у Отаџбину, са својега школовања у иностранству, Никола Пашић, ради својега опстанка, био је упућен на свој лични рад, јер је скоро цело наслеђе од оца био утрошено на своје школовање. Чим се вратио у Отаџбину, стао је у редове младих, слободоумних људи, који су тражили радикалне промене у политичком животу земље, и међу њима одмах заузео врло видно место. Први пут изабран је за народног посланика пре српско-турског рата од 1876. године. Други његов избор за посланика прошао је кроз врло занимљиве перипетије...

Како су, у тадашњој Србији, као економски слабој и неразвијеној земљи, изгледи за приватан рад били врло слаби, Никола Пашић, ради својега личног опстанка, морао је апеловати на државну службу. Он се, тога ради, подносећи документе о својем школовању, обратио молбом Академском Савету Велике Школе, комплетујући на катедру Геодезије, и буде изабрат за редовног професора тог предмета на Великој Школи. Да би био постављен на то место, по савету неких пријатеља, морао је отићи у посету тадашњем Председнику Владе, Јовану Ристићу, и замолити га да потврди његов избор. Ристић га прими врло лепо, али му одлучно изјави да га као социјалисту, не може примити и дати му тај положај. Баш у то време, Бизмарк је водио оштру борбу са социјалистима, а Ристић је волео да се угледа на Бизмарка...

Онда, рекао је Пашић, ви мене терате у политику, те да порадим на остваривању програма наше странке, рекао је том приликом Пашић.

— Е, одговорио је Ристић, за то ћете морати чекати најмање десет година!...

— Па лепо, одговорио је Пашић.

После тога, Пашић се обраћа молбом тадашњем Министру Грађевина, јенералу Ранку Алимпићу, да га постави за инжињера, с тим да врши дужност хонорарног професора Геодезије на Великој Школи, пошто је већ, од Академског Савета, био изабран за професора тога предмета. Пашић је жарко жудео и искрено намеравао посветити се професури.

Алимпић је врло лепо примио Пашића, обећао да ће му учинити по молби, али је развлацио са постављењем, јер је наishaо на противљење Председника Владе, Јована Ристића.

У том међувремену, дошли су и избори за Народну Скупштину.

На сам дан избора, касно у ноћ, Пашић добије глас да је изабрат за народног посланика. Бојећи се да га Алимпић, да би му се оспорио мандат, накнадно не постави, по његовој ранијој молби, за хонорарног професора Велике Школе, Пашић одмах сутра дан, још у осам часова у јутру, сачека Алимпића у Министарству, и изузме од њега своју молбу. До подне тога истога дана, у Београд је стигла и службена вест о резултату избора, и о Пашићеву избору за посланика.

Одмах по подне, Ристић позове к себи Алимпића, и запита га, шта је урадио с Пашићевом молбом, очито у намери да му нареди, да га постави за хонорарног професора.

— Вратио сам му је јутрос, по његову захтеву, одговори Алимпић.

Хладни и увек одмерени Ристић изгрдио је Алимпића како није било у његовом обичају због те „погрешке“.

* * *

У Народној Скупштини, и поред посланика са већ утврђеном, великим политичком репутацијом, као што су били: Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Милан Ђурић и други, Никола Пашић убрзо је заузео врло угледно место. Увиђавни Ристић имао је намеру, да га задобије за своју политику и за своју странку, па му је, преко својег повереника, Симе Павловића, поручивао да ће га узети у своју владу, за министра грађевина, ако само мало ублажи своје опозиционо држање према влади.

Никола Пашић очувао је за то обећање. Али кад је узео реч у Скупштини, приликом дебате о Адреси, он оштро распали по владиној политици...

Љут као рис, Ристић му за време одмора, у скупштинском ходнику, добаци:

— Ништа не може бити од вашег министрања, кад овако радите!...

— Па, шта зnam да чиним? одговори Пашић слежући раменима. Морају причекати да дођe време, да ми извршујемо наш програм...

— Дуго ћете на то чекати! рече Ристић.

*

По оној народној изреци, да свако зло има и своје добро, она нетрпљивост и оно неповерење либералне владе према Пашићу, донели су и своје

добро. Да је та влада одобрila Пашићев избор за професора Геодезије, можда би он, сада (ако би био жив) био научник, као на пример г. Јован Жујовић, а политички догађаји, можда би узели неки други, или бар у нечemu, друкчији правац. Овако, пак, Никола Пашић, истакао се на највише место у политици, остварио најсмeliјe снове родољубља, своје име учинио бесмртним, а народ и државу, кроз највећe препреке и сметње, и кроз смртне опасности, одвео величини и слави...

Јован В. Несторовић

ПОЛИТИЧКА ОПРЕЗНОСТ

Политичку увиђавност, далековидост — главне и неизоставне потребне особине за доброг државника, — Никола Пашић показивао је још у својим младим годинама. Због тога му је руски револуционар и његов старији пријатељ, Михаило Бакунин, пред неколико пријатеља, прорекао сјајну будућност. Пред сам почетак устанка у Босни, Никола Пашић, тек као свршени студент, дошао је у главни стан устаничким, у босанску Дубицу. Вође устанка, које су се ту биле затекле, саопште му све што је припремљено за устанак, и саопште му да ће устаничка акција отпочети кроз неколико дана. Том приликом запитају га, шта он мисли о свему томе.

— Не зnam, одговорио је Пашић. Требаће ми да пропутујем неколико дана по народу, да разгледам како стоје ствари.

— Па, уради то, рекли су му.

После неколико дана путовања по народу, Никола Пашић враћа се у Дубицу и, на поновљено питање пријатеља, шта мисли о устанку, рекао је:

— Нећe вам бити право, али мени се чини да ово није народни устанак, и да целу ствар, свакојако за свој рачун, гура нека туђа рука.

— Дакле, твоје је мишљење?...

— Да одмах обуставите намеравану акцију до бољих прилика...

— Зато је сад одвећ касно. Већ су разаслате наредбе да се акција започне...

— Бога ми, Ђогрешићете, рекао је Пашић.*)

Уосталом, увиђавност и далековидост полити-

чара Николе Пашића, толико су и тако неоспорно утврдили велики, историски догађаји, да, о томе, није потребно износити још и нека нова сведочанства...

*

Прву државничку особину Николе Пашића, његову далековидост, силно је помагала, на практичном раду, друга његова, чисто лична особина, његова опрезност. Она је неодступно пратила сваки његов потез. У тој особини, он је, по некад, чак и претеривао. Пок. Стојан Протић, једном приликом, чак се и лјутнуо на њега, кад је, с друге стране, сазнао о једном његовом потезу. У раду са првацима Радикалне Странке, у току времена од шеснаест година (до ратова), од покојног Стојана и Милована сазнавао сам доста ствари, за које, ипак, нисам смео постављати директна питања, јер сам се бојао да ми нећe хтeti одговорити. Обично, водио сам с њима обилазне разговоре, и из њих сазнавао што сам хтeo. Да саопштим један такав случај са Милованом.

Првих дана марта 1912. године, прочитам у „Temps“-у, чекајући на Милована док је он био на вечери, допис петроградског дописника тога листа, у коме се тврди, да је закључен савез између Бугарске и Србије, и да је дописник имао у својим рукама докуменат о томе споразуму. Кад Милован дођe у Кабинет, запитах га, показујући му „Temps“.

— Шта је ово?...

Пошто је прочитao дотично место је листу, Милован поче шеврдати:

— А! Нишta!... То није тачно!...

*) Ову ствар доносим по саопштењу г. Моје Хрvaћанина, у једном прекосавском листу.

Како сам с покојним Милованом, од ране младости, био у најсрдачнијим, другарским и пријатељским односима, рекох му:

— Занат ти је да лажеш, дакле лажи ме!... Али допустићеш ми да ти не верујем!... Јер ово није дописник неког опскурног листа, него дописник парискога „*Temps*“-а.

— Па, најпосле, веруј што хоћеш, одсече Милован.

— Уосталом, наставих ја, боли је и најмршавији споразум са Бугарском, него и најбогатија парба с њоме.

— Правилно мислиш, рече Милован.

— На, ето, рекох смешећи се, *казао си ми што сам желео знати!*

Милован се трже.

— Ама, знам, кад ја неку бригу бринем, не мора о њој и други бринути!...

— То си научио од Баје?...

— Јесте, рече Милован. И после тога, испричао ми је до ситница, како је створен савез између Србије и Бугарске...

Са Николом Пашићем, никад ми такав покушај није ис пао за руком. У разговору, кад год дође до тугаљиве тачке, он тек увије у страну.

— Ама, ви то нећете да ми кажете, Господине Председниче?...

— Па, овај, нећу. Што теби треба, ја ћу да ти кажем. Што ти не треба не мораш знати...

*

Пред мобилизацију за Балкански рат, Пашић ми, у вече, нареди да напишем оштар чланак, у коме ће бити побројане све оптужбе, које смо, недавно, били изнели противу некоректног држања Турске према нашој држави. Извршујући ту наредбу, ја сам ипак био оставио отворена врата за одступницу, за случај да Турска исправи своје држање. Кад сам, ујутру, поднео на преглед тај чланак Пашићу, он, пошто га је лагано и пажљиво прочитао, рећи ће:

— Па, ово је добро; али треба оштрије, много оштрије!...

— Па како?... упитах збуњен.

— *Па, брате, ми стојимо пред мобилизацијом!*...

— Па, зашто ми то синоћ нисте рекли?...

— *Па, овај, нисам хтео да ти кажем!*...

После тога, написан је чланак, у коме је рећено, да Турска, за своје некоректно држање, неће дуго чекати на одговор.

Тога дана, потписан је и објављен указ о мобилизацији...

*
У току Балканског рата, са аустријске стране чињено је све што се могло, да би се изазвао сукоб. Са аустријских бродова пуцало се на нашу страну; аустријски бродови ломили су штекове по нашим пристаништима. А аустро-угарска штампа?... Та је, просто на простото, била загрдила у оштрим нападима на Србију.

Под утиццима свега тога, и „Самоуправа“ је спремала одговоре, који би несумљиво одвели оштрој полемици. Никола Пашић, све такве одговоре, чупао је немилосрдно. Када се, једном приликом, ипак, провукао један мали напис против Аустро-Угарске, Никола Пашић ме је позвао к себи и рекао ми:

— Ама, шта радите то, ви тамо, по „Самоуправи“?...

— Па, одбијамо нападе, Господине Председниче. Пашић се на то узбији, па ће рећи:

„Онај који изазива, зна шта ради; онај која изазивају, не зна! За што он треба да буде паметан, па да се не да изазваши. Аустро-Угарска чини све што може да би нас изазвала, и она шузна шта ради... Знаш ли ти да би од саме појаве једне аустријске чете у Санџаку, ово овамо, на југу, све замрло, све се следило!... Ми не смејемо даши повода да до штоа дође... За то ја, скоро сваког дана, свим пограничним начетицима, шифром наређујем: да се, ни под каквим изговором, не сме одговорити на изазвања са аустријске стране, и да ми, за прекрешење ше наредбе, они одговарају лично?...“

Она соба стаде ми се обратати.

— Опрости, Господине Председниче, све то нисам знао. Сад ми је ствар сасвим јасна, и, од сада, неће се грешити.

По свршетку балканских ратова, када се Пашић вратио из Букурешта, заједно са г. Веницелосом, одмах сутрадан, походио сам га у његовој кући. Ведар, расположен и задовољан, Пашић ми тада рече:

— Они у Аустро-Угарској могу се љутити на нас, могу нас и mrзeti; али нам морају признати да смо живави, јер се нисмо дали изазвати...

У даљем разговору, тога дана, Пашић ми је рекао и ово:

— Видиш, сад је у нашем интересу, да Аустро-Угарска поживи још двадесет и пет до тридесет година, док ми ово овамо, на југу, не припојимо тако, да се више не може одвајати, јер, од памтивека, онај који је имао Македонију, био је увек први на Балкану. Ако би Аустро-Угарска сада пропала, ми бисмо од ње толико добили, да би нам Русија, у жељи да зачоволи Бугаре, и да

утврди словенску слогу на Балкану, рекла: „Право је да Мађедонију дате Бугарима!“ и ми бисмо је морали дати, а то није наш интерес.

Ове аутентичне речи Николе Пашића — а он их је, вероватно, изговорио још коме, осим мене, — одају његово интимно, политичко уверење које у главу туче све оне накнадне клевете, да је влада Србије била тобож умешана у видовдански атентат. Опрезност Николе Пашића била је, тада, апсолутно противна сваком сукобу са Аустро-Угарском, и због тога је он пристајао на велике новчане жртве у питању о оријенталским железницама...

*

Политичка особина једног државника добија нарочиту потврду, кад ту особину признају чак и

политички противници. Опрезност Николе Пашића има за себе и једну такву потврду.

У самом почетку Балканског рата, један мој лични пријатељ, напредњак, човек који прати пажљиво политичке догађаје — а тај је човек и данас жив, — рекао ми је, поводом уласка у рат с Турском, од речи до речи:

— Богме, пријатељу, ово се угазило у дубоку и озбиљну ствар... У једном нашем друштву претресало се живо о томе, па смо се најзад сви сложили, да можемо бити сви спокојни, у главном за то, што је ту Никола Пашић!... Сви верују да та лукава лисица — тај напредњак, иначе, није симпатично расположен према личности Николе Пашића — неће олако угазити у кљусу!...

Јован В. Несторовић

ПРИСЕБНОСТ

Присебност, у тешким и опасним тренутцима, несумњиво је обележје јакога духа и здраве памети. Ту велику особину духа, наш народ је окарактерисао изреком: „У опасности се познаје срце, у жалости памет“...

У току својега бурног живота, Никола Пашић, много пута, био је у приликама, у којима би се морала изгубити слабија памет, и слабије срце... Он је, неколико пута, гледао у свој отворени гроб.

Чврстина и присебност духа, и мирна и трезвена расудљивост његова, провеле су га, здрава и не-саломљена, кроз све опасности и тегобе...

*

Када је, после оштре политичке борбе, коју је Радикална Странка водила у јавности противу напредњачке владавине, избила позната Зајечарска Буна, Никола Пашић колебао се по мало о одлуци, коју је имао донети у погледу својега даљег држања. У тој тренутној недоумици, он се обрати за савет једном свом старом другу и пријатељу, и, између њих, поведе се овакав разговор:

— Шта ти мислиш, Ј..., да ја треба да радим у овим опасним приликама?

Његов пријатељ, који је службеним положајем својим у Министарству Унутрашњих послова, бивао у приликама да позна маније Краља Милана, рећи ће:

— Треба да знаш шта је то тамо, у народу...
— Тамо је буна, одговорио је Пашић...

— Онда, што пре, овога часа, уклањај се из земље, јер тебе ће првог ухапсити... Чудо ми је да то већ нису урадили!...

Пашић је, одмах после тога разговора, отишао до савскога моста, коме су се тада израђивали камени стубови, и одатле, чамцем пок. Маше Димића, прешао на аустријску страну...

Тог истог дана, у један час по подне, отпочело је апшење чланова радикалног Главног Одбора. До мрака, сви су они већ били у затвору...

Па ипак, када је излазио из Београда, Никола Пашић није још имао намеру да одлази из земље. Он је, по једној ранијој одлуци Главног Одбора: *да сви првац оду у народ, сваки у свој крај, и да у своје руке узму народни покрет*, — намеравао отићи у Крајину, и отуда доћи у свој родни крај, Тимочку Крајину. Међутим, кад је стигао у Оршаву, сазнао је, да је устанак већ угушен, а на станици у Оршави, видео је представнике српске полицијске власти, које су требале да га ухвате чим стане ногом на српско земљиште. За то он продужи пут до Видина, изађе на бугарско земљиште и ту се нађе са избеглицама из буне у Тимочкој Крајини. Ту је добио потпуна обавештења о току и свршетку побуне...

*

Сукоб са Аустро-Угарском изненадио је Пашића, као и остали свет. Предаја аустријског ултиматума, са роком од 48 часова, затекла га је у унутраш-

њости, у агитацији за расписане изборе. Извештен одмах о томе догађају, он је, у петак ујутру (ултиматум је предат у четвртак), већ освануо у Београду...

У петак увече, Пашић ми издаје наредбу да напишем чланак, у коме ће се рећи, да ће Србија изаћи на сусрет свима оправданим захтевима свога северног суседа, али да у предатој ноти има и таквих захтева, којима се вређају суверена Србије, као независне државе...

Кад сам му поднео на преглед написани чланак, права он ће рећи, пошто га је прочитao:

— Добро!... Али, донеси ми, опет, ревизију, кад чланак буде сложен...

— Још се није одлучио! помислих у себи.

Око десет часова пре подне, однесем сложени чланак у Министарство Спољашњих Послова. Тамо се држала министарска седница, те чланак, по старом Светозару, упутих Пашићу у седницу. После неколико минута, позову ме унутра и Пашић ми рече:

— Пусти само овај први део, а остало изостави...

У првом делу, који је износио једну трећину чланка, било је само оно обећање, да ће Србија изаћи на сусрет свима оправданим захтевима свога северног суседа. Све остале ограде од захтева који вређају суверена права Србије као независне државе, имале су да отпадну.

— Обрали смо бостан: помислих у себи, а колена ми задрхташе. Са очајањем у срцу, извршио сам издату ми наредбу.

Тога дана, у суботу, око седам часова по подне, један пријатељ, пред хотел „Национал“-ом, рече ми:

— Знаш шта је ново?... Наређена је мобилизација!... Имаћемо рат са Аустро-Угарском.

Како удар електричне струје, силан потрес проне се свега. Потрчим кући Стојана Протића, од чије сам капије, већ десет година носио кључ у цепу. Тамо испаде предаме један жандарм у цивилу и, на моја питања, одговори ми:

— Господин, Госпођа и деца отпутовали су у Ниш. Отиша је и цела Влада, и Краљ!... Биће рата...

Потрчим у Министарство Спољашњих послова. У предсобљу наиђем на Пашића: остао је скоро сам самцит, само са пок. Митом Магазиновићем, секретаром, и ишао из себе, у собу, нешто је прикупљао...

— Прибира сечива!... помислих у себи.

Кад ме угледа, Пашић ће рећи:

— Ти дошао до мене!... Ја сад имам посла, него дођи ујутру; па ћemo да разговарамо!...

— А, јесте, помислих; до ујутру, и ти ћеш бити у Нишу!...

Сутрадан, у недељу, око осам часова увече, по свакидашњој навици, пођем ка редакцији. Пред „Пролећем“, испаде преда ме наш момак, стари чича Ђорђе, и, сав задихан, рече:

— Господине, тражи вас Председник Владе: наредио да одмах идете у Министарство!...

— Шта, зар је он још у Београду?...

— Јесте, рече чича Ђорђе.

Кад сам изашао пред Пашића, он се беше са свим променио. Јуче још, забринут, уморан, оронуо, изгледао ми је за десет година старији. Тога дана, одморан, свеж и чио, а очи му блистају, и одлучност му се показује у сваком покрету... Пашић отпоче:

— Данас ја одлазим за Ниш... Ти оставаш овде, у Београду, да и даље уређујеш „Самоуправу“ док можеш. А после дођи у Ниш, па ћemo тамо наставити...

— Разумем, Господине Председничке...

— Ево ти оригиналне аустриске ноте; ево ти нашег одговора на ноту, а ево ти два телеграма из Русије. Све то, објавићеш у сутрањем броју. Добро чувај та акта, јер су то важни, историски документи...

— Послаћу вам их покерљивим путем, преко Министарства Унутрашњих Дела...

— Добро, рече Пашић, па настави: Пиши, и пази: можеш писати оштро, а не банално. Имај на уму да говориш у име Србије. До сада сам шрафио, сада ошрафљујем... Наравно, писаћеш о ноти, и о нашем одговору...

— Разумем, Господине Председничке...

— А сада, иди на посао, јер и ја, до подне, имам доста ствари да посвршавам...

— Збогом, Господине, Председничке.

— До виђења, рече Пашић, и усрдно ми стише руку...

*

У Нишу, у току рата, „Самоуправа“ је излазила на пола табака, али је увек била прави израз расположења земље. Рат је почeo у велико, и са разним перипетијама. После првих аустричких пораза на Церу и Јадру, дошао је страховити стом Поћорекових армија на Колубари. Одушевљење у земљи ишло је до безумља. То није никакво чудо, када је вест о страшном поразу Аустрије громовито одјекнула и у Паризу и у Лондону, и Петрограду, па и у Букурешту. Наши листови били су препуни родољубивог одушевљења.

Тих дана, кад сам пошао кући Пашићевој сустигнем га у парку, и, после обична поздрава, он ће ми рећи:

— Знаш шта је ново?... Нема више ни једног аустријског војника на српском земљишту!...

— Богу нек је хвала, Господине Председниче, рекох ја. Ово је његов милостиви дар. Ја мислим, дакле, да ми, у овој прилици, треба да будемо скромни и да се не размећемо много богоданом победом!...

— Наравно, наравно, рече живо Пашић, што скромнији!... Јер, знаш, они су велики, па не треба да их изазивамо, да се ојет прикупље, те да народ гине...

У том смо ушли у кућу, и прва реч Пашићева деци била је:

— Децо, знате шта је ново?... Нема више ни једног аустријског војника на нашем земљишту!...

Госпођице, Пашићеве кћери, стадоше играти око срећна оца, љубити му руке и показивати знаке велике и чисте радости... У очима Николе Пашића, оним благим и мудрим очима, завртеше се сузе... То је по свој прилици, био најсрећнији час у животу његовом...

*

Жалим што ми ни кратко време, ни ограничени простор ове књиге, не допуштају да изнесем и друге многобројне епизоде из живота и рада Николе Пашића у Нишу, у току времена од петнаест месеци. То ће, свакојако, учинити неко позваније перо од муга. А мени, у прилог присебности Николе Пашића, нека буде допуштено, овде, изнети још једну цртицу пре ратова.

У „Српској Застави“ био је изашао један врло оштар напис противу Пашића; тврдило се, наиме, како ће ускоро доћи пред владу на решавање једно важно питање (у напису се наводило и које је то питање), и како ће га Пашић решити пристрасно, у корист своје странке.

Кад сам поднео Пашићу на увиђај тај напис, желећи да добијем обавештења за одговор који треба да напишем, Пашић, пошто је пажљиво и лагано прочитао тај напис, рећиће:

— Боже мој, па ово су сасвим луди људи!... Ово питање доћиће на решавање пред Владу, кроз месец дана, и решеће се онако, како треба и како мора да се реши!... Ово што доноси „Српска Застава“, дакле, сасвим је неистинито. Ти то можеш рећи, или кратко, без много навлађивања. Нека они и даље то тврде, па ће морати више да се стиде што су написали неистине...

Ја се осмехнух.

— Јест, јест, што ти њих да учиш памети, кад су луди?! настави Пашић. Нека лудују и даље!..

Увече, истога дана, уза смех, испричам ту епизоду Стојану Протићу. Он се узбији, па ће рећи:

— Јест, јест; Никола је еквилибриран човек.

Никад се он не збуњује и не губи. За то он и води генијално нашу спољну политику.* Али, он је и стилиста првога реда. Знаш ли ти да је он кадар написати бољи чланак него ли и ја и ти?...

— Да је то истина за мене, то разумем, јер сам ја млађи новинар, и тек имам много што-шта да научим; али за вас, то ми је тешко веровати...

— Уверићеш се већ, рече Стојан.

И одиста, морао сам поверовати Стојану, јер су ме даљи догађаји на то натерали.

Експозе о спољашњој политици Србије, после балканских ратова, написао је сам Никола Пашић. Предајући га мени, да га размотрим, уз изречно овлашћење да слободно мењам и премештам што год за добро нађем, ја сам му морао вратити рукопис не променивши у њему ни једне запете. Мени би прилично зазорно било, али се то исто дододило и Стојану Протићу, који је, после мене, прегледа поменути напис, и у њему заменио само један дипломатски израз, који је би прилагоднији од онога, који је био употребио Пашић...

Тај експозе протутњио је, са великим хвалом за његова писца, кроз сву европску штампу. Чак је и наш најљући непријатељ „Нова Слободна Преса“ за тај експозе, морала рећи да је то један Мајстор-шик.

Исто тако, Престона Беседа, којом су отворене седнице Уставотворне Скупштине, представља један узорит примерак стилистичке вештине Николе Пашића. Она није више велика, ни сувише мала, и у њу је ушло све што је било потребно у тој прилици. У њој чак има и извезног одмерног, али и отменог, песничког полета, који чини част њезином аутору.

*

Дубоко жалимо што, у овај напис, не можемо да унесемо све оне многобројне цртице, које би, несумњиво, допринеле пластичности у оцртавању политичке фигуре Николе Пашића. То, у овој прилици, није ни могао бити наш задатак, а није још ни време за то. О раду и животу неизмерно великог и заслужног сина нашега народа, као што је Никола Пашић, тек ће имати да се пишу читаве књиге. То ће пасти у део млађим генерацијама, које ће имати да уживају огромне плодове великог, напорног, родољубивог и смишљеног рада човека кога су, у целокупном јавном раду његовом, руководили велики и светли идеали његовог народа, и који је, радећи на остваривању тих идеала, морао гутати све могућне горчине и осетити све сировости овога, земаљског живота...

Јован В. Несторовић

*) Властите речи Стојанове. Писац.

ЗНА ЧИЧА ШТА РАДИ!

У зору 11/24. новембра 1915. године, приспела је Краљевска Влада аутомобилима у Љум-Кулу. Јутро је било хладно. Густа магла покривала је пределе, да се није видело ни пет корачаји пред собом. Са даном, магла отпоче да се диге, указа се ведро небо и хладноћа попусти. Аутомобили ту остале, а министри појахаше коње, да на њима продуже кроз Албанију. Било је и комичних сцена том приликом. Било је министара који су били невешти јахачи, а и коњи нису били добро опремљени за прелаз албанских гудура и кршева. Били су то коњи фијакерски, испрегнути из руда, крупних и широких леђа, оседани турским седлима, купљеним у Призрену, која су била тесна и мала, са кратким коланима који нису могли да

обухвате коње око трбуха. Чим коњаник пожели да се њопне у седло, оно се изврне и јахач под коња! Једино Пашић, чим му приведоше једну мрку бедевију, средње величине и лепо опремљену, узјаха лако и намести се одмах у седлу као да је коњички официр. То нам свима паде у очи. Упитах једнога од његових људи: „Како то да чича тако лако и сигурно узјаха?“

— Разумљиво је, одговори овај. Господин председник је ону бедевију купио пре неколико дана од окружног начелника Студића, па је ономад изашао у поље испод Призрена, прегледао опрему и пројахао је једно пола сата, да је опроба!..

Св. Томић

СВЕ ЗНА ДА ПРЕДВИДИ!

Другога дана пута преко Албаније, Краљевска Влада стиже на конак у хан Флети. Хан је био једна мала, приземна кућа, непатосана, плетнара и покривена сламом. Имала је два одељења: једно са огњиштем на коме је било још ватре, а друго мало, као какав ћилер. Осим два трупаца за седење, који су били крај ватре, никаквог другог намештаја није било у хану. Споља, поред зида, била је нека смркова греда. Никога ту не затекосмо. Дан је био леп, јесењи, сунце је било топло. Уморни, поседасмо, и то министри на оној греди око хана, а Пашић према министрима, на једном камену. Нисмо били толико жедни колико гладни. Жедни се напише воде, а гладни су се гледали међу собом. Питали су се очима да ли шта има за јело. Сви ћуте, и нико се не маши торбе. Лични секретари министара, који су имали да се постарају за своје старешине, оборили главе и ћуте. Отпочесмо се шалити на рачун тога.

— Лазо, доведи ми тога коња!... зачусмо председников глас, и сви се окренустро њему. Слуга приведе коња. Председник устаде, отвори бисаге. Извади отуда једну погачу, комад кашкаваља и суве сланине. Одсече од свачег по мало, а остало даде Лази да савије у бисаге. Седе потом, стави један убрус на колено и отпоче да једе. Пошто се заложи, извади из предњих бисага флашу с вином, наточи једну чашу и бутељу затвори и врати у бисаге. Неко између нас пољако рече:

— Председник руча!..

— Понео па руча!... одговори неко. Ови други министри, што суше зубе, пошли као да ће у агитацију негде у Шумадији где их чекају печени прасићи! Они су то оставили својим секретарима који су ишли кроз Албанију у плитким лакованим ципелама, а чича наредио Лази све да му спреми. Зна он да никде нема умешено па обешено!...

Св. Томић

ПАШИЋЕВИ ПРИНЦИПИ У ПОЛИТИЦИ

Крајем 1917. године, када су централне силе биле на врхунцу своје моћи, Краљевска Влада се на Крфу осећала врло нелагодно. Коалиција је била растурена и образована чисто радикалска влада. Опозиција огорчена и напада свом жестином, хао! да је уверена да ће, ако она дође до

власти, све ићи како ваља. Тражи да се сазове скупштина, и она буде сазвана у редован сазив 12. фебруара 1918. године. У јануару исте године до 10. фебруара, радило се у Министарству Иностраних Дела и даљу и ноћу (то је било једино министарство које је у то време радило) да се

спреми велики владин експозе о спољној политици, који је ваљало прочитати на једној од првих седница.

Прва седница је одржана 12. фебруара са много нервозе и испада. Услед оставке Андре Николића и Милована Лазаревића, требало је изабрати новог председника и подпредседника скупштине. Против кандидата удружене опозиције, радикали победише са својим кандидатом Ђоком Брачинцем, који заузима место, моли за сарадњу и од галаме се ништа не може чути.

17. марта, на 74. редовном састанку, Пашић прочита велику владину декларацију о спољној политици. Опозиција није била задовољна иако се у тој декларацији казало све оно што се могло рећи. У својој заслепљености, народни посланик, Живојин Златић, назва Пашића „демоном српскога народа“. У једној од идућих седница, Живојин Рафаиловић и онај исти Златић назваше га „убицом!“ На последњој седници, када је ваљало изгласати кредит за војску и избеглице, цела опозиција изиђе из сале, онемогући кворум и тиме спречи гласање. Тада је Никола Пашић одржао један необично значајан говор из којег вадимо ово неколико речи:

„Ви сте, господо, сведоц овог историјског догађаја. Ово је у исто време историјски и жалостан догађај у нашем парламентаризму. Наша земља, господо, налази се у туђим рукама. Ми смо ван земље, и дужност је свакога Србина, а највише оног коме је народ дао своје поверење да га заступа, да све чини да народу олакша у овој тешкој ситуацији и да припомогне да се наш народ ослободи туђега притиска. Господо, ова ситуација, ове прилике у којима се данас налази наша земља, нису нимало лакше од прилика у којима се наш народ налазио уочи Ко-

совске битке. И народни суд, и народна клетва, треба свакога оног да опомену, да кад дође народни посао, кад је народни интерес у питању, да сва лична питања; све личне зајевице и лични интереси престају“...

Тога дана, око четири сата по подне, однео сам Пашићу један телеграм нашег посланика при црногорском двору. Затекао сам Пашића да лежи на једном канабету у канцеларији. Згрчио се, потуро руку под главу, а преко stomaka пре бацио шал. Био је блед. Није се знало да ли му је лице блеђе од браде. Дисао је тешко и неравномерно. Гледао је непомично у патос. На столу му је стајао недирнути ручак. Чај у шољи се био охладио. Пошто сам му укратко рекао у чему се састоји телеграм послаников, он га узе, прочита и рече шта треба одговорити. То је био згодан тренутак да му кажем да позове лекара. Он одговори да му то није потребно. Осећао се да је био болестан због данашње седнице на којој су га били толико напали. На моју напомену да би се могао повући и оставити тим не захвалницима да наставе посао, ако су за то способни, он ми одговори:

— Не могу. Век сам провео у политици. Пре ће пијанац оставити пиће него прави политичар политику. Радикални противници у скупштини су млади и невешти људи, а нарочито у ово доба кад треба имати највише такта, доследности и вере у своју победу. То нас држи, а то ће нас и вратити у ослобођену отаџбину. Ни скупштина се не може распуштати у овом тренутку. Прави политичар не сме да кида све везе и да затвори врата пред својим противником, нити сме да допусти да живи од милости партијског противника. То је политика!...

Св. Томић

Г. НИКОЛА П. ПАШИЋ — БАТЛИЈА

Било је то једног дана оне године, када сам био члан владе, активни министар Пошта и Телеграфа. Па како је била наређена министарска седница, отишао сам тамо. Ту је већ био председник г. Никола Пашић, а убрзо дође и тадањи министар војни г. Јенерал Милош Васић. Разговарали смо се а у томе пређемо на српско-турски рат из године 1876. Тада је г. Пашић, пошто је био врло добре воље, почео, да приповеда о једном свом доживљају из тога рата. Приповедао је, како је пошао из Делиграда на

колима једног коморције према Алексинцу, камо су нападали Турци. „Путовали смо на тим коморцијским колима брзином дакако умереном“, приповедао је г. Пашић. „Пожуривао сам, али брже није ишло. А коморција ми је непрестано говорио, како је опасно путовати према Алексинцу“. „Ето видите, како свет бежи. Треба да се вратимо“. Тако ми је говорио коморција. А ја сам му на то одговорио: „Та ви се коморције увек бојите. Ви само хоћете тамо, где нема опасности“. А коморција ће ми онда: „Па видите

да ја не говорим толико због себе, колико због Вас". „Хајде, терај ти само, не брини се ти за мене", рекох ја коморцији. И ми смо ишли напред, али се видело, да свет бежи од алексиначке стране. Ишли смо још неко време, „приповедао нам је г. Никола П. Пашић", али стаде вика света, који је бежао, јер су башбозуци турски напали свет и клали га. На то ми коморција рече, да се склањам, јер да ће и мене заклати башбозуци, чим стигну. И на велико наваљивање његово ја се сиђем с кола, а он се окрете с колима и оде касом натраг према Делиграду, а ја се сиђем доле у једну долину, која је била одмах ту близу. Кад сам се сишао у долину, видео сам једну чесму, извор, а око извора више њих стоје. Међутим сам спазио недалеко од извора велики шипраг и ја отидем тамо и ту се склоним, па сам чекао, да видим, шта ће да буде. Док сам ја у шипрагу седео, наједанпут чух, где неко долази. Ослушнух, погледам, кад оно се приближује један сељак. И он је дошао, да се склони. Али кад мене спази, трже се и хтеде натраг, ну ја му рекох: „Ћути и седи, не бој се ништа, ти си код батлије. „И сељак седе радо и ћутао је. На пољу се чула вика, трка, немир. А ја сам седео мирно и ћутао. И сељак је то исто чинио. Кад се све смирило, изишао сам напоље из шипрага, па, разуме се, и сељак. Али смо имали шта и видети. Оно неколико људи и жена, што бејаху код извора, које сам видео, кад сам се сишао био у долину, били су поубијани, посечени. Туда је прошла дивља хорда башбозучка јурећи од Алексинца и што год јој је пало под руку, поубијала је и поклала. А мене и оног сељака спасе оно шипражје. „Хвала ти, боже и мој Св. Никола", помислих ја и вратих се неповређен у Делиград".

И г. Милош Васић и ја слушамо с великим пажњом приповедање г. Николе Пашића, а то је исто чинио и г. Крста Милетић, који је после нас такође стигао у министарску собу на седницу. Видесмо, да се не само пуком случају, већ баш и опрезности г. Н. Пашића има приписати његов спас. А рецимо, да се спас његов има приписати баш и томе, што је батлија, срећник, те да је срећа управо спасла њему живот, а нашем народу великог и заслужног човека, који је толико задужио народ српски, нашу васцелу државу.

Како је г. Никола Пашић, као што већ споменух, био добре воље, а остали министри нису још били стигли, те седница није могла да отпочне, то нам је испричao још један случај.

његовог батлијства, један доживљај из његовог живота богатог крупним догађајима.

Тицало се то много познате Зајечарске Буне. У то доба се још зидао железнички мост преко Саве између Београда и Земуна, а зидање је његово почело дакако још много пре. То је зидање надгледао са српске стране г. Никола П. Пашић, па је тада морао чешће, да се ради надзора вози малом лађом, која је била ту близу моста, па је на њој прелазио и на другу, сремску, страну. Било је договорено између г. Николе Пашића и његових другова, да сваки отиде у свој изборни округ и да буде међу својим бирачима, па ако треба, да се дигне и буна, ну како су неки пожурили, то је избила буна раније, него што је требало, па је тиме било онемогућено између осталих и г. Николи Пашићу, да оде у свој изборни округ. Ок: а и други неки од радикала београдских нису ноћивали код својих кућа, већ код пријатеља својих да их не би полишија изненадила. Тако и г. Никола Пашић није ноћивао код своје куће, већ код разних пријатеља, па једног дана и код једног свог познатог, чија је кућа била близу Саве. Сутра дан је отишao, да види радове код железничког моста. Кад је тамо био, дође му сад већ пок. др. Светомир Николајевић, који је био до душе радикал, али није више био агилан радикал, те се био повукао, па рече г. Пашићу, како је држана једна седница надлежних, како је тој седници присуствовао тадањи Министар Милутин Гарашанин, па како је ту говорено, како се главним радикалима у Београду, па и г. Николи Пашићу неће ништа велико догодити, па да неће погубити главе т. ј. неће се над њима вршити смртне казне и т. д.

„Отишао је Светомир а ја сам стао размишљати о оном што сам чуо", „настави г. Пашић". По речима Светомировим он је, изгледа, држао до речи, које је чуо, али је мени била необична донесена вест. Зар се толико за нас брину? И зар ће толико обзира имати према нама радикалима? А овамо у седници учествују и министри. Па и сада не можемо у унутрашњост, кад је ствар преутирен. У том размишљању дошао сам до лађе, на којој сам се често возио ради надзора радова око железничког моста. И уђох у лађу; она крену и ја прегледах посао, који је оног дана, а и пре свршен. У том дадем знак и лађа пређе преко на сремску страну. Оданде се упутим пешке насипом у Земун. Ту се састанем са Јашом Томићем, који је пре мене отишao из Београда у Земун. У Земуну у горњем граду нађе Јаша једна кола, на којима смо отишли до Петроварадина. Како је понтонски мост код

Петроварадина био отворен због преласка једног брода, морадосмо причекати. Кад је мост био састављен, кренули смо се у Нови Сад преко моста, на којем се сртнемо са једним инжињером Несрбином, који је радио на железничком мосту са сремске стране пђ овлашћењу предузеца аустроугарских. Он одмах упита, шта ћу ја ту, а ја му нашавши се у незгоди рекох: „Та идем, да тражим раденике за мост с наше стране“. И тако ја и Јаша одемо даље и пређемо у Нови Сад. Ту смо отишли у једну мању гостионицу у улици, која води железници. После је Јаша отишао да покуша, да добави пасош за мене, ну све залуд“.

Па шта сте даље радили „запитах ја г. Пашића, којег смо слушали нетремице“. „Одатле смо отишли на новосадску железничку станицу, да видимо, кад иде идући воз железнички, јер смо претходни воз промашили, пошто је мост понтонски био отворен, па не могосмо на време прећи и тај воз ухватити“, говорио је даље г. Никола Пашић. „Изишли смо напоље, Јаша се распитао кад иде воз и првим возом, који је ишао, отпутовали смо до Суботице, а оданде смо отишли до Сегедина, где смо ухватили брзи воз, који је из Пеште долазио, те смо одатле отишли преко Темишвара, Лугоша, Мехадије до Оршаве. Ту смо неко време с возом стајали, док су пограничне угарске власти прегледале пртљаге путничке. — Кад смо се кренули из Оршаве, дође после неког времена кондуктер железнички

са полицијом, да нам прегледају пасош. Јаша је имао полицијску легитимациону карту из Новог Сада, а ја не имадох ништа друго осим исправа, да сам инжињер и да руководим послове на већ поменутом железничком мосту преко Саве. Питају ме, зашто немам ја никакве путне исправе и куд путујем. А ја им у својој невољи тада рекох, да мени треба раденика за савски железнички мост, — а већ сам им предочио исправе о мом руководењу послова на железничком мосту као инжињер, — па како раденика нисам могао наћи у Новом Саду, па ни у другим варошима у Угарској, то да идем у Верчијорову, пограничну варош Румунске, где се надам добити раденика.

Кондуктер и полицај су премишљали, шта да раде. Видели су, да ја радим на железничком мосту, који одговара не само српским, него и угарским интересима, па решише најпосле, да ме пусте у Верчијорову. И ја с Јашом стигох у Верчијорову. Јаша ми је додуше хтео, да даде своју легитимацију, ма се он морао вратити, ну ја не примих то ослањајући се на своје исправе и своју добру срећу, која ме је и овде послужила. Шта је даље било, знате и сами“. Ту заврши г. Пашић, којег смо слушали мирно и тихо, да се и зујање мухе могло чути, да је какве тамо било. А завршио је своју причу г. Пашић и зато, што су се међутим и остали министри скупљали ради министарске седнице.

Д-р Жарко Миладиновић

ПРЕ ТРИДЕСЕТ ГОДИНА — ХВАЛА! ХВАЛА, БРАЋО! —

После огромне борбе за победу радикала у Србији, после стрељања, прогонства, емиграције, после робовања и звеке тешког гвожђа на ногама радикалских првака за народне слободе, — дођоше радикали на владу. И тако г. Никола Пашић, први пут, као председник владе крене по Србији да обиђе народ. Србија са Карађорђевићима и радикалима добила је слободу, па је народ дочекивао председника владе, г. Николу Пашића, како је где могао, умео и хтео. У једном округу Србије, дочека једна већа група на предњака и либерала г. Пашића са урнебесним „Уа! Уа!“ и, псујући га на сва уста, како је спремљена од својих тадањих вођа, одушевљавала се тиме.

Г. Пашић, возећи се на колима која су ишла полако поред ове гомиле, скидао је руљи капу и одговарао: „Хвала! Хвала, браћо!“ Гомила је узимала све јаче маха у псовки, а г. Пашић смејући се у колима, махао је радосно са қапом у руци и одговарао руљи непрестано: „Хвала! Хвала, браћо!“ па одједном, присетивши се нечега, заустави кола и стојећи у њима почeo је говорити:

„Народе и браћо моја, хвала вам! Ја сам срећан и пресрећан да сам доживео плод свога дугогодишњег рада! Јест, браћо, Радикална Странка борила се дуго и дуго година за слободу и ево где сам дочекао да се народна слобода излије на мене, као радикалног првака и

првог радикалног председника Министарства. Хвала вам! Хвала вам, браћо! Слобода је човеку највећи дар на свету, а слобода народна највећи напредак. Под либералима и напредњацима, да је и један од вас викнуо „Уа!” ма и практиканту, био би одмах затворен. А ево, браћо, ви псујете свога председника Министарства, свога председника владе и вичете му „Уа!” па вам нити што ко хоће нити може”.

Маса се после овога говора све више ућуткивала, па долазећи себи онаква каква је, растурила се оборене главе. „Хвала! Хвала, браћо! кад сте ме уверили, да се народ отресао окова и добрabiо слободе којој треба да је мерило у осећању дужности свог грађанског права”, — завршио је г. Пашић.

Б. Б.

ПАШИЋЕВО БЛАГОДАРЕЊЕ НА КРФУ

Било је у пролеће 1918. године на Крфу, када сам заузимао положај Начелника Министарства Иностраних Дела.

У тамошњој Катедрали имало је да буде благодарење приликом некакве грчке победе на бојном пољу. Благодарењу је требало да присуствује и српска Краљевска Влада.

Пред хотелом Belle-Vue, у којем је становала Краљевска Влада и смештено било Министарство Иностраних Дела, већ су се били окупили сви Министри, са пок. Стојаном М. Протићем на челу, и ишчекивали да се појави Министар Председник г. Пашић из палате у којој је одвојено становао и која је била у непосредној близини хотела Краљевске Владе. Време је пролазило, било је већ нешто и за доцњења, а г. Министра Председника још увек нема.

Пок. Ст. М. Протић, очевидно нестрпљив и нервозан приђе мени са речима:

„Иди до Пашића и реци му да поодавно чекамо на њега пред хотелом, да је незгодно да стигнемо и уђемо у цркву пре њега и да је крајње време да се пође“.

За неколико тренутака био сам већ у вили г. Председника, у његовој соби за рад. Председник је стојао пред својим столом и претурао неке географске карте.

Господине Председниче, обратих се ја Господину Пашићу и поновних текстуално оно, што му је био поручио пок. Протић.

„Добро, одговори Чича, иди какви Стојану и осталима нека ме не чекају и нека иду раније у цркву да се моле Богу јер сви они имају више грехова од мене“.

Јован Т. Марковић

ПАШИЋЕВО ПОЗНАВАЊЕ ЉУДИ

Једнога дана дошао је к мени пок. Дража Павловић и замолио да буде постављен за дјурнисту у Министарству Иностраних Дела један младић, кога је он познавао, како ми рече, као врло ваљаног и исправног.

„Надам се, г. Јово, да ћете ово хтети да ми учите јер на то постављање положам и мислим да није потребно да се због тога обраћам г. Пашићу“.

Наравно, да пок. Дражи такву услугу нисам могао да одречем већ сам му одговорио да ствар сматра као свршену. Г. Пашић је био некако у очи пута за Париз и Женеву, где је имао да преговара са Југословенским Одбором о уређењу будуће троимене Краљевине. Подносећи г. Пашићу многа друга акта на потпис — дође ред и на ствар пок. Драже.

„А ко ти је, овај, ово?“ примети г. Министар Председник, држећи још увек држальу у руци.

— „То је један млађи човек, одговорих ја, за кога моли и кога топло препоручује г. Дража Павловић. Много полаже на то постављање па мислим да би требало да му се изиђе у сусрет и ако је дисидент“.

— „Добро, хоћу да му учиним, додаде Чича, само да запамтиш да што год Дража препоручи — не ваља, јер он не познаје људе“.

Г. Пашић је после тога, убрзо отпутовао са Крфа у Европу.

После непуних месец дана, пок. Стојан М. Протић, који је заступао Министра Председника за време његовог бављења на страни, потписао је био решење, којим се отпушта из службе овај исти чиновник, а због велике неисправности у раду.

Јован Т. Марковић

ВЕЛИКИ КРМАНОШ

— ВОЈ. Ј. ИЛИЋ МЛАЂИ —

Док ловор-венце Великом Мужу
У знак вризнања пружамо сви,
И, док се, громко, разлеже: „СЛАВА!“
Питам вас: „Браћо, знate ли ви,

„Ко је тај Стари, из чијег ока
„Младости живе још бије сјај?“
„Ко је тај дични Љубимац Славе
„И чудотворни Слављеник тај?“

„Његова довест — довест је Србства!
„Он је наш стари Вилем Гледстон,
„И Тјер, Гамбета, Башјан, Манцинин
„И Бизмарк, Кавур и Вашингтон!“

„Ко кроз мисирску дустину, Мојсеј,
„Тако је, некад, тај Великан
„Свој намучени првог народ
„Кроз дим и огањ, у „Ханаан“.

„У трудном раду, на оштети добру,
„Трошћи себе, пост'оје сед!
„Све своје силе дао је Србству —
„А примио је: чемер и јед...“

„Тако је увек. Заслугу прате
„Пакост и завист и мржње шљам,
„Онај ко другом прибавља срећу,
„Тај ретко бива срећан и сам.“

* * *

Београд. Светло летње поподне.
Тискање. Кола огроман број.
У једним од њих вози се Пашић,
На пос'о дневни журећи свој.

Ал', олош, спремљен од мрачних душа,
Из жеље да се чује ма чим,
Ко напуђани чојор шакала
С урликом бесним најже за њим:

„Држ'те! Недајте! Побеже Пашић!
„Линчујмо српског демона злог!
„Доле бесрамни гробар слободе!
„Доле угњетач народа свог!“

— „Устави коње! —“ тад рече Пашић,
И, на очиглед букача свих,
Устаде, миран и достојанствен,
И рече, благо, уз осмех тих:

„Хвала вам! већ сам одавно свик'о,
„Да мирно примиам погрде све!
„Хвала вам! Али, дозвол'те само
„Те да вас речи уйтам две:

„Да л', би се, децо, шкада чуло
„Бунтовно ваше клањање то,
„Да није ПАШИЋ Председник Владе,
„Већ РАДИВОЈЕ, ил' други ко?“

„Да л' би се тада, ма часком смео
„Противу Владе дики сокак,
„Ко што ви, данас, ето, чините?
„Зар није у том најлепши знак

„ДА НИСТЕ НИКАД ДО САД ИМАЛИ,
„— Откако сунце на небу сја —
„ТОЛИКО ПРАВЕ, ПУНЕ СЛОБОДЕ,
„КО ДАНАС, КАД САМ НА ВЛАДИ ЈА?!

„ТО МИ ЈЕ ДОСТА. ХВАЛА ВАМ! ЗБОГОМ!
Ниједан протест, ни поклич љут!...
Велики Старац изусти: „ТЕРАЈ!“
И триумфално продужи пут...

* * *

На путу к Драчу. Логор. Војници.
Испред њих огањ ауцкара блед.
Иза њих један нейознат старац
Погрблjen, скнужден и сасвим сед.

„Какжем ти гласно“ — тад један рече —
„Па ћамти добро догоđи си жив:
„За ћатњу нашу и пораз тешки
„Само је Пашић Никола крив!“

— „Бут', жутокљунче! Срам нек те буде!“
(Тад скочи други, снајсан ко цин)
„Научију те, како се штује
„Народа свога Заслужни Син!“

И диже руку, обузет гневом,
Погледа страшног, очију злих,
Ал' онај стари војник се диже
И, достојанствен, стаде међ' њих:

И рече: „Ја сам Никола Пашић!
„Ал' нашто, синко, одмазда та?“
„Не дижи руку, пусти га с миром,
„Нек сваки каже оно што зна!“

„ЈА ВИШЕ ВОЛИМ, ДА МЕ ОН ПСУЈЕ,
„ДА БАЦА НА МЕ БЛАТО И КАМ,
„НО ДА МЕ НЕКАД ПОТОМСТВО КУНЕ
„ШТО ГА ЈЕ РОПСТВА ПРИТИСНУО СРАМ!“

* * *

Обала мора, Тискање. Журба.
Сирене пиште кроз сунчев сјај.
— „Пашићу! — чу се, одједном, громко:
„Куд ћеш тај народ? Одговор дај!“

„Зар није доста страдања? Куда
Чак преко мора одводиш нас?
„Куда и докле? — А Пашић уста
И чу се његов пророчки глас:

„ЗАР НЕ ЗНАШ КУДА? МИ СМО СВОЈ ЧАМАЦ
„ЗА САВЕЗНИЧКИ СВЕЗАЛИ БРОД;
„ПА, КУДГОД ОНИ, НА ИСТУ СТРАНУ
„УПРАВИЋЕМО И МИ СВОЈ ХОД“.“

И сви тад, сложно, уз старца тога,
Одбацив сумње и прекор лут,
Пођоше најред, с надом у Бога,
На прекоморски далеки пут...

* * *

„Толове немаш, већ СУЛУНДАРЕ!“
Злобно се цери демонски хор.
Ал' ђуладила тих „сулундара“
Гле: Он односи сјајни рекор.

„Твој барут то је БАЛЕГА бедна!
„Зар С ЊОМ у борбу кад куцнё дан?“
Али фамозном „балегом“ овом
Он зачас ужди цео Балкан!...

„БУГАРИН ти си!“ — клевета сукће —
Ал' он обара потворе све:
Кобургу мачем разбија круну
А Бугарију баца о гле...“

* * *

25. маја 1926. г.
Београд.

Отац Слободе, Велики Петар
Збораше: „Ја сам КРАЉ — ГОСПОДАР,
А Пашић — МОЈА ДЕСНИЦА РУКА
И ШТИТ ДРЖАВЕ и КРМИЛАР!“

И та два славна, велика мужса,
— Која нам небо посла на дар, —
МИШИЦОМ ЧВРСТОМ СРПСКОГ ВОЈНИКА
СВРШИШЕ СЛАВНО НАРОДНУ СТВАР.

Сад Петар Славни син на Ойленцу,
Где расту: невен и ружа-цвет,
А некадашњи његов доглавник
С дубоком тугом иде кроз свет,

Јер место хвале и нејских речи,
Под старост прими жучи бутир;
Све нам је дао, да сам изгуби:
Спокојство, срећу, радост и мир.

Клевета, жржња, подлост и лакост
На њега сијљу свој отров клет,
А завист трчи и пружа руку
Да му првениства одузме цвет...

И нико овде, на глу Балкана,
На ком не цвета отмени тон,
Није награђен, наружен тако
И оклеветан к' што је он.

Ал' све те мрачне силе не могу
Светлих му дела да смање сјај,
Он иде најред, Херој Врлине,
И Неустрашив Крманош тај!

Он ступа, Земљи веран до гроба,
Краљевског трона одан чувар,
И уједињен данас му народ
Своју захвалност пружа на дар:

„Уједињења народног творче,
„Нека те дуго поживи Бог!“
„Слава ти, слава, Витешки Старче,
„Велики сине народа свог!“

НАРОДНА ЗАХВАЛНОСТ

— Ж. М. ПАУНОВИЋ —

Уме ће штоје записано бити
 У златној књизи прошлости и славе,
 У нади наше будућности здраве,
 Којом се нова историја кине.

Пашње и борбе судбином шти дане
 Прошао сре си уздигнула чела,
 А историја славиће шти дела
 Којом се нова поколења хране.

О, заборави сре небоље што су
 Прашиле често и шеде у раду!
 Сачувај ко ми обенчану наду

Која шти данас краси седу косу:
 Захвалан народ, који боде дуби,
 С њима се рађа, умире и живи.

САДРЖАЈ

I БИОГРАФИЈА

Живот и Рад Николе П. Пашића . . . . .

СТРАНА

13

II ЧЛАНЦИ

Никола Пашић као изгнаник, <i>А. М. Стапојевић</i>	29
Господин Пашић, државник — дипломат — философ, <i>Д-р М. Сталајковић</i>	31
Са Г. Пашићем кроз Албанију, Једно сећање, <i>Д-р Момчило А. Нинчић</i>	37
Један моменат из предратног министровања, <i>Марко Трифковић</i>	39
Никола Пашић, <i>Д-р Велизар Јанковић</i>	41
Никола Пашић и парламентаризам, <i>Д-р Лазар Марковић</i>	46
Неколико сећања из делатности Г. Пашића, <i>Д-р Василије И. Јовановић</i>	50
За Николу Пашића, <i>Д-р Буро Шурмин</i>	52
Г. Никола Пашић, моменти из Светског Рата, <i>Д-р Драг. С. Којић</i>	54
Ник. П. Пашић, <i>Јов. Т. Марковић</i>	56
Нешто о т. зв. Ивањданском атентату, <i>Д-р Жарко Миладиновић</i>	58
Неколико успомена, <i>Д-р Иван Хрибар</i>	59
Моћ предвиђања, <i>Л. Лазаревић</i>	61
Никола Пашић као израз народне дисциплине, <i>Д-р Љуба Поповић</i>	63
Никола П. Пашић, као техничар у политици и пракси, <i>Инжињер Ранислав М. Аврамовић</i>	66
„Брат је мио које вјере био“ <i>Р. Ј. Одавић</i>	70
Никола Пашић и српска раса, <i>Д-р Милован Граба</i>	72
Никола Пашић, за време зајечарске буне 1883. године, <i>Д-р Алекса Ивић</i>	74
Никола Пашић, у емиграцији 1884. године, <i>Д-р Алекса Ивић</i>	78
Светски Рат и Никола Пашић, <i>Миша Димитријевић</i>	80
Тајне успеха Николе Пашића, <i>Проф. Д-р Милорад Недељковић</i>	83
Један политички горостас, <i>Крста Марич</i>	86
Никола Пашић, <i>Душан С. Николајевић</i>	88
Два значајна догађаја у времену рођења г. Николе Пашића, <i>Тих. А. Поповић</i>	91
Из страшне прошлости, <i>Павле Кара Радовановић</i>	92
Студентске успомене, <i>Коста Јов. Јовановић</i>	94
Никола Пашић и Радикална Омладина, <i>Д-р Живан Лукић</i>	95
Никола П. Пашић као пример Омладини, <i>Вукашин Живојин</i>	96

III САСТАВИ НИК. П. ПАШИЋА

Никола Пашић о народним слободама, ...	101
Изјава Николе Пашића у „Виделу“, од 2. маја 1880. године	104
Говор г. Николе Пашића, држан у Зајечару 12. јуна 1881. године	106
Неколико мисли г. Николе П. Пашића о политици напредњака, <i>Извршни Одбор</i>	107
Говор Николе П. Пашића, на IV редовном састанку Народне Скупштине, 7. јуна 1923. године	108
Изјава г. Николе П. Пашића, дата г. Владиславу М. Мартинцу и објављена у „Политици“ 4. маја 1926. године	114

IV СЛИКЕ И ДОГАЂАЈИ ИЗ ЖИВОТА Г. ПАШИЋА

Почетак политичке каријере, <i>Јован В. Несторовић</i>	119
Политичка опрезност, <i>Јован В. Несторовић</i>	120
Присебност, <i>Јован В. Несторовић</i>	122
Зна Чича шта ради, <i>Св. Томић</i>	125
Све зна да предвиди, <i>Св. Томић</i>	125
Пашићеви принципи у политици, <i>Св. Томић</i>	125
Г. Никола П. Пашић — Батлија, <i>Д-р Жарко Миладиновић</i>	126
Пре тридесет година, Хвала! Хвала, Брато! <i>Б. Б.</i>	128
Пашићево благодарење на Крфу, <i>Јован Т. Марковић</i>	129
Пашићево познавање људи, <i>Јован Т. Марковић</i>	129

У ПЕСМЕ

Велики крманош, <i>Вој. Ј. Илић Млађи</i>	131
Народна захвалност, <i>Ж. М. Пауновић</i>	133

Издание
Извршног Одбора
за прославу осамдесетогодишњице
Николе П. Пашита.